

Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Dragan Radulović
Novica Samardžić
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević
Rade Bojović
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović

Sekretar Redakcije

Danka Barović

Lektura i korektura

Saša Živković

Prevod na engleski

Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema

D&A

Štampa

Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 700 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

**ČASOPIS ZA DRUŠTVENA
PITANJA, NAUKU I KULTURU**

GODINA XXI, BROJ 82
LJETO 2020

ISSN 1450-9059

**CETINJE
PODGORICA**
2020

---

7 fokus

---

7 Borba sa nevidljivim neprijateljem – čovječanstvo i pandemije
Radenko Ščekić

35 Naličje rata protiv pandemije
Petar Popović

47 globalizacija

---

47 Globalizacija Evrope
(povodom 70 godina od
Šumanove deklaracije)
Bojan Jovanović

63 istorija

---

63 O nekim pojavama fašizacije
crnogorskog društva 90-tih
godina XX vijeka
Šerbo Rastoder

93 Dopisi iz glavnog štaba Muhtar-
pašine armije, Hercegovina (VIII
1876)
Enes Efović

113 Istoričar dr Radoje Pajović o
crnogorskom državnom i nacio-
nalnom identitetu i suverenitetu
Novak Adžić

127 Tri slavne žene:
Blažena Ozana, Ana Marija
Marović i Vidosava Balević
Božidar Šekularac

---

259 film

---

259 Začeci crnogorske filmske kritike
Luka I. Milunović

285 arheologija

---

285 Izložba risanskog arheološkog
fonda / Συνέχεια – Continuum –
Trajanje
Dejan Gazivoda

297 toponomastika

---

297 Antroponimija Šekulara
Draško Došljak

313 arhiv

---

313 Zapisano je (4)
Branko Borilović

BORBA SA NEVIDLJIVIM NEPRIJATELJEM ČOVJEČANSTVO I PANDEMIJE

Radenko Šćekić

Outbreaks of infectious diseases represent miserable periods of human development through different epochs. Infections would spread through the centuries, decimate the population, destroy the economy, states, and civilizations. Medical advances have largely helped to combat most epidemics. The pandemic of early 2020 threatens almost every aspect of people's lives, paralyzing the global economy, transport, sports, cultural activities, normal life.

Svjetska zdravstvena organizacija proglasila je 11. marta 2020. epidemiju virusa korona (COVID-19) za pandemiju. Proglašenje globalne zdravstvene prijetnje još jedno je podsjećanje kako su virusi i bakterije u značajnoj mjeri oblikovali razvoj ljudske civilizacije. Iz današnje perspektive teško je razumjeti da su u istoriji čovječanstva, upravo zarazne bolesti iza sebe ostavile najveći broj mrtvih i da su često bili jedan od ključnih faktora nekih značajnih istorijskih procesa. Iako su korona virusi poznati više od pedeset godina, do posljednjih događaja, imunolozi su ih tretirali kao bezazlenu infekciju koja izaziva simptome slične gripu.

Epidemije koje prelaze državne ili čak kontinentalne granice nazivaju se pandemije. Ova riječ dolazi od grčkih reči *pan* („svi“) i *demos* („narod“). Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) proglasila je globalnu pandemiju zbog koronavirusa. Dok je epidemija izraz koji označava brzo širenje infektivne bolesti na veliki broj ljudi u malom vremenskom periodu, pandemija je više geografska odrednica, koja treba da ukaže da se bolest proširila na velikom prostoru, na nekoliko kontinenata. Svako društvo se presudno konstituiše u ogledanju sa ovakvim izazovima. Izazovi i krizne situacije ogole sve nedostatke društva, države, naroda. A sa druge strane pokažu stepen empatije, međusobne solidarnosti, discipline i društvene kohezije. Uređenost nekog društva, ozbiljnost države, prethodna pravilna ulaganja u kadrove, društvena disciplina, mentalitet – predstavljaju bitne činioce u kriznim situacijama.

Na početku, nije na odmet citirati rečenicu španskog filozofa Džordža Santajane: „Oni koji se ne sjećaju prošlosti su osuđeni da je ponove“, ali da li zaista, kao ljudska vrsta, pamtimo svoju prošlost? Izvlačimo li neophodne pouke ili smo narodi „kratkog pamćenja“, koji brzo zaboravljaju teška vremena, uljuljkani u savremeni virtuelni svijet „neograničenih“ mogućnosti. Tek kada se dogodi neka prirodna katastrofa, zemljotres, poplava, erupcija vulkana, suša, epidemija zarazne bolesti – shvatimo svu ljudsku prolaznost i nemoć.

Epidemije kroz epohe

Čovječanstvo se vjekovima susretalo sa raznim i brojnim epidemijama koje su ne samo uništavale veliki procenat stanovništva, već i urušavale ekonomije i države. Od antičke Grčke, gdje je epidemija prekinula zlatno doba Atine, „crne smrti“ (kuge) koja je od 14. vijeka pokosila od trećine do polovine tadašnjeg stanovništva Evrope, preko epidemija kolere,

Španske groznice „pjegavog tifusa“ - podsjetimo se onih bolesti koje su u prethodnim vekovima odnijele milione ljudskih života. Od Homerovih bilješki kuge u *Ilijadi* i *Odiseji*, preko Tukididove kuge, koja je 430. godine p. n. e. odnijela desetine hiljada života i dovela do kraha atinske demokratije, do Crne smrti, koja je zadesila Evropu u 14. vijeku naše ere, epidemije i pandemije su kroz vjekove mijenjale tok istorije. „Kada govorimo o epidemijama i pandemijama kroz istoriju ljudske vrste, mi govorimo o krucijalnim događajima, koji su vrlo često mijenjali čovječanstvo u demografskom, sociološkom, kulturološkom, religijskom, privrednom, političkom i državno-pravnom smislu. Države su nestajale i nastajale, ratovi su otpočinjali ili bili prekidani zbog epidemija. Religije su se širile ili je njihovo širenje bilo obustavljeno ili spriječeno pandemijama.“ (D. Ristić, *blic.rs*)

Jedna od prvih je već pomenuta epidemija kuge u Atini (430. p. n. e) od koje je umrlo na desetine hiljada ljudi. Grčki historičar Tukidid prvi je pisao o epidemijama. On je bio jedan od oboljelih, ali preživjelih Atinjana. Atinska kuga usvojen je naziv za epidemiju zarazne bolesti u Atini dok je grad bio pod opsadom Spartanaca. Riječ je o još uvijek neidentifikovanoj bolesti (iako se najčešće sugerije da je u pitanju bio *trbušni tifus*) koja je usmrtila oko četvrtine vojnika i građana Atine, uključujući i čuvenog Perikla. (više o ovoj temi kod Tukidida, *Istorija Peloponeskih ratova*). Još je Homer u *Ilijadi* pisao o kugi koja je desetkovala grčku vojsku tokom Trojanskog rata u 12. vijeku prije nove ere. U *Levitikom zakoniku* u Starom zavjetu postoji čitav odjeljak u kome se propisuje kako postupati sa ljudima za koje se sumnja da su zaraženi leprom, sa instrukcijom da se izoluju, te da ih sveštenik provjerava svakih sedam dana da li je bolest uzela maha (više u: E. Gerstenberger (1996), *Leviticus: A Commentary*). Grčki ljekar Hipokrat, koji je prvi definisao epidemije, takođe je ukazivao na nužnost izolacije osoba za koje se pretpostavlja da su inficirane.

Antoninijeva kuga pogodila je Rimsko carstvo u periodu od 165. do 180. godine. Bolest su u Rimsko carstvo prenijeli vojnici koji su se borili u ratu protiv Partijskog carstva na Bliskom istoku. Među simptomima su bili groznica, nateklo grlo, dijareja, a ako je pacijent duže poživio, i čirevi puni gnoja. Epidemija je trajala 15 godina. Smatra se da je ova epidemija, tokom koje je umrlo pet miliona ljudi, izazvana boginjama. Među preminulima bili su i carevi Lucije Ver i Marko Aurelije, iz dinastije Antonina, po kome je epidemija dobila ime. Epidemija je ponovo izbila nakon devet godina, i tada je rimski konzul i historičar Kasije Dion Kokejan u svom djelu *Rimska istorija* naveo da je dnevno umiralo i do 2.000 bolesnika samo u Rimu. Antički izvori spominju i kasniju Kiprijanovu kugu (251–266), vjerovatno istu bolest, zbog koje je u Rimu umiralo 5.000 ljudi dnevno (više u C. Smith, *Plague in the Ancient World*).

Justinijanova kuga (541–750. godine) predstavlja prvu potvrđenu epidemiju bubonske kuge u istoriji. Pojavila se u Egiptu, odakle se proširila na Carigrad. Procjenjuje se da je usmrtila između 30 i 50 miliona ljudi. Pretpostavlja se da je ova pandemija spriječila ovog vizantijskog imperatora u namjeri da prisajedini ostatke nekadašnjeg Zapadnog rimskog carstva koje se raspalo 476. godine.

Carstva su se uzdizala i nestajala pod naletom zaraznih bolesti. Vođeni su ratovi ili obustavljani zbog bolesti, kao što je „stogodišnji“ između Francuske i Engleske (1337–1453) i utvrđivane granice nakon pandemija. Apokaliptična atmosfera koju su pratile zarazne bolesti olakšala je širenje hrišćanstva, jer su im ljudi u strahu i nemoći da sagledaju nevolju koja ih je zadesila, pripisivali božanski znak.

Crna smrt ili druga velika pandemija kuge dogodila se od 1346. do 1351. godine i usmrtila je 50–75 miliona Evropljana, odnosno trećinu do polovinu tadašnjeg ukupnog evropskog

stanovništva i tumačena je kao božija kazna nevjernom stanovništvu. Taj virus brzo je nazvan Crna smrt. Ovaj virus prvi put je u Evropi registrovan još u 6. vijeku, ali se pandemija desila tek u 14. vijeku, kada su otvaranjem kopnenih, trgovačkih puteva iz Kine u Evropu stigle životinjske kože pune buva koje su bile prenosioci virusa. Po drugoj verziji, katastrofalna naredba rimokatoličkog Pape Grgura IX začetnika Inkvizicije da se istrijebe mačke kao „satanine sluge“, dovela je do enormnog povećanja broja glodara i širenja kuge. Pretpostavlja se da je žarište bilo u Aziji, a da je tatarskim osvajanjima prenijeta u Evropu. Ima i mišljenja da su širenju zaraze doprinijeli i krstaši, koji su se vraćali iz pohoda u Jerusalimu. U Evropu je stigla preko luke Mesina na Siciliji, u koju su prispjeli oboljeli. Hroničari bilježe da su mrtvi ležali na sve strane, tako da su se njihova tijela raspadala, šireći neprijatni miris. Stravične scene bolesti i smrti opisao je Đovani Bokačo u čuvenom djelu *Dekameron* iz 1348. godine. Bila je to prva u ciklusu evropskih epidemija kuge koje su se nastavile do 19. vijeka. U tom periodu zabilježeno je preko 100 epidemija kuge u Evropi, koje su ubile milione ljudi (više u A. Dorsey, *Black death*, 2016). D. Wagner, profesor Univeziteta Flagstaf u Arizoni ističe na osnovu proučavanja Crne smrti i prethodne, Justinijanove kuge, da „potencijal za (modernu) pandemiju i dalje postoji“, jer je opstala mutirana varijanta virusa, koji je izazvao pomenute dvije bolesti. Wagner i njegov tim su potvrdili vezu između Justinijanove kuge i osam vjekova kasnije Crne smrti, nakon što su izolovali fragmente DNK bakterije koja ih je izazvala – poznata kao *Yersinia pestis* – pronađenoj u skeletima dvije žrtve sahranjene prije 1.500 godina u Bavarskoj. Naučnici upozoravaju da je *Yersinia pestis* prisutna u oko 200 vrsta glodara širom planete, tako da je moguće da se pojavi i danas, navodi *National Geographic* (više na D. Wagner, arizona.edu). Godine 1855.

došlo je do epidemije kuge koja je izbila u Kini i prenijeta u Indiju izazvavši smrt 15 miliona ljudi. Bolest su najprije širile buve u vrijeme ekspanzije rudarske industrije u Junanu u Kini. Ipak, Indija je podnijela najveći teret i epidemija je korišćena za represivnu politiku koja je izazvala revolt protiv britanske vlasti. Bolest je smatrana aktivnom do 1960. godine, kada je broj zaraženih pao na nekoliko stotina (više u: Benedict, Carol (1996), *Bubonic plague in eighteenth-century China*).

Mišja ili *hemoragična groznica* je epidemija u Meksiku u periodu od 1545. do 1576. godine, kada je umrlo desetak miliona ljudi. Najdrastičniji primjer je kolonizacija Amerike od strane Evropljana, gdje su ključnu ulogu umjesto oružje odigrali virusi koje su Evropljani donijeli sa sobom. Sa dolaskom španske ekspedicije na Karibe, bolesti kao što su male boginje, ospice i bubonska kuga, prenijete su na starosjedelačko stanovništvo, koje im prethodno nije bilo izloženo. Kristofer Kolumbo je 1492. na ostrvu Hispaniola naišao na narod Taino sa 60 hiljada pripadnika. Do 1548. preživelo ih je svega 500. Isti scenario se desio širom američkog kontinenta. Zvuči nevjerovatno da je španski konkvistador Fernando Kortes uspio da osvoji veliku državu Asteka u Meksiku sa samo 600 boraca. Naravno, njegov uspjeh je dijelom posljedica tehničke i vojničke naprednosti njegovih vojnika, ali je ključni element uspjeha upravo virus velikih boginja. Ovaj virus u Meksiko je donio 1520. godine jedan rob koji je došao sa Kube koju su u tom trenutku kontrolisali Španci. Virus, na koga su Evropljani bili imuni, uništio je populaciju Asteka i usmratio njihovog cara Kuitlauaka. Od 20 miliona Asteka koliko ih je bilo prije dolaska Španaca, bolest je preživjelo svega milion i 600 hiljada njih. Naime, evropska osvajanja i kolonizacija Amerike, Afrike i dijelova Azije, Australije, predstavljala su biološku katastrofu za stanovnike tih prostora. Španski, portugalski, engleski, holandski,

belgijski, njemački kolonizatori su odgovorni za smrt desetina miliona Indijanaca u Sjevernoj Americi, Inka, Maja Asteka u Centralnoj i Južnoj Americi, Aboridžina u Australiji, crnaca u Africi. Evropljani su vršili masakre u Kongu, Keniji, Indiji, Namibiji. Engleski, španski i francuski kolonizatori su vodili biološki rat protiv Indijanaca, namjerno šireći bolesti među njima. Američki historičar, Dejvid Stenard tvrdi da su evropski kolonizatori samo u Sjevernoj Americi napravili genocide nad Indijancima i da je ubijeno između 95 i 114 miliona domorodaca. Rudolf Romel iznosi cifru od 15 miliona žrtava genocida od strane Evropljana. Kolonizatori su koristili i biološko oružje - poklanjali su indijanskim plemenima odjeću zaraženu boginjom. Taj metod je kasnije koristila i američka vojska šireći se na Zapad kontinenta. Broj domorodaca u Meksiku smanjio se sa 25 miliona godine 1519. na 2 miliona godine 1580. Za period prvih nekoliko decenija španske uprave u Latinskoj Americi, smanjeno je domorodačko stanovništvo za devet desetina (više u: David Stannard, *American Holocaust: The Conquest of the New World*, 1992).

Naučnici za Univerzitetskog koledža u Londonu tvrde u studiji pod nazivom *Veliko umiranje*, objavljenoj 2019, da je evropska kolonizacija Amerike, u stvari, uticala na promjenu klime na planeti. Naime, krajem 15. vijeka, oko 60 miliona starosjedačkog stanovništva je živjelo na američkom kontinentu opstajalo je zahvaljujući obilnim prirodnim bogatstvima na velikom prostranstvu. Međutim, po dolasku evropskih doseljenika – u talasu novih zaraznih bolesti u kombinaciji sa ratnih pohodima, istrebljenjima i ropstvom – do 17. vijeka je stradalo 56 miliona domorodaca. Zbog toga nije bilo nikoga da obrađuje zemljište. Stoga su drveće i bujna vegetacija ubrzo prekrili polja prethodno korišćena za poljoprivrednu proizvodnju. Kao rezultat, znatne količine ugljendioksida su nestale iz atmosfere što je dovelo do

hlađenja planete. Istoričari nazivaju taj misteriozni period „malo ledeno doba“ sa vrhuncem na početku 17. vijeka kada se, na primer, rijeka Temza u Londonu redovno zamrzavala, a oštre zime i hladna ljeta širom planete smatrane odgovornim za glad. To je sve podsticalo „lov na vještice“ u potrazi za krivcima, čak i ratove (više na: “American colonisation killed so many people it triggered climate change, study suggests”, *independent.co.uk*)

Velike boginje su jako zarazna bolest svojstvena čovjeku koju izazivaju dvije vrste virusa variole – *Variola vera major* i *Variola vera minor*. Ova bolest je ubijala više od 400.000 Evropljana svake godine sve do XVIII vijeka. U XX vijeku usmrtila je od 300 do 500.000 ljudi. Sa ovom bolešću suočili su se i žitelji nekadašnje Jugoslavije, 1972. godine, a posljednji slučajevi zabilježeni su u Indiji 1974. godine. Nakon sprovedene masovne vakcinacije populacije virus je iskorijenjen i danas se nalazi zvanično samo u laboratorijama (više u: Hopkins, Donald R, (2002), *The Greatest Killer, Smallpox in History*).

Vjeruje se da je zaraženi pirinač u Indiji pokrenuo prvu pandemiju *kolere*, od 1817. do 1823. godine. Međutim, 1817. britanske trupe raširile su bolest širom Indije. Bolest se iz tih područja širila trgovačkim putevima u Rusiju i Evropu i dalje u Sjevernu Ameriku. Kolera je karakteristična po tome što izaziva dijareju koja traje nekoliko dana, povraćanja, grčeve u mišićima i dehidraciju. Izazivač je određena vrsta bakterije. Do sada je zabilježeno sedam pandemija i nekoliko izbijanja – 1816–1826, 1829–1851, 1852–1860, 1863–1875, 1881–1896, 1899–1923. i 1961–1970. za sve to vrijeme ubivši više od 4 miliona ljudi širom svijeta. Bolest je i dalje aktivna, naročito u Aziji (više u Cholera – WHO).

Lepra, guba ili Hansenova bolest, koju izaziva određena bakterija je vjekovima predstavljala zaraznu bolest, karakterističnu i danas na prostoru Azije, Afrike i Južne Amerike.

Prva pandemija gripa je izbila u Sibiru i Kazahstanu, zatim se proširila na Moskvu, a onda u Finsku, Poljsku i ostatak Evrope. Sledeće godine je prenijeta preko okeana u Sjevernu Ameriku i Afriku. Do kraja 1890. preminulo je od *Ruskog gripa* 360.000 ljudi (više u: Ziegler M. (2011), *Epidemiology of the Russian flu, 1889–1890*)

Španski grip ili Španska groznica (1918–1920) bila je jedna od najsmrtonosnijih pandemija u istoriji čovječanstva, kada je umrlo oko 75 miliona ljudi. Pojavila se pri kraju Prvog svjetskog rata i u tri talasa se širila planetom. Pretpostavlja se da je epidemija, izazvana virusom H1N1 koji prenose ptice, izbila najprije u Kini, a zatim su je prenijeli kineski radnici koji su bili transportovani preko Kanade u Evropu. Groznica je nazvana španskom, jer je ova zemlja bila neutralna u ratu, pa su mediji pisali o njoj, dok su ostale zemlje involvirane u tada najveći sukob u istoriji, ograničile informacije strahujući da bi one mogle da dodatno uruše ionako poljuljani moral stanovništva. Virus je bio smrtonosan jer je imunitet mnogih ljudi bio slab zbog neuhranjenosti izazvanom ratnim okolnostima. Takođe, penicilin je pronađen tek 1928, tako da 1918. nije bilo lijeka kojim bi se zaustavile bakterijske infekcije u oslabljenom organizmu, što je vodilo zapaljenju pluća sa smrtnim ishodom. Hroničari bilježe da su se, na primer, ljudi u SAD preko noći razbolijevali i umirali izjutra na putu za posao. Pandemija je počela u Kini i Japanu i proširila se sve do Rusije, Evrope i Sjeverne Amerike. Za šest mjeseci, osim Antarktika, stigla je do svih kontinenata. Kako ocenjuje američki Centar za kontrolu i prevenciju bolesti (CDC), španska groznica je bila ubitačna i manifestovala se brzim i ozbiljnim oštećenjem pluća. Naučnici su nastojali od 2005. da naprave kopiju virusa koji je izazvao špansku groznicu, kako bi procijenili njegovu patogenost i sposobnost izazivanja bolesti. Istraživanja su pokazala da je virus iz 1918. bio „jedinstveni

smrtonosni produkt prirode, evolucije i miješanja ljudi i životinja“ (više u: Taubenberger/Morens, *1918 Influenza: the Mother of All Pandemics*, 2006).

Tuberkuloza je prisutna još od davnina. Najranije dokazano otkriće „mikobakterije tuberkuloze“ odnosi se na ostatke bizona koji su stari više od 17.000 godina. Skeletni ostaci pokazuju da je praistorijski čovjek imao tuberkulozu. Plućni oblik bolesti koji je povezan sa tuberkulima ustanovio je Ričard Morton 1689. Kao posebna bolest nije identifikovana sve do 20-ih godina 19. vijeka. Podsticaj istraživanju je bila industrijska revolucija i nagli priliv stanovništva u gradove gdje se bolest počela brzo širiti među siromašnim radnicima. Tek je otkriće antibiotika 1946. godine omogućilo adekvatno liječenje. Dugo se smatralo da će tuberkuloza s vremenom biti iskorenjena. I dalje svake godine od tuberkuloze umire dva miliona ljudi, što je, poslije side, čini najsmrtonosnijom zaraznom bolešću u svijetu.

Sida ili sindrom stečene imunodeficijencije (od franc. SIDA (Syndrome d'immunodéficience acquise); engl. AIDS (acquired immune deficiency syndrome) je polno prenosiva bolest koja predstavlja poslednji stadijum infekcije organizma virusom humane imunodeficijencije (HIV), a karakteriše je progresivno slabljenje imunog sistema što pojedince čini podložnim širokom spektru infekcija i tumora. Postoji razlika između pojmova HIV pozitivna osoba i osoba oboljela od side. To su dvije povezane ali različite stvari, koje se često pogrešno poistovjećuju. HIV pozitivna osoba je zaražena virusom (HIV-om), ali to još uvijek ne znači da ima sidu. Do pojave bolesti može da prođe vremenski period od dvije do deset godina. HIV pozitivna osoba može da izgleda potpuno zdravo, sposobna je za rad ili bilo koju drugu aktivnost, poput zdravih pojedinaca. Prema podacima programa Ujedinjenih nacija i Svjetske zdravstvene organizacije, o virusu HIV i sidi, od pojave ovog oboljenja,

početkom šezdesetih 20. vijeka, pa zaključno sa 2008. godinom, u svijetu je bilo zaraženo ukupno oko 60 miliona ljudi, a od komplikacija povezanih sa sidom je do tada umrlo oko 25 miliona ljudi. Procjenjuje se da je virusom HIV u 2019. bilo inficirano oko 38 miliona ljudi u svijetu (više u: Mohan, Harsh, *Textbook of Pathology*, 2017).

Nekadašnja SFRJ se 1972. susrela sa epidemijom velikih boginja. Uz pomoć instituta „Torlak“ u roku od nekoliko mjeseci vakcinisano je blizu 18 miliona ljudi. Bolnice sa zaraženima su stavljene u karantin veoma brzo, a jugoslovenski epidemiolozi su imali iskustva iz afričkih žarišta i pomoć SZO. Od Variole vera – velikih boginja u proljeće 1972. u Jugoslaviji je oboljelo zvanično 175 i umrlo 35 ljudi. Strah je tada paralisao državu, jer se variola lako prenosila kapljičnim putem. Epidemija je trajala do 30. aprila, kada je dekretom proglašeno odjavljivanje da bi se spasla turistička sezona na Hrvatskom primorju. Manjih talasa obolijevanja bilo je do sredine maja. Zbog te političke igre, kasnijeg prijavljivanja i ranijeg odjavljivanja epidemije, sumnja se da je oboljelih bilo više nego što je zvanično zavedeno. Znak za uzbunu 14. marta 1972. godine stigao je sa Kosova. Epidemija je počela u selu Danjane kod Đakovice i proširila se preko Novog Pazara na Čačak i Beograd. Zvanična verzija da je bolest u zemlju unijelo lice po povratku sa hadžiluka u Meku zapravo nikada nije potvrđena (više u: dr R. Petrović, *blic.rs*)

Osim virusa i bakterija kao izazivača zaraznih bolesti, ljudi su remećenjem prirodne ravnoteže lanaca ishrane često izazivali društveni kolaps. Drastično smanjivanje populacije recimo mačaka, ptica, pčela – negativno se odražava na ljudsku populaciju. Neke od pogrešnih političkih odluka imale su katastrofalne posljedice po stanovništvo. Kampanja uništavanja vrabaca, koji su proglašeni za neprijatelje čovjeka, bila je dio

šire opštenarodne akcije „Uništenje četiri štetočine“ u sklopu kampanje *Veliki skok naprijed* koja se u Narodnoj Republici Kini odigravala u periodu od 1958. do 1962. godine, a u nešto manjem obimu i krajem osamdesetih godina. U toj kampanji djelovanje je bilo usmjereno na pacove, muve, komarce i vrapce, a bitka protiv vrabaca nazvana je „Velika kampanja protiv vrabaca“. Nakon donošenja odluke o uništavanju četiri štetočine, Mao Ce Tung kineski političar, vođa Komunističke partije Kine je 1958. godine naredio da se unište svi vrapci zbog toga što mu se činilo da su jeli previše žitarica. Najefikasniji pojedinci, škole, fabrike i vladine agencije u ubijanju vrabaca su nagrađivani plaketama, zahvalnicama i počastima što je dovodilo i do takmičenja u broju ubijenih vrabaca. Procjenjuje se da je širom Kine ubijeno preko milijardu vrabaca, prirodna ravnoteža je narušena, a broj insekata, posebno skakavaca vrtoglavo porastao. Populacija skakavaca je nastavila da raste, a usjevi su toliko opali da su poslije nekoliko godina proizveli veliku glad koja je, prema nekim procjenama, usmrtila 20 miliona ljudi. Mnogi smatraju da su vlasti Kine sakrile tačan broj umrlih i da se procjenjuje da je od gladi umrlo između 45 i 75 miliona Kineza (više na: *artnit.net*, Red China: *Death to Sparrows* “Time”; Pantsov, Alexander (2013), *Mao: The Real Story*, Simon and Schuster).

Balkanski prostor, nalazeći se na razmeđi civilizacija i vjekovnih migracija, dijelio je sudbinu ostatka Evrope u pogledu brojnih epidemija, koje su na ovaj prostor donosili osvajači: Rimljani, Huni/Mongoli, Otomanska imperija, Austrija. Epidemije kuge, boginja, španske groznice zabilježene su kroz istoriju. Naročito su tokom Prvog svjetskog rata epidemije pjevavog tifusa i „španjolka“ uzrokovale nekoliko stotina hiljada smrti na ovim prostorima. Crna Gora, zahvaljujući svom dominantnom dinarskom tipu čovjeka sa dosta snažnim imunitetom dugo je odolijevala nekim većim epidemiološkim katastrofama.

Pandemije u novom milenijumu

SARS (Severe Acute Respiratory Syndrome) se pojavio najprije u Kini 2002. i manifestovao se kao ozbiljna upala pluća od koje je, prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije, oboljelo 8.098 ljudi u 29 zemalja. Od toga je 774 preminulo, odnosno oko 10 odsto. Istraživači su utvrdili 2017. da je kolonija šišmiša u kineskoj provinciji Junan izvor virusa. Slučaj SARS-a definisao je okvir globalne debate u smislu da li odgovor na pandemije treba da bude zatvaranje granica ili poboljšanje međunarodne saradnje kako bi se olakšalo praćenje bolesti i kontrola njenog širenja. U pojedinim mjestima, SARS je izazvao ksenofobiju i „sinofobiju“, odnosno podozrenje prema Kini. Činjenica da su vlasti u Peking u početku ograničavale informacije o virusu, dodatno su uticale na stvaranje takve atmosfere (više u: Enserink, M (2013), *SARS: Chronology of the Epidemic*).

Virus „ptičjeg gripa“ *H5N1* je prvi put registrovan u kineskoj provinciji Guangdong 1996. Od 2003. Južna Koreja, Kina, Tajland i Vijetnam prijavili su nove slučajeve zaraze *H5N1* među životinjama, prije svega pticama, i na kraju ljudima. Oko 120 miliona ptica je umrlo od gripa ili ubijeno u cilju sprečavanja zaraze. Ovaj virus se prenosio i među ljudima. Doduše, mnogo ređe, ali sa visokom stopom smrtnosti: 6 od 10. Od ptičjeg gripa je preminulo oko 300 ljudi. Protiv „ptičjeg gripa“ uspješno je korišćen lijek *Tamilflu* (više u: Haugan, Salomon (2012), *Avian Influenza*).

Svinjski grip je izazvao novi tip virusa *H1N1*, koji nije prethodno identifikovan ni kod životinja niti među ljudima, ocjenjuje američki Centar za kontrolu i prevenciju bolesti (CDC). Nastao je mutacijom humanog, ptičjeg i svinjskog virusa. Najprije je registrovan u SAD i ubrzo se proširio po svijetu.

Prema procjeni ovog centra, oko 575.000 ljudi je preminulo, odnosno jedan odsto od ukupno zaraženih. CDC navodi da su najranjiviji na „svinjski grip“ djeca i odrasli srednje dobi, dok su starije osobe otpornije zbog imuniteta koji su razvile pod uticajem raznih virusa gripa koji su se pojavili od sredine 20 vijeka. Inače, ovu bolest je pratila i sumnja da je Svjetska zdravstvena organizacija (SZO) proglasila pandemiju na nagovor stručnjaka koji su bili plaćeni od farmaceutskih kompanija, kako bi dobile sredstva za razvoj vakcina i lijekova. Tada je SZO saopštila da se prema novoj definiciji, *proglašenje pandemije temelji na širenju bolesti, a ne na njenoj ozbiljnosti*. Nakon iskustva sa SARS-om i ptičjim gripom, svijet je reagovao pomalo panično na svinjski grip, pa su napravljene velike zalihe vakcina i lijekova, a ubijeno je i mnogo životinja (više u: “Origin of 2009 H1N1 Flu (Swine Flu): Questions and Answers”, CDC).

MERS-CoV (Bliskoistočni respiratorni sindrom korona virus) prvi put je identifikovan kod pacijenta u Saudijskoj Arabiji 2012. Kao i SARS, manifestuje se kao jako zapaljenje pluća, ali su ga pratili i gastrointestinalni problemi i otkazivanje bubrega. U 27 zemalja je registrovano 2,494 inficiranih ljudi od kojih je 858 preminulo, uglavnom u Saudijskoj Arabiji. Svi slučajevi se odnose na ljude koji žive na Arapskom poluostrvu ili su tamo putovali (više na: de Groot, “Middle East respiratory syndrome coronavirus (MERS-CoV): announcement of the Coronavirus Study Group”, *Journal of Virology*, 87).

U epidemiji ebola virusa zaraženo je 28.600, od kojih je 11.325 preminulo, u Gvineji, Sjera Leoneu i Liberiji. Uglavnom u djelovima Podsaharske Afrike.

Posljednjih nekoliko decenija, globalizovani svijet je, dakle, zapljusnulo nekoliko pandemija, poput SARS-a, ptičijeg gripa, svinjskog gripa H1N1, bolesti ludih krava, HIV (hepatitis B), ebola. Međutim, epidemija COVID-19, korona virusa, koji je

inače poznat još od ranije – predstavlja do sada najveću pandemiju koja je zahvatila sve kontinente, države, ekonomije i to u značajnom obimu. Razlog olakšanog širenja ove zaraze leži u činjenici da živimo u globalnom svijetu, umreženom saobraćajnim, ekonomskim, kulturnim, medijskim, sportskim vezama, što olakšava širenje i uticaj geopolitičkih, ekonomskih ali i zdrastvenih potresa. Za ovaj virus još nije pronađena efektivna terapija, a širi se neprimjetno, sa dugim periodom inkubacije. Iako korona virus nije toliko opasan kao prethodne epidemije (smrtnost 2–4% zaraženih), život se za proteklih decenija promijenio. Populacije su starije, živi se duže, a ljudi obilaze planetu i šire zaraze. Prije samo jednog vijeka, ovu bolest niko ne bi ni primjetio niti bi ona imala mogućnosti da se proširi. Prenošenje virusa olakšava i mnogo veća gustina stanovništva nego ranije. Takođe, kao što su nekada nehigijenski uslovi, zatim neuhranjenost, pogodovali širenju zaraze – tako sada to olakšava sve masovnija gojaznost i moderne bolesti, poput dijabetesa, navodi se u studiji objavljenoj u časopisu „Granice u ćelijskoj i infekcijskoj mikrobiologiji“ (Journal *Frontiers in Cellular and Infection Microbiology*). Mada je pronalazak penicilina i drugih antibiotika pomogao u sprečavanju sekundarnih bakterijskih infekcija – čime su spaseni životi miliona ljudi – sada su mnoge bakterije postale imune na ove lijekove. Utvrđena smrtnost kod korona virusa je znatno manja nego kada je riječ o SARS-u, ali se mnogo brže širi. Istovremeno, procenat preminulih je 34 puta veći nego kod sezonskog gripa.

Fudbalska utakmica Lige šampiona između Atalante i Valensije 19. 2. 2020. predstavljala je izgleda svojevrsan okidač za širenje ovog virusa na dvije najpogođenije evropske države, Italiju i Španiju. Obraćajući se francuskoj naciji 12. marta povodom borbe protiv COVID-19, Emanuel Makron je apelovao na njihov osjećaj „nacionalne solidarnosti“.

U Velikoj Britaniji je model epidemije koji su kreirali epidemiolozi sa londonskog Imperijal koledža odigrao posebnu ulogu. Naučnici sa Imperijala prilagodili su model koji je prvobitno razvijen za izbijanje gripa. Pod ovim uslovima, model je pokazao da će oboljeti 80 odsto britanskog stanovništva za tri do četiri mjeseca. Procjene stope smrtnosti u Kini kreću se od 0.5% do 1.5% od broja zaraženih. Koristeći konzervativni procenat od 0.9% za Britaniju, modelom je pokazano da bi broj umrlih do kraja ljeta bio preko pola miliona. Ipak, udarna poruka modela, nije bio najgori scenario već koliko mali izgledaju efekti polovičnih intervencija. Nijedna vlada, osim onih najrepresivnijih, neće vjerovati da može svoju zemlju držati pod blokadom mjesecima – a čak i kad bi mogla, ekonomske posljedice bile bi neizdržive. Strategije suzbijanja zaraze mogu funkcionisati neko vrijeme. Međutim, mora postojati izlazna strategija – bio to nadzor, bolje liječenje, vakcinacija ili šta god. Ako vlade nametnu ogromne društvene i ekonomske troškove, a malo kasnije virus desetkuje stanovništvo, pokazaće se da je cijena paklena. (*The Economist*)

Vašington Post je izvijestio o stalnim upozorenjima o koronavirusu koje je obaveštajna zajednica predstavljala Bijeloj kući u januaru i februaru. Ova upozorenja malo su uticala na visoke funkcionere administracije, na koje je nesumnjivo uticalo stalno ruganje virusu predsjednika Donalda Trampa, koje je on započeo 22. januara: *Mi ga imamo pod potpunom kontrolom. To je jedna osoba iz Kine, i mi to imamo pod kontrolom. Biće sve u redu.* (*Foreign Policy*)

Pandemija virusa COVID-19 početkom 2020. godine, predstavlja svojevrsan šok za ex-Yu prostor, koji se sa takvim nečim nije sretao još od epidemije boginja, variola vera iz 1972. godine. Države nastale raspadom nekadašnje Jugoslavije bore se sa sličnim institucionalnim, kadrovskim i materijalnim

problemima tokom pandemije. Tokom postojanja Jugoslavije, bila je oformljena institucija Civilne zaštite 1955, u Zakonu o narodnoj odbrani. Vremenom, njen značaj i uloga su rasli, naročito u okviru doktrine Opštenarodne odbrane i društvene samozaštite (ONO i DSZ), koja je usvojena 1969. godine. Civilna zaštita je bila snažan i operativan sistem, ustrojen od lokalnih samouprava i radnih organizacija, preko republika i pokrajina do nivoa savezne države. Ničeg nije manjkalo: ni kadrova, ni finansija, ni obučениh jedinica, ni materijalno-tehničkih sredstava. Tadašnji jugoslovenski model civilne zaštite bio je uzor mnogim zemljama, tim prije što nije bio samo organizaciono-teorijska konstrukcija. Svoju snagu pokazao je u kataklizmama, kao što su bili razorni zemljotresi u Skoplju (1963), Banjaluci (1969), Crnoj Gori (1979) ... S baštinom jugoslovenske civilne zaštite, novoformirane države različito su postupale. U Sloveniji je najviše zadržano od SFRJ modela, uz prilagođavanja evropskim standardima. Hrvatska je civilnu zaštitu najpre uvrstila u Ministarstvo odbrane, potom je prebačena u nadležnost MUP-a. Na kraju je zaključeno da se osnuje samostalna uprava koja je direktno odgovorna vladi. Od 2017. i u Republici Srpskoj postoji samostalni Direktorat za civilnu upravu, s tim što u BiH za ova pitanja postoji koordinaciono tijelo na nivou države. I Makedonija ima nezavisnu Direkciju za civilnu zaštitu, dok je u Crnoj Gori CZ u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova, Sektora za vanredne situacije. Na međunarodnom planu, civilna zaštita je uređena 10. juna 1977, na diplomatskoj konferenciji koju je sazvaо Međunarodni komitet Crvenog krsta, uz angažovanje UN i švajcarske vlade. Tada su donijeta dva dopunska protokola na Ženevsku konvenciju iz 1949. godine. Svjetski dan civilne zaštite je 1. mart, a ovaj datum je ustanovljen 1990. odlukom Generalne skupštine Međunarodne organizacije civilne zaštite (više u V. Jakovljević, *politika.rs*). U Crnoj Gori

je epidemija COVID-19 proglašena zvaničnom odlukom 26. marta 2020.

Osim prevashodno zdravstvenih implikacija, ova pandemija ima uticaj i posljedice na skoro sve sfere društva. Od paralisane ekonomije, obrazovanja, sportskih takmičenja, do iznuđenih ograničavanja saobraćaja i uopšte kretanja ljudi, kako na međunarodnom tako i na međugradskom nivou, čak do uvođenja policijskog časa u određenom periodu. Epidemija virusa korona otkriva mnoge istine o društvu koje je pogodila. Recimo, o većini koja se disciplinuje u samoizolaciji. O heroizmu zdravstvenih radnika. Korona pokazuje koliko je važna snažna država. Globalni virus pokazuje globalnu ranjivost čitave planete. Evropa je prihvatila drakonske mjere koje je, koliko do juče, u Kini nazivala represivnim. Zapad kritikuje Peking zbog ograničavanje ljudskih prava, a onda su mnogi na Zapadu svoje vlade počeli da prozivaju zašto ne preduzimaju najoštrije mjere za suzbijanje pandemije. Na površinu su izbile i razlike dva mentaliteta: više kolektivnog i isključivo individualnog. U Hongkongu su ljudi godinu dana protestovali protiv vlasti, ali su svi slijedili uputstva medicinskih stručnjaka. Korona je razotkrila koliko su po Evropi jake države-nacioni. Svjedoci smo nastanka svojevrsnog „koronapatriotizma“, što je na neki način razumljivo – ali pokazuje da opšta solidarnost nije jača strana čovječanstva. Najmanje 12 članica Evropske unije ponovo je uvelo granične prelaze poništavajući sporazum iz Šengena i unoseći haos po čitavoj Evropi koja pokušava da se brani zatvaranjem granica i ograničavanjem kretanja. Da li će korona ujediniti ili razjediniti Evropu tek će se vidjeti. Nacije širom svijeta angažovane su na dva fronta – obuzdavanje virusa i stabilizacija privreda ozbiljno pogođenih tim naporima. Dok su berze u dramatičnom padu, tržišta su ozbiljno urušena. Ekonomska aktivnost ide u hibernaciju. Uslužnim djelatnostima

poput avio-saobraćaja, turizma i ugostiteljstva prijeti kolaps. Destabilizovana su tržišta rada. Kakve su razmjere krize ubedljivo govori sljedeći podatak: Amerika je u okvirima Maršalovog plana za obnovu poslijeratne Evrope, preračunato u današnji novac, izdvojila 200 milijardi dolara. Za borbu protiv korone Sjedinjene Države moraće da potroše 5 do 10 puta više (B. Jakšić, *politika.rs*).

Ova pandemija je za veoma kratko vrijeme paralisala skoro cijelu planetu. Paralisan je saobraćaj, sportske i kulturne aktivnosti. A što je najvažnije – ekonomija, koja je globalizovana, umrežena. Tako je Norveški državni investicioni fond, najveći investicioni fond na svijetu, izgubio od početka godine čak 124 milijarde dolara zbog potresa na svjetskim berzama usljed pandemije virusa korona. Trenutna vrijednost norveškog fonda je 930 milijardi dolara, a krajem februara ove godine, prije potresa na tržištu kapitala, fond je vrijedio oko 1.170 milijardi dolara, navodi agencija Rojters. Agencija podsjeća da norveški fond ima ogroman uticaj na tržište kapitala u svijetu jer je vlasnik 1,5 odsto vrijednosti svih dionica na berzi (AFP 2020/Jens Nørgaard Larsen).

Američki ekonomisti ističu da su SAD, Japan i evrozona već u recesiji. Pandemija će imati razorne ekonomske posljedice, ali velika ekonomska kriza je bila neminovna i bez nje. Početak krize se jasno vidio još u septembru 2019. Pandemija će sada poslužiti da se ta činjenica sakrije. Do krajnjih granica će se testirati izdržljivost javnog mnjenja koje će povjerovati da je smisao egzistencije samo u tome da se ostane živ. Nije slučajno da se sistematski podstiče histerija koja je svijet dovela u stanje kolektivne psihoze u kojoj svaki totalitarni eksperiment može biti prihvaćen bez pobune. A onda je došao virus. Za razliku od prethodnih kriza koje su bile krize tražnje, ova danas je istovremeno i kriza tražnje i kriza ponude jer je veliki dio privrede

(pogotovo uslužni sektor) stao. To je kombinacija kakva se srijeće samo u sankcijama i ratovima (N. Katić, *istok.rs*).

Indija je uvela zabranu kretanja za svojih 1,3 milijardi stanovnika radi sprečavanja širenja koronavirusa, dok se vlada bori da isporuči neophodnu robu i umiri građane. Premijer Modi uveo je zabranu u trajanju od tri nedjelje, rekavši da je to jedini način da se izbjegne katastrofa i tako efektivno ugasio treću po veličini ekonomiju u Aziji, prenosi Rojters.

I dok novi koronavirus koji je ubio više od 20.000 ljudi dovedi do sloma tržišta, a naučnici pokušavaju da nađu rješenje, glasnine i dezinformacije podstiču zbrku i produbljuju privrednu krizu. Posljedice mogu biti tragične. U Iranu, jednoj od najteže pogođenih zemalja, više od 210 ljudi umrlo je zbog konzumiranja otrovnog alkohola nakon što su na internetu kružile tvrdnje da bi mogao da liječi ili zaštititi od COVID-19, izvijestila je službena novinska agencija Irna. Opasni lažni lijekovi, upozorava AFP, uključuju konzumiranje vulkanskog pepela i borbu protiv zaraze lampama sa UV zračenjem ili dezinfekcionim sredstvima s hlorom, za koje zdravstvene vlasti kažu da mogu naštetiti tijelu ako se pogrešno koriste. Kako se ističe na internet komentarima: „SARS je bio smrtonosniji virus ali COVID-19 ima bolji marketing.“

Sa druge strane, neke države, poput Švedske ili Bjelorusije imaju drugačiji pristup borbi protiv ove pandemije. Ove države nisu uvele drastične mjere, a broj zaraženih nije veći nego u državama koje su to učinile. Dok se u Velikoj Britaniji razmišljalo da se dopusti da se virus slobodno širi među stanovništvom (uz nužne smrtne slučajeve). I kada se dosegne određeni procenat zaraženih – stanovništvo stiče kolektivni imunitet. A pri tome se ne parališe ekonomija.

Geopolitički kontekst pandemije

Pojava i širenje koronavirusa SARS-CoV-2 postalo je predmet međusobnih optužbi vodećih svjetskih sila. Putem medija su plasirane informacije, da su u kineski grad Vuhan virus proširili agenti specijalnih službi Velike Britanije, sa ciljem ekonomsko-političkog sloma Kine. Dok zvaničnici SAD ponavljaju da je virus COVID-19 porijeklom iz Kine i optužuju Kinu da nije blagovremeno preduzela mjere kako bi spriječila da epidemija preraste u pandemiju. Kina na optužbe odgovara pretpostavka-ma da su američki vojnici mogli donijeti virus u Kinu, jer su u novembru prošle godine, uoči epidemije virusa korona, prisustvovali vojnim igrama u Vuhanu.

Nakon pojave virusa COVID-19 u Kini, u medijima pod kontrolom Kremlja iznijete su tvrdnje da je virus proizveden u Porton Daunu, britanskom naučno-istraživačkom centru, i da su ga britanski agenti razmazali po rukohvatima pokretnih stepenica u Vuhanu. Zvaničnici u Pekingu su naveli da je američka vojska raširila bolest u Kini. Pojavile su se i optužbe da je virus proizvela laboratorija u Vuhanu koja se bavi proučavanjem biološkog ratovanja.

Državni bioterorizam nije nova pojava. Mongolske vojske su katapultirale tijela žrtava kuge preko zidova gradova koje su opsjedali u 14. vijeku. Španci su u 15. vijeku francuskim protivnicima slali vino pomiješano sa krvlju leproznih pacijenata. Poljske trupe su u neprijateljske redove u 17. vijeku ispaljivale topovske kugle obložene pljuvačkom bijesnih pasa. Britanci su u 18. vijeku američkim starosjediocima slali ćebad koju su koristili oboljeli od boginja. Nacistička Njemačka je u 20. vijeku izvršila holokaust koristeći pesticid *ciklon B* na bazi cijanida. Teroriste su oduvijek zanimale smrtonosne bolesti. Terorističke

grupe, međutim, nisu izvele puno uspješnih napada biološkim oružjem, iako ima nekoliko istaknutih primjera, poput napada gasom sarin koji je izvela sekta Aum Šinrikjo u tokijskoj podzemnoj željeznici 1995. U napadu je ubijeno 13 osoba. Drugi primjer je slanje pisama sa antraksom u Sjedinjenim Državama 2001, što je počinila nepoznata grupa. To je dovelo do smrti pet osoba, i porasta potražnje za antibioticima, čija je pretjerana upotreba doprinijela otpornosti na lijekove. Već znamo da se koronavirus može smatrati najefikasnijom terorističkom zavjerom u historiji sa pogubnim uticajem na svjetsku ekonomiju, zdravstvene sisteme, i socijalni i psihološki uticaj na društva (*The Independent*).

Ruska federacija sa zabrinutošću prati vojne biološke aktivnosti SAD u blizini svojih granica i željela bi da Amerikanci objasne svrhu svojih laboratorija u susjednim zemljama sa Rusijom i Kinom, umjesto da „igraju propagandne igre oko virusa korona“, rekao je neimenovani izvor iz Ministarstva spoljnih poslova Rusije za RIA „Novosti“: „Oдавno sa zabrinutošću posmatramo vojne biološke aktivnosti SAD, koje se sprovode u neposrednoj blizini naših granica. U susjednim zemljama u Zakavkazju i Centralnoj Aziji, koje se graniče i sa Kinom, nalaze se biološke laboratorije, koje finansira Vašington i u kojima rade njihovi stručnjaci“, „Amerikanci čak ni ne skrivaju, da ono što se razvija u tim laboratorijama ima veze sa Pentagonom (Ministarstvom odbrane), jer ih upravo oni finansiraju. Ne bi bilo loše da SAD razjasne namjenu svojih laboratorija, koje su ‘načičkane’ uz granice Rusije i Kine“, istakao je izvor. Kina i Rusija podsjećaju da su upravo SAD decenijama bile glavni pokretač globalizacije i pokušavale su da je iskoriste u svojim geopolitičkim i ekonomskim interesima, ali da pri tome nisu razmišljale o negativnim efektima, poput širenja epidemija, terorizma, kriminala. Islamska država je pandemiju

korona virusa opisala kao „bolnu agoniju“ koju je Bog poslao „krstaškim nacijama“: „Zapadni svijet je na ivici jedne od najvećih ekonomskih katastrofa jer je ograničio kretanje, tržišta su upravo kolabirala i javni život je zaustavljen. Molimo Boga da poveća njihovu patnju i da vjernike spasi od toga“, poručuje Islamska država, kako prenosi DW.

Od kako je virus korona počeo da se širi i Bliskim istokom, oružje je začutilo. Strah od nepoznatog gotovo da je zamrznuo konflikte u najturbulentnijem dijelu svijeta. Iran je najteže pogođena zemlja u ovom regionu. Uprkos teorijama zavjere koje za epidemiju optužuju Izrael, veliki ajatolah Naser Mekarem Širazi nedavno je čak izjavio da je dopuštena upotreba izraelskih lijekova „ukoliko nema druge alternative“. Epidemija je zaustavila slanje dodatnih iranskih trupa u Siriju, Irak, Liban i Jemen. Kao što je na ulicama Njujorka mobilisana Nacionalna garda, 2.000 izraelskih rezervista pozvano je da budu pripravnici u slučaju potrebe. Obavještajne službe Izraela: *Mosad*, *Šin Bet* i *Aman* pozvane su da se prilagode novoj realnosti: da minimiziraju rad s ljudima na terenu i usmjere se na prikupljanje podataka korišćenjem tehnologije. U Libanu, regularna vojska i milicija Hezbolah zajednički su angažovane na frontu protiv korone. Hezbolah i Izrael poštuju *de facto* primirje iza kojeg stoji virus. Palestinske vlasti sa Zapadne obale i Hamasove u Gazi održavaju sve neophodne kontakte sa zdravstvenim vlastima Izraela. Medicinski timovi sa Zapadne obale i iz Izraela razmjenjuju informacije, a Hamasu u Gazi Izrael je poslao medicinsku opremu. Primirja su privremena. „Ipak, ne bi bilo potpuno utopijski nadati se da će vanredno stanje oko virusa korona proizvesti male pukotine u zidu mržnje, podsjećajući sve narode Bliskog istoka na to koliko je život krhak i kako smrt od pandemije ne pravi razliku među ideologijama“, piše izraelski *Harec* (B. Jakšić, *Politika.rs*).

Uporedo sa pandemijom virusa COVID-19, svijet je ušao u novu ekonomsku krizu. Naftni rat između Saudijske Arabije i Rusije, doveo je do enormnog pada cijene nafte, koja je najniža u posljednjih nekoliko decenija. To ima negativni uticaj po većinu globalnih geopolitičkih igrača. Saudijska Arabija se tako našla pred ekonomskom krizom što je bilo do sada nezamislivo. SAD su doživjele kolaps na polju izvlačenja nafte iz škripljaca, a ekonomija Ruske Federacije zavisna od izvoza energenata će morati da troši državne rezerve, koje iznose 540 milijardi dolara. U svjetlu raspada sporazuma OPEK plus, kao i usporavanja potražnje na tržištu usljed izbijanja virusa korona, cijene nafte su se gotovo prepolovile od početka marta 2020, što je značajno pogodilo zemlje izvoznice.

Prije tačno četvrt vijeka, 26. marta, evropske države potpisale su Šengenski sporazum koji je u međuvremenu postao jedan od zaštitnih znakova EU; onaj koji simbolizuje slobodu kretanja njenih građana. Kao da ne može biti ironičnije, Šengen je svoj 25. rođendan proslavio u trenutku kada su članice EU zatvorile granice pred nezaustavljivim širenjem koronavirusa. Za Evropsku uniju, ovaj virus predstavlja ozbiljan sistemski šok. Čitav koncept evropske „solidarnosti“ je doveden u pitanje. Prve naponske reakcije Njemačke i Austrije bile su povlačenje unutar sopstvenih granica, koje su ponovo uspostavljene u panici. Uprkos pojačanim naporima iz Brisela, šest država i dalje drži na snazi zabranu izvoza medicinske opreme. Francuska je nacionalizovala svoje zalihe, a dvanaest država uspostavilo je unutrašnje granice, blokirajući neometan transport roba kroz blok (S. Erlandžer, *NY Times*). Pored nezuvjesnosti podrške zajedničkih institucija EU, Italija se u vrijeme svog najvećeg stradanja od Drugog svjetskog rata, suočava gotovo i sa nerazumljivim, gotovo neprijateljskim odnosom drugih zemalja članica. Tako recimo, Poljska nije dozvolila prelet

preko svoje teritorije ruskim avionima sa humanitarnom pomoći i ljekarskim timovima namijenjenim Italiji, dok je Češka Italijanima zaplijenila pošiljku medicinske opreme iz Kine.

Umjesto „saveznika“ iz NATO pakta i iz „evropske porodice naroda“ Italiji u ovom momentu pomažu Kina, Rusija i Kuba. Dragocjena i najvažnija pomoć u ovom momentu Italiji je, ma kako to izgledalo formalno apsurdno, stigla je iz Rusije, kojoj je ista Italija zajedno sa ostalim članicama EU i NATO-a prije ravno 6 godina uvela sankcije. Italijanski ministar inostranih poslova Luiđi Di Majo i načelnik generalštaba, general Enco Vičerele, dočekali su 14 transportnih aviona Il-76 sa medicinskom opremom, specijalizovanim vozilima i 100 iskusnih ljekara i medicinskog osoblja, koje se ranije širom svijeta hvatalo u koštac i sa opasnijim bolestima od koronavirusa, kao što je ebola u Africi. Pravo sa aerodroma, ruski konvoj se uputio u epicentar epidemije, Bergamo. Podsjetimo, Rusija je poslala u Italiju više od 100 ruskih vojnih virologa i ljekara, sisteme za aerosolnu dezinfekciju transporta i teritorije, kao i medicinsku opremu. Lider najpopularnije italijanske političke stranke Liga i bivši potpredsjednik vlade, Mateo Salvini kritikovao je EU zbog toga što odugovlači sa donošenjem mjera u cilju prevazilaženja posljedica pandemije koronavirusa, a čak je zaprijetio da će zemlja izaći iz EU, prenosi portal Afaritalijani. „To je ludost. Evropi treba još 15 dana da odluči šta da čini i kome i kako da pomogne, ako uopšte i bude pomagala, i to u vanrednim uslovima. Ljudi danas umiru od upale pluća, a sutra će možda umirati od nemaštine“, rekao je političar. Govoreći o ozbiljnim protivrječnostima unutar Evropske unije, kada je riječ o mjerama za prevazilaženje posljedica pandemije, Salvini je izjavio da „to uopšte nije ‘unija’ nego leglo zmija i šakala“.

Praktično svi aspekti evropskog života trenutno su taoci koronavirusa i preovladava neizvjesnost. Međutim, jedan od

malobrojnih aksioma je, izgleda, da se Kina uspješno nosi sa krizom i da je Evropa pala na ispit. Prema toj novonastaloj priči, Evropska unija će ponovo iznevjeriti očekivanja svojih građana, pretvoriti se u rastureni metež i lako bi mogla postati potpuno nebitna. Mnogi komentatori su primijetili da je kriza sa koronavirusom otvorila prostor za „borbu narativa“ između Kine i zapadnih država. Globalni posrednici počeli su prodavati sve kineske akcije, što je uzrokovalo nagli pad cijena akcija (44%) u kineskoj tehnologiji i hemijskoj industriji. Kineski lider kada je cijena pala ispod postavljenog limita, naredio je da se istovremeno otkupe sve akcije Evropljana i Amerikanaca. Sada su kompanije, koje su stvorile SAD i Evropa u Kini, uz svu tehnologiju koju su uložili, razmjene i njihov kapital prešli u ruke Kine. Poput pada Berlinskog zida ili propasti ekonomske krize 2008, pandemija koronavirusa je događaj koji potresa svijet i čije dalekosežne posljedice trenutno možemo samo početi da zamišljamo. Izvjesno je jedino da će bolest, isto kao što je poremetila živote, tržišta i iznijela na vidjelo koliko su vlade sposobne, dovesti do trajnih promjena u političkoj i ekonomskoj moći na načine koji će tek kasnije postati očigledni, piše *Forin polisi*.

Zaključna razmatranja

Krizne situacije predstavljaju plodno polje za razne vrste teorija zavjere – da određeni virus i nije toliko smrtonosan, manipulacija brojkama smrtnosti, da lijek već postoji i da će farmaceutske kompanije profitirati na njemu i sl. Kao i da uvođenja vanrednih stanja i zakonskih ograničenja predstavljaju svojevrstan društveni eksperiment, do koje mjere ljudi mogu izdržati smanjivanje slobode kretanja i sl. Na primjer: izazvati i prenositi nasilje sa namjerom, da javnost lakše prihvati

ograničavanje slobode, stvoriti ekonomsku krizu da bi se opravdalo rušenje socijalne države. Ova metoda stvara problem, „situaciju“ koja izaziva reakcije u javnosti, tako da se ponudi glavna mjera za koju je poželjno da javnost prihvati, ali u normalnim bi se okolnostima tome svi protivili, na štetu građanske slobode. Sa druge strane, smatra se da su antiteoretičari zavjere duboko psihološki povezani sa današnjom paradigmom masovne kontrole uma (što opet može biti domen konspirologije). Odnosno – rezultat doktrine koja etiketu ‘zavjere’ pomoću masovnih medija pretvara u svojevrsnu oznaku društvene „bolesti“.

Epidemije zaraznih bolesti predstavljaju nesrećne periode razvoja čovječanstva kroz različite epohe. Zaraze bi se kroz vjekove širile, desetkovale stanovništvo, uništavale privredu, države, civilizacije. Medicinska dostignuća su umnogome doprinijela suzbijanju većine epidemija. Pandemija početkom 2020. ugrožava živote ljudi na skoro svim poljima – blokira globalnu ekonomiju, saobraćaj, sportske, kulturne aktivnosti, normalan život.

Još je Aristotel tvrdio da je čovek „zoon politikon“ odnosno društveno biće koje ne može da živi bez zajednice. A najveća kazna predstavlja socijalna izolacija, dok se samica kao dio kaznenog sistema smatra jednom od najvećih kazni. Sada nas je nevidljivi neprijatelj u vidu virusa osudio na jednu od najtežih kazni, odnosno na život u socijalnom karantinu. Prethodnih decenija, usljed razvoja tehnologije, ljudi su se znatno otuđili jedni od drugih. „Činjenica je da mi živimo u doba otuđenja, ali ova pandemija fundamentalno mijenja obrasce naše interakcije. Osnovna razlika između samoće i socijalne distance je što se u prvom slučaju radi o izboru, a u drugom o nužnoj prisili. Ljudi sami biraju da li i kako će se liječiti kada se razbole – osim kada su u pitanju zarazne bolesti, kada socijalizacija i liječenje prestaju da

---

budu njihov lični izbor i privatna stvar i to ih dovodi u određeno psihološko stanje (*politika.rs*). Socijalni pritisak je taj koji će da prisili ljude da budu u što manjoj mjeri neposlušni. Nošenje zaštitnih maski već decenijama predstavlja uobičajenu sliku u megalopolisima Azije zbog zagađenosti vazduha ili povremenih epidemija. Evropljani satkani od različitih mentaliteta i nivoa disciplinovanosti i društvene odgovornosti u većoj ili manjoj mjeri, manje ili više uspješno se nose sa pandemijom COVID-19 virusa.

Ovakve krizne situacije treba da nas pripreme za buduće, kojih će zasigurno biti. Bilo da virusi i bakterije slobodno u prirodi mutiraju ili su pak ljudska vještačka tvorevina kreirana sa određenim geopolitičkim ciljem. U mjesecima kada se kao društvo nalazimo pred najvećim zdravstvenim izazovom u našoj novijoj istoriji, svjesni smo da sve dosadašnje, političke, ideološke razlike postaju irelevantne pred „nevidljivim neprijateljem“ koji ne razlikuje političke opcije, društveni status, bogate i siromašne. Naravno, države koje su u vremenima prije ovakvih kriza ozbiljno ulagale u standard i edukaciju medicinskog osoblja, opremu i kapacitete, lakše se nose sa epidemijom. Bitno je prepoznati razliku između prave opasnosti od virusa i neopravdane panike i medijske histerije. Pojava novog, globalnog, smrtonosnog koronavirusa zbog toga još jednom podsjeća koliko je ljudska civilizacija ranjiva od strane nevidljivog neprijatelja.

NALIČJE RATA PROTIV PANDEMIJE

Petar Popović

The tendency of the „Faustian“ soul of the Western man to unwaveringly believe in science as a cure for all social problems is reflected in the political acceptance of the technical approach of the medical profession, which wrapped in the cloak of safety sciences fights the coronavirus pandemic. The value-neutral character of the health and safety approach, free from any political prejudice, is calling for the mitigation, if not the overcoming, of current political and geopolitical rivalries. The public itself spontaneously transfers political authority to experts, public health agencies, and other specialized institutions, emphasizing interstate restraints and cooperation as par excellence political virtues.

Sklonost „faustovske“ duše zapadnog čovjeka da nepokolebljivo vjeruje u znanost kao lijek za sve društvene probleme, očituje se u *političkom* prihvaćanju tehničkog pristupa medicinske struke, koja zaogrnutu ogrtačem sigurnosnih nauka bije bitku s pandemijom koronavirusa. Vrijednosno neutralnom karakteru zdravstveno-sigurnosnog pristupa, oslobođenom svake političke predrasude, svojstveno je da poziva na ublažavanje, ako ne i na prevladavanje, aktualnih političkih i geopolitičkih rivalstava. Javnost sama spontano prenosi politički autoritet na eksperte, javno-zdravstvene agencije i druge specijalizirane institucije, ističući međudržavnu suzdržanost i suradnju kao *političke* vrline *par excellence*.

I onda na opće zgražanje svjetske javnosti, volontarističkom odlukom američki predsjednik Donald Trump sredinom travnja ove godine privremeno obustavi financiranje Svjetske zdravstvene organizacije (*World Health Organization*, WHO), specijalizirane UN-ove agencije zadužene za globalno javno zdravlje! Odluka je donijeta, navodno, zbog lošeg upravljanja krizom i suučesništva WHO-a u kineskom zataškavanju stvarnih razmjera opasnosti širenja pandemije iz njenog epicentra, grada Wuhana, početkom ove godine. Za medije i javno mnjenje, dvojbe nije bilo: on prebacuje krivnju kako bi umanjio vlastite propuste u pripremama za suočavanje s pandemijom, a za to mu je WHO – danas potrebija nego ikad – poslužila kao „žrtveni jarac“. U uvjetima ove gotovo apokaliptične situacije, Trumpova je politička odluka ocijenjena kao opasna i kao neodgovorno politikantstvo s potencijalno nesagledivim posljedicama.

Takva je odluka, međutim, nešto mnogo više: dokaz da dok ekonomski, kulturni, vjerski, sportski ili bilo koji drugi oblik društvenog života može i mora biti privremeno obustavljen zbog opasnog stanja, to s politikom nije slučaj. S dvije trećine svjetske populacije u izolaciji i mogućim globalnim ekonomskim slomom, izvjesno je da će pandemija koronavirusa korjenito izmijeniti međunarodni poredak. Stoga je jedino relevantno pitanje koje se nameće u području međunarodne politike ono o budućoj raspodjeli snaga među velikim silama. Ne smije se izgubiti iz vida da je preslaganje globalnih odnosa moći proces koji traje još od izbijanja globalne recesije 2008. Tada je po prvi put nakon devedesetih godina dvadesetog stoljeća uzdrman legitimitet takozvanog „međunarodnog liberalnog poretka“ predvođenog SAD-om. Kriza je tog poretka egzistencijalna: dok ga iznutra osporavaju sve snažniji radikalno desni populistički pokreti, izvana ga ozbiljno nagrizaju i izazivaju velike sile u usponu, Rusija i Kina. Pandemija koronavirusa ove će procese, nakon otrežnjenja od prvotnog šoka zbog njenog naleta, samo ubrzati i amplificirati.

U tom se kontekstu politika – shvaćena u tradicionalnom realističkom ključu kao borba za moć – koja će oblikovati budući post-covid-19 svijet, ipak potiskuje stanovitim funkcionalističkim, bitno anti-političkim idealizmom. Idealistički globalistički zahtjev da politika moći ušuti dok traje borba s pandemijom ne razlikuje se bitno od pojedinih dobro znanih slučajeva bliže i daljnje prošlosti. Tako je prije stotinu godina Liga naroda nastojala legalističkim procedurama rješavati političke sporove među državama. No, talijanska okupacija Etiopije, japanska okupacija Mandžurije i sve agresivniji zahtjevi Njemačke za revizijom ugovora iz Versaillesa bili su izravni izazov sustavu koji je imao samo jedan mehanizam sprečavanja agresije: moralnu osudu svjetskog javnog mnijenja. Trebao je još jedan svjetski rat da se razriješi tenzija između političke zbilje i moralno-pravne iluzije. Nedavno pak, nakon globalne recesije 2008, nametnuta je tehnokracija (posebice u Grčkoj i Italiji) s vojskom ekonomskih stručnjaka „sanirala“ jedan bitno politički problem granično kriminalnog financijskog sustava. I dok su zapadne države spašavale banke a „ostalima“ namijenile stroge mjere štednje, elite su se konsolidirale i nastojale zadržati *status quo*. Od tada počinje nezaustavljivo urušavanje „liberalnog međunarodnog poretka“ s reakcijom koja kulminira 2016. godine Trumpovom izbornom pobjedom, Brexitom i Erdoganovim protuudarom na tursku vojsku.

Borba za moć zahuktavala se u pozadini ovih slučajeva kao što se zahuktava trenutno u borbi protiv koronavirusa. No idealistički um iznova to ne vidi, imajući predodžbu o koronavirusu kao utjelovljenom „neprijatelju“, kojemu se, s obzirom na to da ne bira naciju i ne poznaje granice, jedino „čovječanstvo“ kao takvo može suprotstaviti. Ta se predodžba iskazuje u sustavnoj militarizaciji pandemiologije i biomedicine. Bilo da sebi pripisuju ili da ih javnost sama časti epitetima vojno-sigurnosne terminologije, današnji su šefovi vlada mahom „ratni predsjednici“ (ili premijeri); njihovi uredi za javno zdravlje „glavni stožeri“, a

doktori, liječnici i svo vezano osoblje vojska „na prvoj liniji obrane“. To nije tek kontekstom uvjetovana metaforika, nego već ustaljena norma suvremene političke kulture. Opći trend „objavljivanja rata“ nečemu što nije u tradicionalnom smislu suprotstavljena politička jedinica počeo je u Americi krajem prošlog stoljeća i od onda zagospodario globalnim diskursom, pa se posljednjih decenija uobičajeno objavljuje „rat protiv droge“, „rat protiv gladi“, „rat protiv siromaštva“ itd. Tek posljednji u nizu je „rat protiv koronavirusa“, koji svoje intelektualno uporište nalazi u „zdravstvenoj sigurnosti“; konceptu koji je početkom ovog milenija skovala grupa autora na čelu s Andrewom Price-Smithom i Davidom Findlerom.

U čisto pojmovnom smislu, „rat protiv pandemije“ veliki je nesporazum. Cjelokupna civilizacijska tradicija naučava kako su pojmovi rata i pandemije (smrtonosne bolesti) kategorijalno srodni jer im je učinak isti: smrt. Knjiga *Otkrivenja*, kao i drugi proročki spisi, kao primjerice starozavjetna *Ezekielova Knjiga* (Skori svršetak 7, 1–27), govore o jahačima apokalipse, ratu i kugi. Po Matejevom *Evandjelju* ove pošasti na kraju vremena „doista se trebaju dogoditi“ (MT 24, 6–7). Ta neizbježnost kazne je događaj radi nužnog uravnoteživanja fizičkoga i metafizičkog svijeta, kao jedne jedinstvene cjeline. Tukidid, koji nije vjerovao u „božje kazne“, ipak obznanjuje tu „univerzalnu istinu“, koja se u svojoj cikličnosti potvrđuje u obrascima ljudskog ponašanja. U *Povijesti Peloponeskog rata* izbijanje kuge u Ateni opisano je kao istovjetno rasplamsavanju građanskog rata; to je situacija u kojoj te pošasti čine da čovjek izgubi svako poštovanje prema zakonu, pravdi i vjerskom običaju. Zbog toga, svijet – nažalost – mora bit takav kakav je, a rat i bolest potvrđuju da ciklus patnje nastavlja svoj tok „sve dok ljudska priroda ostaje ista“ (Tukidid, 3.84.2).

Ako je rat (kao i bolest) pošast, onda je on nužno zlo izvan ljudske kontrole (u našem se jeziku njegova priroda sasvim pri-

kladno iskazuje izrazom „zaratiti“, baš kao što će se zemlja zatresti ili nebo zagrmjeti). Stoga, „objaviti rat ratu“ je formalnologički apsurd, ali je i povijesna činjenica: imali smo Prvi svjetski rat kao rat koji će završiti sve ratove. Nedosanjani trajni mir kojemu su težili liberalni i republikanski idealisti od osamnaestoga stoljeća na ovamo, politički je cilj utemeljen na zabludi da rat nije nužno zlo, nego tek posljedica manjka prosvjećenosti. To je duhovni izraz samouvjerenosti u emancipacijske potencijale znanstveno-tehnološke epohe. Samo takav *hybris* u stavu prema svijetu može objaviti rat i pandemiji. Čini se da u doba pandemije koronavirusa ovu civilizaciju više vrijeđa nego plaši činjenica što mora živjeti u uvjetima koje doživljava kao povratak u srednjovjekovna vremena crne smrti. (Tome u prilog govori svjesno kršenje mjera izolacije kao izraz protesta). Međutim, „pobjeda“ u ratu s virusom ne može biti drugo do privremeno odsustvo poraza, baš kao što i kraj rata, kako kaže Platon, vide samo oni koji u njemu poginu. Aktualni „rat protiv terorizma“ tipični je primjer rata koji se vodi u nedogled upravo jer ne može biti dobiven. Virus je latentan društvu i „napast će“ čim počne kolektivno opadati imunitet zbog objektivno nepovoljnih okolnosti (npr. rat, siromaštvo, niski higijenski ili prehrambeni standardi, itd). To se smatra toliko samorazumljivom činjenicom, da posrijedi mora biti nešto drugo. Konkretno, ova vojno-sigurnosna terminologija u sferi zdravstva ima svoj konkretni ideološki motiv i političku svrhu.

O čemu se radi?

Profesor John Mearsheimer u memorijalnom predavanju posvećenom Edwardu Carru (2004) iznio je provokativnu tezu kako se transgeneracijski cilj liberalnih idealista, od međuratnih do post-hladnoratovskih, u načelu nije izmijenio. To je ideal harmoničnog svijeta u kojemu bi države odbacile moć i sigurnosno rivalstvo u korist jedne globalne zajednice naroda koja skrbi o blagostanju cjelokupnog čovječanstva. Cilj je dakle isti, ali s

jednom značajnom razlikom: izmijenila se strategija. Pristup međuratnih idealista oslanjao se na akumulirano znanje i konstruiranje racionalističkih koncepcija s kojima bi se prevladala politika moći. Njihovi suvremeni sljednici uvidjeli su koliko je naivna bila ta vjera u razum. U potrazi za novom glavnom kauzalnom varijablom, otkrili su da je ključ – diskurs.

Naime, pod pretpostavkom da govor i misao uvjetuju praksu, a praksa oblikuje zbilju, nametanjem jednog pomno konstruiranog liberalnog diskursa u svakodnevnom govoru i mišljenju vanjske politike i sigurnosti („visoke politike“), stvorio bi se globalni poredak u kojemu više ne bi bilo mjesta politici moći. Kako bi osujetili državu, njezin interes i „visoku politiku“ kao takvu, idealisti su primijenili strategiju proširivanja sigurnosnog diskursa na tradicionalno ne-političke probleme, i tako upleli države u kompleksnu mrežu i tokove „niske politike“. Akademska zajednica, mediji i političke elite sigurnosnim su diskursom obuhvatili područja kao što su okoliš, siromaštvo i -zdravlje. Apsurdni „rat protiv pandemije“, baš kao i protiv siromaštva ili gladi, postao je zbiljnost suvremene međunarodne politike. No političke su konsekvence te strategije, koja posebice nakon kraja Hladnog rata hvata zamah, nesagledive.

To što Mearsheimer u svom izlaganju opisuje, liberalna je strategija – strategija depolitizacije međunarodnog poretka. Svrha je da „niska politika“ – po karakteru potencijalno neograničeno područje društvenih aktivnosti – zbiljski disperzira moć države. Međutim, depolitizacija i disperzija moći ne završavaju s harmoničnim svijetom, nego, paradoksalno, u općoj politizaciji svega i neviđenoj koncentraciji moći u stanovitim – što vidljivim što nevidljivim – centrima. Disperzija moći znači da je borba za moć, inherentna ljudskoj prirodi, s konkretnih i ograničenih ciljeva „visoke politike“ naprosto kapilarno metastazirala u sve pore međudržavnih odnosa. Bilo koje efemerno pitanje potencijalno prijeto da preraste u prvorazredni politički spor.

Posljedično, centri moći liberalne hegemonije bivaju primorani, po bitno imperijalnoj logici djelovanja, trajno intervenirati u bilo koje područje „niske politike“, bilo gdje u svijetu. Kako bi rješavala probleme ekonomije i terorizma, ljudskih prava i gladi, nepismenosti i zdravlja, liberalna hegemonija upada u začarani krug trajnog „ratovanja“ zbog vlastite opstojnosti.

Takav poredak još samo formalno počiva na konvencionalnoj frazi o „državi kao glavnom akteru“. Države su po prirodi ograničene resursima i ostalim kapacitetima, a posebice sebi konstitutivnim glomaznim birokratskim aparatima. Čak niti Amerika, u vojnom smislu najmoćnija država svijeta, ne bi bila sposobna sama, pa čak niti u suradnji sa svojim atlantskim krugom partnera, održavati liberalnu hegemoniju. Država je stoga primorana svoj autoritet i suverenost u donošenju odluka dijeliti s međunarodnim organizacijama, civilnim društvom i privatnim sektorom, od multinacionalnih korporacija do bankarskih kartela. U takvoj zbrci koja podsjeća na feudalizam, jasnih razgraničenja nema, nego je riječ o često konfliktnom sustavu preklapanja moći, kompetencija i autoriteta. Tako je primjerice Svjetska banka, ničim izazvana, odlučila proširiti svoj vidokrug djelovanja i 1993. financirala stanovite zdravstvene inicijative. Time je *de facto* izvršila „invaziju“ u područje nadležnosti WHO-a i potkopala mu autoritet.

No, jezgru ovog sustava difuzne moći čini „privatno-javno partnerstvo“. Od 1998. kada je čelno mjesto WHO-a preuzela Gro Harlem Brundtland, privatni će sektor dobiti odriježene ruke kao nikada u povijesti i zagospodariti globalnim javnim zdravstvom. Globalni javni interes tako se povlači pred privatnim, koji sve više počinje uvjetovati politike država. I dok vlast može biti pozvana na odgovornost i izbornim putem smijenjena, korporativni transnacionalni akteri koji oblikuju globalnu politiku, kao primjerice Globalni savez za cjepiva – zajednički pothvat fondacije Billa Gatesa, WHO-a i Svjetske banke – oslobođen je bilo kakvog nadzornog mehanizma.

Globalni zdravstveni režim se u tom kontekstu ni po čemu ne razlikuje od drugih globalnih režima, koji zahvaćeni neminovnim borbama za moć još uvijek iluzorno podsjećaju na civilizacijski relikv „visoke politike“ (npr. političke manipulacije oko ugovora o zabrani proliferacije nuklearnog naoružanja ili sukobi unutar Svjetske trgovinske organizacije). Tome u prilog govori spor WHO-a i Indonezije krajem 2006. u vrijeme izbijanja epidemije H5N1 virusa (poznatijeg kao „ptičja gripa“). Indonezija je bila epicentar, ali je po pravilima WHO-a bila dužna patogene i ostale spoznaje o virusu prosljeđivati farmaceutskoj industriji radi izrade cjepiva. Cjepivo je proizvela jedna australska farmaceutska kompanija, te ga patentirala. Indonezija ne samo da se nije mogla opskrbiti potrebnom količinom cjepiva zbog nevjerojatno visoke cijene, nego i zato što su već postojali potpisani privatno-javni ugovori s razvijenim zemljama, koji im jamče prednost kupnje. Očekivano, razvijene su države u strahu od pandemije razgrabile većinu ionako ograničenih zaliha. Izbio je spor i Indonezija je unilateralno proglasila takozvanu „suverenost nad virusom“ (*viral sovereignty*), otkazavši suradnju WHO-u. (U svibnju 2007. Indonezija će se ipak sporazumjeti s WHO-om, koji pristaje uvažiti zahtjev za većom dostupnošću cjepiva nerazvijenim državama).

Takve turbulencije i pukotine u globalnom sustavu, doduše, ne ugrožavaju liberalnu hegemoniju; barem ne kada je riječ o sporovima koji uključuju države kao što je Indonezija. Međutim, kada se radi o velikim silama kakve su SAD i Kina, onda to zaista jest egzistencijalno pitanje samoga međunarodnog poretka i globalne sigurnosti, koja se tiče svake države. Pandemija koronavirusa, čini se, samo je čimbenik koji će uvelike ubrzati dosadašnje geopolitičke tenzije ovih dviju sila. Tako, s onu stranu rata protiv koronavirusa, postojeći sukobi poprimaju jednu sasvim novu dimenziju. U tom svijetlu treba sagledati dvojbe koje pobuđuje sudbina jednog od najznačajnijih, ako ne i najznačajnijeg

dogadaja od početka krize međunarodnog poretka 2008. – trgovinskog rata kojega je prije dvije godine protiv Kine pokrenula Trumpova administracija.

Trgovinskim se ratom nastojalo ne samo obuzdati ucjenjivačku kinesku trgovinsku politiku, zasnovanu na krađi intelektualnog vlasništva i manipulacijama svih vrsta (koje su, među ostalim, samo u Americi izazvale ogroman trgovinski deficit i odljev tehnologije), nego i pokušaj da se preusmjeri globalni lanac opskrbe koji prema Kini gravitira od njenog ulaska u Svjetsku trgovinsku organizaciju 2001. Trgovinski je rat okončan sporazumom u prosincu 2019, pod nazivom „Prva faza“. U to vrijeme izbija epidemija u Wuhanu i nesporno je da su kineske vlasti zataškavale stvarne razmjere opasnosti. Sredinom siječnja ove godine, uoči uvođenja karantene u tom gradu, uvjeravali su svjetsku javnost da se virus ne prenosi s osobe na osobu, te da stoga nema opasnosti od pandemije. WHO je samo ponavljao ono što su kineske vlasti tvrdile.

Slučaj zataškavanja posebice je dvojbjen u kontekstu stupanja kinesko-američkog sporazuma na snagu. Sporazum je potpisan 15. siječnja, obvezavši Kinu na niz trgovinskih ustupaka i obustavu krađe intelektualnog vlasništva. Time se otvorila dugoročna mogućnost zbiljskom ograničavanju kineske ekspanzije. No jedna klauzula, u posljednjem trenu umetnuta u sporazum, nalaže da ako Kina ne ispuni svoje obveze „u slučaju prirodne katastrofe ili neke druge nepredvidljive nepogode (...) stranke će se dodatno savjetovati“ (čl. 7.6. § 2). Petnaest dana kasnije, WHO je proglasio globalno izvanredno stanje. Do sredine ožujka, iz objektivnih razloga potpune paralize ekonomije zbog epidemije, Kina pojedine ugovorne obaveze očekivano nije mogla ispuniti.

Postavlja se pitanje: ukoliko zbog objektivnih okolnosti razornih učinaka pandemije te dvije države budu primorane ponovo sjesti za pregovarački stol i počnu, kako ugovor nalaže, „savjetovanje“ – o kakvim će izmjenama ugovora biti riječ?

U trenutku pisanja ovog eseja (20. 04), smrtnost od koronavirusa na 100.000 stanovnika u Kini je 0,33% a u SAD-u 11,24%. U Kini mjere izolacije popuštaju, karantena u Wuhanu je ukinuta i broj oboljelih pada. Nakon Europe koja je doživjela najteži udarac pandemije, u SAD-u se vrhunac tek očekuje. Po predviđanjima Trumpova ekonomskog savjetnika Petera Navarre, i do pola milijuna Amerikanca moglo bi umrijeti od zaraze. Ekonomski, s dvadeset i dva milijuna nezaposlenih u malo više od mjesec dana, SAD-u (kao i Europi) prijete slom. To ne znači da Kina jednako tako ne trpi teške posljedice udara pandemije; to samo znači da s obzirom na totalitarni karakter vlasti, oporavak može biti ili silom potaknut ili lažno propagiran (što u pozicioniranju prema svijetu i pregovorima može imati isti učinak kao i da je stvaran). O izmjenama sporazuma o kojem uvelike ovisi budući svjetski poredak po završetku pandemije, odlučivat će isključivo odnos snaga i moći onih koji pregovaraju; a na prvi mah stječe se dojam da taj odnos snaga, za sada, ne ide u korist Zapadu.

Toga je očito svjestan i kripto-realist Henry Kissinger, koji u kratkom novinskom komentaru (*Wall Street Journal*, 3. travnja 2020.) napominje kako se zbog teške borbe protiv pandemije ne smiju zanemariti naponi za oblikovanje strategije za post-covid-19 razdoblje. Po njemu, pouke treba izvući iz Marshallovog plana i Projekta Manhattan, s kojima se Amerika po završetku Drugog svjetskog prometnula u globalnu silu. Je li ovo poziv za izradu strategije za neki novi hladni rat? Kissinger je nedorečen. On poziva na očuvanje „prosvjetiteljskih ideala“ na kojima počiva „liberalni međunarodni poredak“ tako što s jedne strane zagovara uspostavu ravnoteže snaga (za pretpostaviti je s Kinom); dok, s druge strane, kaže kako se s pandemijom „pojavo jedan anakronizam; zidom ograđeni grad u doba kada prosperitet ovisi o globalnoj trgovini i slobodnom kretanju ljudi“. Riječ je o kontradikciji koja dodatno rasvjetljava ovdje razmatranu problematiku.

„Zidom ograđeni grad“ simbolizira suverenu državu kao glavnu jedinicu međunarodnog sustava, koja je u bitnom smislu suprotstavljena liberalnoj hegemoniji. U takvoj predodžbi svijeta, ravnoteža snaga je moguća jer postoji obostrano uvažavanje država. Rat nije pošast nego, eventualno, ograničena nepogoda; kako kaže Clausewitz, nastavak politike drugim sredstvima. Pandemija je također političko pitanje, ali pitanje „niske politike“. Od 1851. kada se počinju održavati međunarodni sanitarni kongresi europskih država, pitanja oko, primjerice, uvođenje karantene zbog pandemije kolere rijetko kada su bila uspješno razriješena. Ali niti u jednom trenutku diplomatski sporovi oko takvih pitanja ne bi doveli do međunarodne krize, a kamoli ugrozili poredak kao takav. Razlog je taj što je „zidom ograđeni grad“ ono što su antički Grci nazivali *nomos*. Kako je pokazala Hannah Arendt, taj višeznačni pojam znači zakon, ali i granicu i mjesto *političkog*.

Liberalna hegemonija je bez *nomosa* – granice su gotovo simbolične u sustavu slobodnih trgovinskih zona i u kontekstu zbiljske moći transnacionalnih organizacija. To je i bezakonje, čemu u prilog govori prethodno opisani neofeudalni karakter poretka u kojemu se redovno krši međunarodno pravo na ovaj ili onaj način, ili pak ostaje nedorečen oko stanovitih pitanja. Ravnoteža snaga kao načelo odnosa naprosto nije moguća jer je moć difuzna. Naprotiv, u međudržavnim odnosima potrebno je ono što je Inis Claude nazvao *power management*. Sustav je to slobodnog protoka ljudi, roba i usluga, koji s negativnog stajališta, kako sama logika nalaže, čini svaki rat neograničenim, odnosno totalnim (od Prvog svjetskog rata na ovamo nema jednog rata koji nije stavio na raspolaganje cijele populacije i raspoložive resurse). Zbog neometane i visokofrekventne mobilnosti, epidemije sve češće prerastaju u pandemije. Izbijanje pandemije HIV/AIDS osamdesetih godina dvadesetog stoljeća po prvi je put osvijestio ovu problematiku. Zbog bitnog karaktera i rata i

---

bolesti, politika može tek ograničavati ove pošasti. *Ograničavanje* je vrlina državničke mudrosti. Ona strepi i kao najveću opasnost vidi *hybris*, koji pokreće „ratove“ do istrebljenja, odnosno iskorjenjivanja svega što se ne uklapa u njegovu viziju svijeta. Sve ovo govori, u konačnici, o stanju političkog u suvremenom dobu. Ratovi i pandemije u takvim okolnostima neravnoteže i nereda opet su samo pošasti; jahači apokalipse i teološkim rječnikom rečeno „Božje kazne“.

Svijet nakon pandemije koronavirusa, kako kaže Kissinger, više nikada neće biti isti. Ukoliko je u pravu, onda nije pitanje tko će biti budući hegemon međunarodnog poretka, nego hoće li međunarodni poredak u ovakvom obliku uopće opstati.

GLOBALIZACIJA EVROPE (povodom 70 godina od Šumanove deklaracije)

Bojan Jovanović

Seventy years ago, on 9 May 1950, Robert Schuman, then the minister of foreign affairs of France, announced the plan for pooling basic production of coal and steel of France and Germany and putting it under jurisdiction of supranational High Authority.

Consequently, the European Coal and Steel community was formed, the formal and factual predecessor of the European Union.

What is the real importance of the Declaration? Especially today?

This study is trying to show not only that its importance is not just archival but basically that it never ceased to be the real agenda of the integration.

U Parizu je na dan 18. aprila 1951. godine potpisan ugovor kojim je osnovana tako nazvana *Evropska zajednica za uglj i čelik* (*The European Coal and Steel Community*). Ugovor je potpisalo šest država – Belgija, Francuska, Italija, Njemačka, Holandija i Luksemburg. Tako je nastala prva supranacionalna organizacija u modernoj historiji Evrope (i svijeta), preteča današnje *Evropske unij* (*The European Union*).

Ovaj ugovor, poznat kao Pariski ugovor, predstavljao je zapravo materijalizaciju velikih napora toga vremena da se obnovi ratom

do temelja razorena Evropa i onemogućiti da ikada više dođe do takve katastrofe kakva je po svemu bio Drugi svjetski rat.

EZUČ je prevashodno bila carinska unija između nabrojanih šest zemalja. Ova unija je najprije podrazumijevala to da se proizvodnje uglja i čelika ovih zemalja stave pod zajedničku, supranacionalnu upravu, koja je nazvana Visoka vlast (*High Authority*) i „Pariski ugovor iz 1951. je bio kompleksan komercijalni ugovor kojim se uspostavlja EZUČ kao regulisani *market-sharing* aranžman pod supranacionalnom kontrolom“.¹

Današnji značaj deklaracije: Osnivanje takve jedne supranacionalne organizacije i carinske unije inicirao je nešto manje od godinu dana ranije Robert Šuman, ondašnji ministar inostranih poslova Francuske. Njegov famozni plan, kojega je obnarodovao 9. maja 1950. godine, predviđao i predlagao je kao ono najpretežnije „da Francusko-Njemačka proizvodnja uglja i čelika u cjelini bude stavljena pod zajedničku Visoku vlast, unutar okvira organizacije otvorene za participaciju i drugih zemalja Evrope“.²

Ovim prijedlogom, kako primjećuje uticajni američki povijesničar evropskih integracija, Šuman je „tog poslijepodneva 9. maja 1950. zaprepastio svijet, i dao svoje ime najambicioznijem, najdrastičnijem i najinovativnijem pothvatu u internacionalnoj ekonomskoj saradnji“.³

Razumije se da je tome tako, ocjena zaprepašujuće se prije svega odnosi na to da je „on sugerisao, oficijelno i sa punom

---

¹ Martin Dedman, *The Origins the Origins and Development of the European Union 1945-2008*, Routledge, 2010, p. 55.

² Prevedeno prema tekstu Deklaracije iz: *From the Schuman Declaration to the birth of the ECSC*, *CARDOC Journal*, No 6 May 2010, p. 9.

³ William Diebold, *The Schuman plan A Study in Economic Cooperation 1950-1959*, Published for the Council on Foreign Relation by Frederick A. Praeger, New York, 1959, p.1.

svečanošću, mjere koje će dotaći srce političkog i ekonomskog života Zapadne Evrope“.

Prije svega, „Francuska je predlagala partnerstvo sa zakletim neprijateljem; štaviše, partnerstvo je trebalo da se zasniva na stvaranju zajedničkog interesa u bazičnim industrijama, žilama kucavicama rata i glavnim izvorima ekonomije mira“.

Zatim, „Francuska, jedno od mjesta rođenja modernog nacionalizma, sugerisala je predaju nacionalnog suvereniteta u stvarima koje po bilo kojoj razumnoj definiciji mogu biti nazvane ‘vitalni interesi’“.⁴

Veza između Šumanove deklaracije i Evropske zajednice za ugalj i čelik nije samo operativna i politička, nego i nomotehnička. Naime, kako se primjećuje, „čitavi delovi politički nabijene i vizionarske Šumanove deklaracije preneti su u Preambulu Ugovora iz Pariza“.⁵

Naravno, ovdje se odmah nameće pitanje: Kakav je danas značaj Šumanove deklaracije? Umjesto prigodnih opštih mjesta u ovoj analizi će se na to pitanje potražiti što relevantniji odgovor.

Opšta teza koja će nam predstavljati određenu startnu tačku jeste da značaj ove deklaracije nije još jedino arhivski, kako se to dosta često sugeriše.

Naprotiv. Njen značaj je u tome što niti jednoga trenutka – uključujući tako i „krizu prazne stolice“ – nije prestajala da bude aktuelna i agenda... i tako sve do danas.

Najprije, „Šumanova deklaracija“ je osnivački dokument. Svojevrsno pismo o namjerama evropskih integracija. Za istraživača i istoričara evropskih integracija taj dokument je nezaobilazan. Iako se sve oko njega i u njemu doima poznato, treba i tu i inače pokazati hegelovsku skepsu u odnosu na ono što je postalo previše poznato, a ostalo nespoznato. Valja mu se vraćati i vratiti još jednom.

⁴ Ibid., p. 2.

⁵ Džozef Vajler, USTAV EVROPE, biblioteka *Eurwph*, Beograd, 2002, str.

Ovim povodom i ovdje ćemo se tom „pismu o namjerama“ vratiti kao prvorazrednom heurističkom oruđu koje istraživaču integracija daje relevantne odgovore na dva ključna pitanja ukupnih evropskih studija, naime, odgovore na pitanje štostva i pitanje finaliteta.

Dakle, riječ je o ova dva pitanja:

- 1) Šta je Evropska unija?
- 2) Šta je cilj evropskih integracija?

Ovdje će biti napravljen pokušaj da se ovim po heurističkoj hijerarhiji, najstarijim pitanjima pristupi pomoću Deklaracije, a da se ovoj rečenoj deklaraciji pristupi s „velom neznanja“.

Podsjetimo, isti postupak je primijenio teoretičar Džon Rols kada je u studiji *Teorija pravde* namjeravao da stigne do jednog optimalnog modela savremene egalitarne države. Da bi, naime, bio što nepristrasniji u izvođenjima i postizanjima, (pret)postavio je kao preduslov da sam sebi stavi, kako ga je nazvao, „veo neznanja“.

Na taj način odbacujemo sva „predznanja“, bolje reći, predrasude – i kao neka usmjerenja kako da mislimo o nečemu, kako da to vidimo. To znači i to da istraživač pristupa predmetu istraživanja kao da ga po prvi put vidi i kao da ništa o njemu ne zna – u smislu predznanja, predrasuda ili sugerisanih načina interpretacije i sl. Obavezavši se, tako, na „veo neznanja“ (ili prosto: nepristrasnost), takođe i opremivši se onim što je nazvano „fenomenološko svrdlo“, pristupismo analizi sadržaja Deklaracije.

Šta je pokazala i pokazuje takva jedna analiza? Ako zanemarimo neke manje važne uvide, iznijećemo što je ono glavno što upada u oči i što se ne može previdjeti.

Cilj evropskih integracija: To je značajno zapaziti: sva dinamika evropskih integracija, način kako se sprovode, korišćena metodologija, evo već decenijama, sve je to „stenografski“ opisano i propisano u ovom dokumentu opšte poznatom kao „Šumanova deklaracija“. Ovom deklaracijom (ili

planom) je pokrenut dugi niz značajnih događaja, to jest ono što danas rutinski nazivamo „evropske integracije“. Godinu dana kasnije, formirana je Evropska zajednica za uglj i čelik a sedam godina kasnije Evropska ekonomska zajednica (*The European Economic Community*), članice koje su takođe bile, pored Francuske i Njemačke, Italija i zemlje Beneluksa.

Nego, ono što je ovdje značajno, pošto je ovo fenomenološka a ne fenomenonska analiza, jeste to da je u Deklaraciji, bazi na kojoj se zasniva Evropska zajednica za uglj i čelik a time isto i Evropska unija, iznijeta neka vrsta abrevijature evropske agende.

Kao u zgotu ili visokokoncentrovano, iz-dat je program kako treba raditi, kako treba izvršiti ujedinjavanje Evrope, kako treba stvoriti evropsku državu ili evropsku federaciju, čerčilovske SED – *Sjedinjene Evropske Države*.

Kao prvo, ono što je u Deklaraciji eksplicitno dato, to je zapravo cilj čitavoga projekta. To je najvažnije.

Zapravo, deklaracija deklariše 3 cilja evropskih integracija. Prvi cilj je rečeno ujedinjenje industrija čelika i uglja. Dočim, iako je stavljen u prvi plan i operativno najvažniji, ovaj cilj je u strateškom smislu i najmanje važan. Njegov značaj je pertinentan, naime, ovdje to znači da je ovaj cilj stvarno u funkciji nekog drugog cilja i podređen istome.

Taj drugi, pak, cilj, koji deklaracija postavlja kao cilj čitavoga poduzeća, jeste ujedinjenje Evrope, koje ujedinjenje, dato je *explicite*, treba da ima konkretnu formu federacije.

Da ponovimo, prema Šumanovoj deklaraciji, cilj „evropskih integracija“ je stvaranje evropske federacije.

Sjedinjavanje proizvodnje uglja i čelika trebalo bi odmah da stvori zajednički temelj za razvoj ekonomije što je prvi korak ka evropskoj federaciji i da promijeni sudbinu onih regiona koji su dugo bili posvećeni proizvodnji municije za ratovanje, čije su žrtve najčešće bili.

Takođe, osim što postavlja cilj/ciljeve integracija, Deklaracija određuje i opštu metodu kojom će se postići. Obratimo pažnju, dokument propisuje i opisuje i metodu koja će kao osovinska biti korišćena. Kao što se veli, „sjedinjavanje proizvodnje uglja i čelika“ je zapravo samo „prvi korak ka evropskoj federaciji“. A prije svega, sasvim se jasno veli i to da „...Evropa neće biti stvorena odjednom, ili prema nekom jedinstvenom planu“.

Autor ili autori deklaracije, kao što je i očito, predviđaju metodu laganih postupnih promjena ili ono što danas uobičajeno nazivamo *step by step* metod.

Deklaracija, zapravo, počiva na jednoj nevjerovatno ambicioznoj zamisli, prema kojoj bi početno (minijaturno) sjedinjavanje dvije države u području proizvodnje uglja i čelika trebalo da potom, takoreći, izazove neku lavinsku ili lančanu reakciju, posve nesrazmjernu, takvu koja bi dalje, prije ili kasnije, *step by step*, rezultirala početnom sjedinjavanju neproporcionalnim ujedinjavanjem (svih) evropskih država u evropsku federaciju.

Deklaracija u-kazuje da je sjedinjavanje Njemačke i Francuske proizvodnje uglja i čelika prvi korak ka evropskoj federaciji. To je manje ili više njezin *meritum*. Ukupno, Deklaracija je sva u tome, tako da je to ono njezino čega-radi. Ostalo je dopunski tekst ili amplifikacija merituma.

Zaobilazni put: Treći cilj je mir. Upada u oči da se u Deklaraciji postavlja i uspostavlja jaka relacija međuzavisnosti između ujedinjavanja Evrope (ili dakle Evrope federacije) i mira. Jasno se i veli i upozorava da je do Drugog svjetskog rata došlo upravo zato što dugogodišnji diplomatski i politički naponi nakon Prvog svjetskog rata – uključujući i formiranje Lige naroda – nijesu urodili plodom, odnosno, Evropa nije ujedinjena. „Preuzimajući na sebe tokom više od 20 godina ulogu pobornika ujedinjene Evrope, Francuska je uvijek imala kao svoj esencijalni cilj služenje miru. Ujedinjena Evropa nije postignuta i imali smo rat“.

Dakle, spajanje industrija uglja i čelika – te time i uspostavljanje *Evropske zajednice za uglj i čelik* – operativni je cilj koji je skroz podređen drugim dvama ciljevima – federaciji i miru u Evropi. O tome nam svjedoči i sljedeća rečenica i uopšte linija rezonovanja Deklaracije:

Spajanjem bazičnih proizvodnji i uspostavljanjem Visoke vlasti, čije odluke će obavezivati Francusku, Njemačku i druge države članice, ovaj predlog će voditi ka realizaciji prve konkretne osnove za evropsku federaciju, nužnu za očuvanje mira.

Ovdje treba podsjetiti da ovaj cilj koji je Šuman deklarirao nipošto nije nov i ne pojavljuje se prvi put u Deklaraciji. Recimo, ne objavljuju li Altiero Spinali i Ernesto Rosi „Ventotenski manifest“ (*Ventotene manifesto*) 1944. godine, pozivajući na osnivanje Evropske federalne države namjesto totalitarnih i centralizovanih država, među kojim državama stalno izbijaju konflikti kojima nema kraja?

Međutim, osobenost, *novum* i značaj deklaracije o kojoj je riječ je u onome što je njezin *methodos* – dakle, neobičan put do cilja koji se predlaže. Naime, treba napomenuti i naglasiti, (pra)stari cilj ujedinjene Evrope ili Evrope federacije se treba (najzad) dostići ne samo odbacivanjem oružanih osvajanja, nego i odbacivanjem i politike kao takve.

Koji je to onda put? To je zaobilazni put tržišta, odnosno, ekonomije.

Dakle, jedini odgovor koji se pronalazi kao zadovoljavajući – i čak jedini odgovor uopšte – bio bi ovaj: evropski „oci-osnivači“ su *od početka računali na ono što u ovoj studiji stavljamo i pod signaturu političke implikacije tržišta.*

Na ovom mjestu – a danas, nakon 70 godina, pogotovo – možemo sa sigurnošću konstatovati ono što je očigledno – da je čitava *statelike* Evropska unija „izrasla“ iz tržišta u najširem smislu te riječi. Čitava njena razgranata struktura, brojni i

raznovrsni organi i institucije, isključive i nadležnosti koje dijeli sa zemljama članicama... sve je to ili konkretno ili konsekvantno ekstrahovano ili stečeno zahvaljujući zamisli i realizaciji jedinstvenog evropskog tržišta.

Tako je i kada su u pitanju sve one presude Suda kojima je Unija sticala legalitet, identitet i supranacionalnost/federalnost – nije li se svaki put komunitarni sudija eksplicitno ili implicitno pozivao na primat tržišta i njemu inherentnih zakona kao na ono što je najmjerodavnije.

Tržište veliko kao kontinent prosto-naprosto podrazumijevajuće i prizivajuće produkuje institucije kontinentalnog opsega, takve koje se centrirajuće us-postavljaju iznad područja kontinenta. „Evropa“ je inicirala i dovršavajuće sprovodi taj projekat izgradnje „zajedničkog“, „jedinstvenog“ ili „unutrašnjeg“ tržišta, počev od zajedničkog tržišta za uglj i čelik, te su, shodno zakonomjernosti, unutar takvog jednog projekta implicitne i konkretne institucije za koje je odgovarajuća i jedino odgovarajuća signatura supranacionalno.

Zaključivati tako, skloni smo da pomislimo, znači ništa drugo do prosto razgovjetnije, određenije ili izoštrnije ponoviti zaključke do kojih su razni drugi autori već uveliko došli. Na primjer:

Evropske integracije tokom proteklih decenija su bile koliko proces kreiranja političke zajednice (“a polity-creating”) toliko i proces produbljivanja tržišta (“a market-deepening”)... Naša polazna tačka je da su ekonomski razvoji tokom protekle dvije decenije – internacionalizacija tržišta roba i posebno kapitala, opadanje tradicionalne industrije i industrijske zaposlenosti, pritisak u pravcu fleksibilne specijalizovane proizvodnje, decentralizacija industrijskih relacija, opadanje internacionalne kompetitivnosti, i visok nivo dugoročne nezaposlenosti – doveli do temeljne reorganizacije političkog upravljanja u zapadnoj Evropi... Evropska integracija, mi vjerujemo, je nesvodiv

politički, i isto toliko ekonomski, proces.⁶

Ili riječima drugog autora:

Sastavljači Pariskog (EZUČ) i Rimskog ugovora dijelili su uvjerenje da je integracija prethodno separatistinih nacionalnih tržišta moguća jedino uz pomoć supranacionalnih institucija. To u svakom slučaju izgleda da je bila lekcija naučena iz istorije Američke konfederacije iz 1781. godine, od saveznih država Amerike iz vremena civilnog rata, od Švajcarske konfederacije i Njemačkog Bund iz devetnaestovjekovne Evrope, da pomenemo tek neke od najpoznatijih slučajeva neuspjeha da se postigne integracija tržišta zbog nedostajanja adekvatnih institucija.⁷

Preko tržišta do federacije: Kada se u tom smislu evropeizacije kao marketizacije „Šumanova deklaracija“ čita, pročita i dočita – s obzirom na realne intencije odašiljatelja, a i kasniji razvoj događaja – može se konstatovati to da je namjera arhitekata Evropske unije bila da u novim političkim i povijesnim uslovima ponove elementarije procesa nastajanja nacionalno-teritorijalne države, samo sada na novom, višem, dakle na nivou nadnacionalne političke i ekonomske tvorevine.

Opet u-kazujemo, osnov njihove vizije bilo je saznanje da tržišta nema bez države, znači ovaj iskustvom i istorijom certifikovan postulat: *Izgradnja tržišta u stvari je izgradnja države.*

To isto se pobliže određeno može kazati i na sljedeći način: „Naši standardi življenja i naša potrošnja i izbori životnih stilova nisu održivi bez jedinstvenog tržišta na kontinentalnoj skali.

⁶ Liesbet Hooghe and Gary Marks, “Making of a Polity: the Struggle Over European Integration”, in: *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*, Herbert Kitschelt, Peter Lange (eds.), Cambridge University Press, 1999, p. 70-71.

⁷ Giandomenico Majone, *Dilemmas of the European Integration The Ambiguities&Pitfalls of Integration by Stealth*, Oxford, Oxford University Press, 2005, p. 44.

Egzekutiva na evropskom nivou, zakonodavne i pravne institucije su neophodni za upravljanje takvim jednim tržištem, dok je zajednički set pravila i regulacija vitalan za tržište da funkcioniše na fer i efikasan način.⁸

Jer, opet, „Šumanova deklaracija“ jasno deklarise dvije ključne stvari: a) cilj: to je „evropska federacija“ b) sredstvo: to je „ekonomski razvoj“ i „ujedinjavanje tržišta“.

S tim u vezi je jasno primijećeno i to da „dok je proces evropskih integracija tokom prošle dvije decenije bio vođen poglavito ekonomskim ciljevima, osnivači Evropske unije bili su vođeni većim ambicijama. Žan Mone, Robert Šuman, Konrad Adenauer, Pol Henri Spak, i Alside de Gasperi osmislili su Evropsku uniju (EU) kao odgovor na horor rata u Evropi, kao sredstvo da pripitome ili makar moderiraju destruktivni nacionalizam (...) Oni su željeli da domestikuju međunarodne tenzije unutar stabilnih supranacionalnih institucija“.⁹

Ono što bi ovdje trebalo pridodati bilo bi to da su, dakle, navedeni osnivači EU imali za cilj ustanovu supranacionalnih institucija a da su, ipak, ka tome cilju krenuli pomoću – na prvome mjestu – marketizacije evropskih država i kontinentalnog areala.

Očigledno, oni su vidjeli (ili im je bila u dovoljnoj mjeri poznata, jasna) neku vrstu „organske“ respondencije između izgradnje nadnacionalnog tržišta i nadnacionalnih političkih i državnih institucija.

Jedan od poznavalaca evropskih integracija ukazuje: „Prvo, trebalo bi obratiti pažnju na to da cilj i svrha evropskih ugovora, čak i veoma uskog Ugovora iz Pariza kojim se osnovala Evropska zajednica za uglj i čelik, ni u kom slučaju nije samo

---

⁸ Simon Hix, “Where is the Eu Going?”, *Public Policy Research*, June-August 2011, p. 87.

⁹ Gary Marks, “Territorial Identities in the European Union”, in: *Regional Integration and Democracy*, A. Jeffrey (ed.), Rowman and Littlefield, NY, 1999, p. 69.

ekonomska (...) Verovali smo da je genijalnost Ugovora u tome što on ima političke ciljeve koji se ostvaruju ekonomskim sredstvima (...) Maastricht odbacuje svaku tvrdnju da Ugovori teže ostvarivanju, 'u osnovi' ili drugačije, čisto ekonomskih ciljeva. Kao primer koji potkopava tvrdnju da je 'u osnovi' reč o ekonomskoj zajednici, dovoljno je primetiti da Ugovor iz Maastrichta uvodi evropsko građanstvo¹⁰. Ovdje bismo tek precizirajuće dodali da ekonomska sredstva o kojima je riječ, kojima se postižu realni politički ciljevi, pripadaju tržišnom instrumentariju.

U naše vrijeme, saznanje da je politički cilj ujedinjenja Evrope u federaciju bio popločavan navodno „samo“ ekonomskim integracijama (ili marketizacijom) smatra se opštim mjestom. Na primjer, ukazuje se da „Šumanova deklaracija“ i „evropske integracije“ izvire iz „federalističke vizije Žana Monea... Mone je za cilj imao jednu nadnacionalnu strukturu za Evropu, koja bi se postigla *kontinuiranim procesom reformi koje mogu trajnije oblikovati sutrašnji svet od revolucionarnih načela toliko rasprostranjenih na Istoku*“.¹¹

I kako primjećuje američki autor Džeremi Rifkin, „Monnet i drugi vjerovali su da se jedino dugoročno rješenje koje može zajamčiti mirnu i bogatu Evropu nalazi u prepuštanju znatnog dijela nacionalnog suvereniteta široj političkoj uniji“.¹²

Međutim, Mone i drugi su odlučili da tako usmjere stvari da se izgradnja „šire političke unije“, one kojoj će države prepustiti znatan dio nacionalnog suvereniteta (što se, naravno, doista dogodilo i događa), izdejsvuje ne političkim već ekonomskim instrumentarijem. Još, isti su očito odabrali jedan lukavo smišljeni (meta)politički ritam i algoritam.

---

¹⁰ Džozef Vajler, *Ustav Evrope*, biblioteka Evropa, Beograd, 2002, str. 347-8.

¹¹ Mišel Fuše, *Evropska republika*, Stubovi kulture, 2000, str. 66.

¹² Jeremi Rifkin, *Evropski san*, str. 249.

Ukupno, pred njima bijahu tri opcije kako da se sazida „ujedinjena Evropa“, naime: ili ratnim osvajanjem ili političkim sredstvima ili na jedan indirektan način – preko *netržišnih efekata tržišta*.

Ukratko, jedini realan način bio je ovaj koji je i odabran. Evo u čemu se sastojao zaobilazni put „otaca osnivača“: „Sve donedavno većina je Amerikanaca, a možda i podjednaki broj Europljana, smatrala da je Europska ekonomska zajednica i njezina nasljednica Europska unija tek nešto više od zajedničkog tržišta koje pruža svojim članicama povlastice kakve omogućuje bilo koja velika, unificirana, unutarnja trgovačka zona. Njezini rani arhitekti i vizionari čak su i javno promovirali tu ideju kako bi postigli da Unija bude prihvaćena. No, privatno su od samog početka jasno dali naslutiti da imaju na umu mnogo ambicioznije planove“.¹³

Takođe: „Zaključili su da nijedan mali korak sam za sebe neće biti toliko drastičan da izazove bijes zemalja članica i ugrozi dalji razvoj Unije. Zahvaljujući strategiji postupnih koraka, ‘jednog dana nacionalne vlasti otvorit će oči i zateći se zapletene u sve širu mrežu međunarodnih aktivnosti i agencija, iz kojih se praktično više neće moći izvući’“.¹⁴

Integracije i globalizacija: Kako je gore već rečeno, „Šumanova deklaracija“ je osnivački dokument. Ali osim što je u pitanju svojevrsno pismo o namjerama evropskih integracija, takođe, riječ je i o tome da je time u Evropi zvanično startovao i krenuo i proces globalizacije.

To je ono što sada treba kao u eskizi obrazložiti, naime značaj Deklaracije i kao inicijalne kapisle onoga što se od 1990-ih postavlja pod dobro poznate signature: *globalizacija*.

Razumije se da je tome tako, kada se tako govori o Deklaraciji, odnosno integracijama i globalizaciji, uspostavlja se relacija identiteta između evropskih integracija i globalizacije. Da li je u realnosti doista tako? Kako bi i moglo biti drukčije?

---

¹³ Ibid., str. 249.

¹⁴ Ibid., str. 250.

Jer, kako smo s tim u vezi drugdje već u-kazali¹⁵, EU nije izolovano ostrvo, nego je objektivno i organski locirana unutar savremenog svijeta, povezana s njim, rezonira i vibrira kao što i taj mondijalizovani svijet, te prenosi te rezonance i vibracije nadalje i nadolje, na strukture nacionalno-teritorijalnih država, preko kojih se prenose do populacija, porodica i pojedinaca.

Naravno, važi i obrnuta relacija. Svijet se preoblikuje i ta preoblikovanja zahvataju i EU, isto kao što je tačno i da EU utiče na savremeni svijet i preoblikuje ga, pa makar i samim tim što je riječ o onome što analitičar Mark Leonard naziva „Evrosfera“ – a ova je prostiruća od hladnih voda Atlantskog okeana do žarkih pustinja Sahare. Leonard, inače, smatra da će u 21. vijeku EU postati neka vrsta globalnog lidera. I drugi autori iznose projekcije po kojima je Evropa, odnosno Evropska unija, viđena kao nova „superpower“.¹⁶

Protiv jednog sužavanja perspektive kada su u pitanju evropske studije tonom obojenim nezadovoljstvom piše i politolog Džejms A. Kaporazo: „Drugog, evropejci su od evropskih integracija napravili odvojeno podpolje, propuštajući da ih smjeste u šire područje transnacionalne i globalne politike koja se razvija izvan Evrope“.¹⁷

Uobičajeno, evropske integracije i globalizaciju odvajamo i razmatramo razdvojeno. Zašto? Pa šta su drugo evropske integracije ako ne primjer globalizacije i najintenzivnije globalizacije? Uostalom, „globalizacija je prvobitno označavala ‘evropsku globalizaciju’“.¹⁸

¹⁵ Up: Bojan Jovanović, *Federacija Under Construction Evropska unija i budućnost nacionalno-teritorijalne države, FDES*, Podgorica, 2017.

¹⁶ Robert J. Guttman, Lynne Rienner Pub (eds.), *Europe In The New Century: Visions of an Emerging Superpower*, 2001.

¹⁷ James A. Caporaso, *Polanyi In Brussels: European Institutions and Embedding of the Markets in Society*, Prepared for presentation at the Penn/Temple European Studies Colloquium, November 26, 2007, p. 4.

¹⁸ Dejvid Held, *Demokratija i globalni poredak, Libertas*, Beograd, 1997, str. 79.

Isto tako, opet, „globalizacija je dala daljnji snažan impuls procesima evropskih integracija“.¹⁹

I Evropska unija globalizuje, simultano je i globalizovana.

Ili kako primjećuje politikolog Danijel Vinkot, „evropske integracije su mogle biti ‘uzrokovane’ globalizacijom. Evropske integracije mogu predstavljati odvijanje globalizacije u Evropi i omogućavaju daljnu globalizaciju“.²⁰

Zapravo, može se ići i korak dalje i ustvrditi ili utvrditi da je globalizacija, shvaćena kao voluntaristički projekat i proces, štaviše, najdalje odmakla upravo na tlu Kontinenta, dakle preko evropskih integracija ili kroz njih. Ili ako se hoće, u formi ili pod nazivom evropskih integracija.

Pošto je tome tako, preostali dio ove analize se svodi na „razmatranje značaja Evrope za globalizaciju“.²¹ Ključno je da se objasni šta je globalizacija, kako bi se u većoj jasnoći spazilo identifikovanje sa evropskim integracijama. Prije svega, „debata o globalizaciji više zamagľuje nego što klarifikuje“²² a kada se pojam i praksa globalizacije klarifikuju onda se u jasnoći može ugledati i sagledati da globalizacija prije svega podrazumijeva ekonomsko povezivanje, ekonomsko integrisanje država. Dakle, ekonomija je baza globalizacije i globalizacija je bazično (nije naravno samo to nego prije svega to) ekonomska globalizacija.

I zapravo, cilj ovako shvaćene globalizacije je isto kao i cilj evropskih integracija, stvaranje zajedničkog ili jedinstvenog tržišta, razumije se ovoga puta ne samo tržišta koje ujedinjuje jedan kontinent već faktički i formalno sve kontinente.

---

¹⁹ Sergio Fabbrini, *How Can Be Built a Market Without a State? A comparative perspective on Market Building and Legal Integration in Europe*, Working Paper 02/2003, University of Trento, School of International Studies, p. 17.

²⁰ Daniel Wincott, “Globalization and European Integration”, in: Colin Hay and David Marsh (eds.), *Demystifying Globalization*, Palgrave Macmillan, 2000, p.168.

²¹ *Ibid.*, p. 169.

²² *Ibid.*, p. 169.

Osim u tom smislu, Šumanova se deklaracija može uzeti kao (pra)početak globalizacije stoga što su njome pokrenute tako nazvane evropske integracije dalje pokrenule integracije na drugim kontinentima.

Tako, recimo, autori Hirst i Tompson u studiji *Globalizacija u pitanju* smatraju da (tadašnja) Evropska zajednica pokazuje put naprijed ostalim državama u drugim regionima svijeta i da je pozvana da igra vodeću ulogu u interregionalnoj koordinaciji da se reguliše globalna/međunarodna ekonomija.

Prvi i priručan primjer za to predstavljaju afričke integracije. Ove se integracije, naime, odvijaju prema bazično istoj shemi kao i evropske, iako doduše sa mnogo manje uspjeha. Recimo, dok je izvršni organ Evropske unije Evropska komisija, dotle je izvršni organ Afričke unije Afrička komisija.

Interesantno je pomenuti da Šuman, naizgled digresivno, ukazuje u Deklaraciji da je „razvoj afričkog kontinenta“ za Evropu „njen suštinski zadatak“.

I na ovom primjeru afričkih integracija – i Afričke unije – možemo da opazimo kao očito kako evropske integracije – i Evropska unija – predstavljaju sve više svojevrstan egzemplar, institucionalni i organizacioni, kako za države koje se u najširem smislu evropeizuju, tako i za svijet koji se globalizuje.

Reference:

- Caporaso James A., *Polanyi In Brussels: European Institutions and Embedding of the Markets in Society*, Prepared for presentation at the Penn/ Temple European Studies Colloquium, November 26, 2007.

- Dedman Martin, *The origins And Development Of The European Union 1945-2008*, Routledge, 2010.

- Diebold William, *The Schuman plan A Study in Economic Cooperation 1950-1959*, Published for the Council on Foreign Relation by Frederick A. Praeger, New York, 1959.

- Fabbrini Sergio, *How Can Be Built a Market Without a State? A comparative perspective on Market Building and Legal Integration in Europe*, Working Paper 02/2003, University of Trento, School of International Studies.

- Guttman Robert J., Pub Lynne Rienner (eds.), *Europe in the New Century: Visions of an Emerging Superpower*, 2001.

- Hay Colin and Marsh David (eds.), *Demystifying Globalization*, Palgrave Macmillan, 2000.

- Held Dejvid, *Demokratija i globalni poredak*, Libertas, Beograd, 1997.

- Hix Simon, *Where Is The EU Going?*, *Public Policy Research*, June-August 2011.

- Hooghe Liesbet and Marks Gary, "Making of a Polity: the Struggle Over European Integration", in: *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*, Herbert Kitschelt, Peter Lange (eds.), Cambridge University Press, 1999.

- *From the Schuman Declaration to the Birth of the ECSC*, *CARDOC Journal*, No 6 May 2010.

- Fuše Mišel, *Evropska republika*, Stubovi kulture, 2000.

- Majone Giandomenico, *Dilemmas of the European Integration The Ambiguities&Pitfalls of Integration by Stealth*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

- Marks Gary, "Territorial Identities in the European Union", in: *Regional Integration and Democracy*, A. Jeffrey (ed.), Rowman and Littlefield, NY, 1999.

- Rifkin Jeremy, *Europski san, Školska knjiga*, Zagreb, 2006.

- Džozef Vajler, *Ustav Evrope, Filip Višnjić*, biblioteka *Eurwph*, Beograd, 2002.

O NEKIM POJAVAMA FAŠIZACIJE CRNOGORSKOG DRUŠTVA 90-TIH GODINA XX VIJEKA

Šerbo Rastoder

In this article the author problematizes the phenomena of society's fascisation in Montenegro in the last decade of the 20th century. In doing so, the first part of the text deals primarily with the attitude towards non-thinkers and the attitude towards the media. The whole issue is situational in the context of the modern understanding of the concept of fascism, with emphasis on its manifestations. Fascism as a concrete historical order cannot exist outside the ideology of fascism, while the ideas of fascism can exist in every order.

Šta jedno društvo čini prepoznatljivim kao fašističko?

Kada je riječ o tome kako prepoznati elemente fašizma u jednom društvu, moramo imati na umu sljedeće: prvo, fašizam kao istorijska pojava poretka koji se pojavio nakon Prvog svjetskog rata u Italiji ima svoje teorijsko i istorijsko objašnjenje. U istorijskom smislu, ovaj poredak totalitarnog društva smatra se poraženim tokom Drugog svjetskog rata 1945. godine. Antifašizam je nasljeđe modernog svijeta koje je promovirano radikalnim odbacivanjem fašizma ne samo kao poretka,

nego i kao sistema vrijednosti. Antifašisti su borci protiv fašizma, ali istovremeno i njegove žrtve, bilo zbog toga što su suviše kasno prepoznavali njegova obilježja ili zbog toga što su bili nespremni u pravo vrijeme da pravim imenom nazovu fašizam. U tom smislu, da bi u nekom društvu prepoznali elemente fašizma, nije dovoljno osjećanje ili prosto imenovanje pojave kao takve, nego ta pojava mora imati i svoje „djelo“. Radi se o tome da su poraženi nosioci fašizma ali ne i sama ideja. Ideja se u principu, ne može poraziti oružjem, ona se prepoznaje i kao takva prihvata ili odbacuje. Zato antifašizam ima smisla samo tamo gdje fašizam postoji kao realna opasnost. Dakle, ako se ovako stvari posmatraju, fašizaciju društva u Crnoj Gori nijesmo prepoznavali, niti bismo mogli, samo po tome što su poredak tim pojmom („fašizmom“) imenovali opONENTI, pa čak ni zbog toga što su neke osnovane organizacije u svom imenu nosile pretpostavku da fašizam postoji kao realnost (Pokret „javnost protiv fašizma“) niti zbog toga što brojni analitičari savremenosti jugoslovenska društva 90-tih bez ograde imenuju „fašističkim“. No, s druge strane se primjećuje uzdržanost da se nosioci takvog poretka nazovu „fašistima“, pribjegavajući ocjenama da se radi o autoritarnim, nacionalističkim porecima. U suštini, fašizam se razlikuje od nacizma po tome što nije imao potpuna obilježja totalitarnog, ali je bio istovremeno daleko od demokratskog. U sebi može imati ljevičarske ideologije ali i praksu desnice. Može biti „osjetljiv“ na poređenja sa sličnim, jer uvijek ima ambicije da bude originalan.

U svom čuvenom eseju iz 1950, Umberto Eko je pokušao da sistematizuje 10 načela fašizma, i njih i danas mnogi koriste kao alat za prepoznavanje ove pojave. Naravno da smo tragom ideja Umberta Eka željeli da izbjegnemo uopšteno političko mišljenje pri označavanju pojave i u traganju za konkretnim „djelom

fašista“ morali smo ih situirati u osnovna obilježja koje Eko spominje kao najvažnija za prepoznavanje ove pojave.

1. *Kult tradicije*, Eko prepoznaje kao prvi element fašizma¹. Ako bi se tradicija definisala kao odabir najboljeg iz nasljeđa i saglasno tome sve to analiziralo kroz prizmu devedesetih, onda bi se ona mogla svesti na: „srpstvo“ kao surogat „jugoslovenstva“, „sve-tosavlje“, „neočetništvo“, „kosovski mit“, „antikatoličanstvo“, „antiislam“, „antikomunizam“ – (i to kao oblik anacionalne a ne totalitarne ideologije).² Čitava dotadašnja dominantno „partizanska“ i novovjekovna tradicija „seli“ se u slavni „srednji vijek“ u kojem smo „jeli zlatnim kašikama i noževima“, dok se „Dušanovo carstvo“ javlja kao ideal „praskozorja istorije“. Svaka od navedenih kategorija ima bezbroj pojava oblika i one imaju svoje konkretne oblike manifestacije i dešavanja. Odbacivanje modernizma kao negacije tradicionalnih vrijednosti pripada ovom sistemu vrijednosti i zato Eko sve to situira u prvi element ur-fašizma.

2. *Odbacivanje modernizma* „Tradicionalizam podrazumijeva odbacivanje modernizma. I fašisti i nacisti su obožavali tehnologiju, dok su je tradicionalisti obično odbacivali kao negaciju tradicionalnih vrijednosti. Međutim, iako je nacizam bio ponosan na svoja industrijska dostignuća, njegova pohvala modernizmu bila je tek površina ideologije zasnovane na krvi i tlu (*Blut und Boden*). Odbacivanje modernog svijeta bilo je zamaskirano odbijanjem kapitalističkog načina života, ali je u biti podrazumijevalo odbacivanje Duha 1789. (i 1776, naravno). Prosvjetiteljstvo, odnosno Doba razuma, viđeno je kao početak

---

¹ Umberto Eco: Fašizam – zlo u 10 tačaka, tekst je prvobitno objavljen 22. juna 1995. u *New York Review of Books*, a potom i u *Utne Reader* u decembru iste godine. Ovaj prijevod napravljen je prema oba izdanja, pri čemu se razlike ogledaju samo u tome što drugo izdanje ima podnaslove.

² U tom smislu su kao glavni centri „antisrpske zavjere“ redovno ubrajani: Vatikan, Kominternu, Teheran

moderne izopačenosti. U svojoj se suštini ur-fašizam može definirati kao iracionalizam.“³

3. *Iracionalizam*. Pod tim teoretičari podrazumijevaju odsustvo bilo kakve kritičnosti ili bilo kakvog mišljenja⁴ „Iracionalizam, također, opstoji na kultu čina zarad čina samog.“ Kultura postaje sumnjiva čim se poistovjeti sa kritičkim stavovima, zato je „kontrola kulture“ u suštini „kontrola mišljenja“.

4. *Neslaganje kao izdaja*. Takav sistem ne može podnijeti nikakvu analitičku kritiku, jer kritički duh „izvodi razlike, a uviđanje razlike je znak modernizma“.

5. *Strah od razlike*. Moderna društva počivaju na harmonizaciji različitosti kao prirodne pojave date same po sebi.⁵ „Ur-fašizam ojačava i pridobiva podršku time što iskorištava i raspiruje prirodni strah od razlike“, tako da u konačnom poprima rasistički oblik.

6. *Individualna ili socijalna frustracija* su izvorište fašizma. Zato je njegov oslonac frustrirana srednja klasa koja najviše trpi zbog ekonomske krize i koja se plaši pritiska nižih socijalnih grupa. Kako je pojam „srednje klase“ veoma fluidan u jugoslovenskim postkomunističkim društvima, onda ovakvi poreci „usisavaju“ široki sloj „naroda“ u kojem se nalaze skoro svi slojevi društva.

7. *Opsesija zavjerom*. Objasnjenjem svih pojava *teorijom zavjere* u suštini se kompenzira oduzeti društveni identitet ljudima, te „ur-fašizam kao jedinu privilegiju dodjeljuje činjenicu da su rođeni u istoj zemlji“ što postaje korijen nacionalizma čiji se identitet gradi u odnosu na njegove „neprijatelje“.⁶

---

³ Vidi: Umberto Eco, „Vječni fašizam“, *Peščanik*, 23. 02. 2016.

⁴ *Ibid*: *Mišljenje je oblik kastriranosti*.

⁵ U tom smislu je *teorija o jednojajčanim blizancima* osnova mišljenja o identitetu i multikulturi.

⁶ Vidi: Umberto Eco, *Vječni fašizam*, „jedini koji narodu mogu priuštiti

8. *Osjećaj poniženja zbog moći neprijatelja.* Slika „oholog, bogatog i moćnog neprijatelja“ nas suočava sa potrebom da moramo savladati takve neprijatelje jer je njihova „moć“ vrijednosno „inferiorna“ u odnosu na „naše vrline“.

9. *Život je permanentno ratovanje.* „U ur-fašizmu nema borbe za život nego se, prije će biti, živi da bi se borilo“. Zato su za fašiste, pacifisti trgovci sa neprijateljem a pacifizam nije prihvatljiv u shvatanju da je život permanentno ratovanje.

10. *Prezir prema slabijem.* Elitizam kao aspekt reakcionarne ideologije, posebno ako je militaristički, nužno prezire slabije. „Svaki građanin pripada najboljem narodu na svijetu, članovi partije najbolji su među svim građanima, a svaki građanin može (ili bi morao) pristupiti partiji“ – tvrdi Eko pa nastavlja: „Vođa, koji zna da mu moć nije demokratski data nego je silom uzeta, također zna i da je njegova snaga osnovana na slabosti masa, koje su toliko slabe da zaslužuju gospodara. Kako je grupa hijerarhijski organizirana (prema vojnom modelu), svaki od podređenih vođa prezire svoje potčinjene, a svaki od njih, nadalje, prezire one koji su njemu potčinjeni. Upravo to pojačava svijest o masovnom elitizmu.“

11. *Kult heroizma i herojska smrt.* U mitologiji je heroj posebno biće, a kult heroizma se veže sa kultom smrti.⁷ Slaviti smrt kao smisao života u suštini postaje ulog u kockanju „tuđim životima“.

12. *Mačizam.* „Kako su i permanentni rat i heroizam teške igre, ur-fašista svoju volju za moć prenosi na seksualni nivo“, što postaje osnova mačizma.

13. *Selektivni/kvalitativni populizam.* Ovakav populizam se gradi da shvatanju da je volja većine norma kojoj se mora podrediti svaki pojedinac, jer za ur-fašiste „individue kao individue nemaju prava, a narod se poima kao kvalitet, kao mono-

---

njegov identitet jesu njegovi neprijatelji“.

⁷ Ibid: „Nije slučajno parola falangista bila - Viva la Muerte (živjela smrt).“

litni entitet koji izražava Zajedničku Volju“⁸. Individua postoji samo kao dio monolitnog etnita, a ako to nije biva žigosana i prokazana.

14. *Ur-fašizam govori novogovorom*. Iako se ova pojava vezuje za Orwela, ovdje se misli na jednostavni i osiromašeni vokabular i elementarnu sintaksu koja sužava prostor za kritičko promišljanje. Prvo se javlja u medijima, a potom širi do udžbenika.

Ako bi se prihvatila naznačena obilježja „fašizma“ logičnim se postavlja pitanje da li bi se njegovi oblici mogli prepoznati u crnogorskom društvu devedesetih godina? Pošto cijenimo da se većina od ovih pojava može prepoznati, a da se ne bismo iscrpljivali sociološkim uopštavanjima, pokušaćemo da klasičnom i tradicionalnom istorijskom metodom analiziramo neka konkretna događanja za koja mislimo da u sebi sadrže elemente fašizma⁹. Radi preglednosti, nećemo ih situirati po principima savremenih izvještaja o ljudskim pravima, nego ćemo ih skoncentrisati na pojavni oblik sa zajedničkim imeniteljem:

Odnos prema neistomišljenicima

kao oblika „opsesija zavjerom“ iracionalizma, „straha od razlika“, „prezira prema slabijima“, „kulta heroizma“, „novogovora“ i „selektivnog populizma“. Kada se razmatra ovaj odnos u

---

⁸ Ibid.

⁹ Umberto Eko tvrdi: „Fašizam je postao svenamjenski pojam, jer se iz fašističkog režima može ukloniti jedan ili više elemenata, a on će i dalje biti prepoznatljiv kao fašistički. Oduzmite imperijalizam od fašizma i opet ćete imati Franca i Salazara. Oduzmite mu kolonijalizam, opet ćete imati balkanski fašizam ustaša. Dodajte italijanskom fašizmu radikalni antikapitalizam (koji Mussolinija nikada nije impresionirao) i dobit ćete Ezru Pounda. Dodajte kult keltske mitologije i misticizam Svetog Graala (koji je potpuno stran zvaničnom fašizmu) i dobit ćete jednog od najcjenjenijih gura fašizma – Juliusa Evolu.“

istorijskom kontekstu, onda se nužno pozivamo na političku kulturu društva kao nasljeđe i tradiciju koja bitno opredjeljuje sadržaj ovih odnosa. Odmah ćemo s pravom zaključiti da je crnogorsko društvo dugo njegovalo kolektivizam i autoritarnost kao vrijednosti u kojima se prepoznaje. Na toj tradiciji, koja isključuje pojedinca, „dogodio se narod“ kao oblik autoritarnog populizma što je bio privid vraćanja individualnog, kao subjekta društva. Međutim, individualnost postoji samo onda kada je saglasna sa opštim, izvedenim ili nametnutim, svjedeno. Ako nije u tom obrascu, ona biva žigosana i prokazana. Zato se neistomišljenik, vrlo često, čita kao „neprijatelj“ a da bi se ova kvalifikacija pojačala, uzima se atribut „izdajnika“ ili u konkretnom slučaju „prijatelja mog tradicionalnog neprijatelja“, tako da su preko noći društva oživjela „ustaše“, „četnike“, „baliste“ i koje sve ne kvalifikative iz prošlosti. U takvom ambijentu začetak pluralističkog društva nužno pokazuje *strah od razlika*, demonstrira se *prezir prema slabijima*, dok se *selektivni populizam* prepoznaje u stalnom pozivanju na *volju naroda* koja se mjeri brojem glasova. Otuda *manjina* i nije dio tog naroda koji ima pravo na *manjinsko mišljenje* nego *zabludjeli i prevareni* dio „mog“ naroda, koji treba „vratiti na pravi put“. S obzirom da se „dogodio narod“ u prevratu 1989. godine, to je posljednju deceniju XX vijeka, crnogorsko društvo „preživjelo“, populističku pretpolitičku fazu koja je obilovala elementima svih oblika fašizacije. To je vidljivo, posebno u odnosu prema neistomišljenicima. Pošto su u početnoj fazi u javnom diskursu bili najvidljiviji „novinari i poslenici javne riječi“, predstavnici ili pristalice „starog rukovodstva“, to je „obračun“ sa takvima uzdizan na nivo patriotizma i odanosti. Nažalost, nikada niko nije ni pokušao da istraži bilanse „čistki“ koje su uslijedile po ovom osnovu, ali je jedno sigurno, da je broj lica koji su izgubili posao, šikanirani ili na drugi način maltretirani bio nekoliko

stotina. Istovremeno, paralelno je tekao i proces razdvajanja između „populista“ i „elitista“, koji su bili u prvim redovima zajedničkih aktivnosti u svrgavanju „starog rukovodstva“. Razlike su nastajale u procjenama sadržaja i perspektive sistema koji se gradi. U tom smislu najilustrativniji primjeri su bili oni vezani za dr Ljubišu Stankovića i dr Dragana Radonjića. Dok je prvi bio „popularni izdanak AB revolucije“ i kao takav uživao ogromnu popularnost kod pristalica „prevrata“ koje su ga predlagale za najviše državne funkcije¹⁰ ali je odbio prijedlog za nastavak prekinutog kongresa SKJ. O tome Stanković svjedoči: „Bio je organizovan razgovor partijskih lidera sa delegatima. Bilo je riječi o svim pitanjima pa i o slovenačkom predlogu da SKJ bude savez saveza. Delegati iz Crne Gore su bili na

---

¹⁰ Vidi: *Krug*, 26. juli 1990, „Ne treba carstvo neljudima.“ Odbijajući da početne sukobe unutar „mladog crnogorskog rukovodstva“ kvalifikuje kao „borbu za vlast“, sam Ljubiša Stanković je jula 1990. godine te sukobe vidio na sljedeći način: „Ne znam otkuda mnogima ideja da se radilo o borbi za vlast. Ne znam o kojoj je vlasti riječ. Kada sam predložen iz gotovo svih opština da budem kandidat za člana Predsjedništva SFRJ, odnosno predsjednika Jugoslavije na dvije godine, ja sam to odbio. Odbio sam i kandidaturu za člana Predsjedništva Crne Gore, a kasnije pošto je postupak ponovljen pod pritiskom javnosti sam morao prihvatiti tu kandidaturu. Predlagan sam za sve partijske funkcije i za sve organe SK, ali nijesam htio biti niti na jednoj partijskoj listi, a ni do tada nijesam bio član ni sekretarijata OOSK. Odbio sam predlog za člana republičke vlade odnosno ministarsku poziciju. Šta sam još trebao uraditi da bi shvatili da moje ponašanje i postupci nemaju nikakve veze sa borbom za pozicije. Ni sada mi nije do toga, ali tada sam vjerovao da će se mnoge ideje za koje se zalažem ostvariti, a sada vidim da je situacija tako složena da je svaki pojedinac važan u borbi za razvijenu Crnu Goru, za bolji život i protiv nacionalističkog ludila. Moja je lična i moralna obaveza da ne stojim po strani kada se radi o trenucima koji odlučuju možda i o sudbini svih nas. Za koju ću se funkciju kandidovati to je najmanje važno. To ne znači da mi neće biti drago, čak i ako pobijedi neko sa boljim programom.“

Kongresu, protiv tog predloga što je bio i moj stav, pa sam i ja glasao kao ostali. O svemu ostalom nije bilo čvršćeg dogovora, niti se mnogo toga prije početka moglo predvidjeti. Tako su svi glasali onako kao između ostalog za Žutu gredu. Na kraju, bio je to predlog da se formira Socijalistička partija, naravno, uz ostavljanje mogućnosti onima koji su komunisti, i neće takvu partiju, da formiraju Komunističku partiju. Osim ovih, tada „velikih grijehova“ zbog kojih je pokrenuta kampanja, moj grijeh je bio i taj što sam bio protiv nastavljanja Kongresa SK Jugoslavije kada su otišli delegati iz Slovenije i Hrvatske, a na osnovu razgovora u pauzi bilo je izvjesno da odlaze i delegati iz Makedonije, Bosne i Hercegovine, JNA.“¹¹ Slučaj predsjednika Skupštine Crne Gore, dr Dragana Radonjića je specifičniji u tome što je od samog početka osvajanja vlasti „blaga elitistička crta odvajala Predsjednika Skupštine Crne Gore od ‘narodnih tribuna’ što ih je stvorila tzv. nova razvojna filozofija.“¹² U svakom slučaju „diferencijacija“ među elitom na vlasti uslijedila je povodom organizovanja tzv. velike narodne skupštine na godišnjicu „prevrata“ 10. januara 1990. Tada se desio i prvi raskol unutar crnogorskog rukovodstva jer su se toga dana na istoj strani našli Ljubiša Stanković, Srđa Darmanović i Dragan Radonjić „sa kritikama postojećeg jednopartijskog monopola, zalaganjem za dijalog sa opozicijom, insistiranjem na donošenja zakona koji bi Crnu Goru ‘preobratali’ u demokratsku parlamentarnu zajednicu“.¹³ Međutim, širi politički kontekst ima često presudan uticaj na unutrašnje prilike u Crnoj Gori. Nevenka Tromp koja je na primarnim izvorima istraživala, prije svega ideju, okvir i pravce djelovanja Slobodana Miloševića tvrdi da je „događanje naroda“, u stvari „ostvarivanje ciljeva

---

¹¹ Ibid.

¹² Ibid, „Između politike sukoba i kompromisa“.

¹³ Ibid.

Memoranduma SANU vladavinom rulje“ i da je Milošević „poput njihovih prethodnika u Vojvodini vođe demonstracija u Crnoj Gori nagradio impresivnim političkim karijerama“. ¹⁴ No, bez obzira da li je neko „nagrađen“ ili nije, sigurno je da je bar do 1997. godine sjenka Miloševića bila zaklon za novu crnogorsku političku elitu, te se u tom smislu ona ne može razumjeti kao autohtona politička pojava izvan šireg konteksta. U tom smislu je zanimljivo da su Miloševićevi politički obračuni bili usmjereni ka onima koji su formalno bili „iznad njega“ bar po funkcijama (Ante Marković, Milan Panić, Dobrica Ćosić) ¹⁵ ili nijesu imali političke funkcije (Ivan Stambolić, Slavko Ćuruvija), dok su obračuni sa opozicijom bili dio ustaljenog političkog folklor. Nova crnogorska politička elita „participirala“ je u svim Miloševićevim obračunima i ratovima, ali je imala i neke, po kojima je prepoznavana samo na području Crne Gore. Takva pozicija crnogorske političke elite je davala osnova za tvrdnju da je „crnogorski režim, definitivno, spreman

---

¹⁴ Vidi: Nevenka Tromp, *Smrt u Hagu, Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, prevod sa engleskog Daniela Valenta, Sarajevo 2019, 110-111, Autorica se poziva na svjedočenje Nikole Samardžića, sudu u Hagu (8. 10. 2002) i navodi u tom smislu: „Crnogorac Pavle Bulatović je bio savezni ministar unutrašnjih poslova SRJ i kasnije ministar odbrane (do atentata 2000 godine, koji je do danas neriješen), a Momir Bulatović i Milo Đukanović, obojica su započeli impresivne političke karijere vršeći dužnost predsjednika, odnosno premijera Crne Gore“. Autorka, iako je načelno u pravu da je „milost“ Miloševića u to vrijeme opredjeljivala sudbinu visokih funkcionera i u Crnoj Gori, ipak očigledno ne raspolaže informacijama da je u vrijeme „događanja naroda“ za razliku od P. i M. Bulatovića, Đukanović bio u Beogradu i da se mnogo više eksponirao po završenom prevratu kao gorljivi pristalica politike Slobodana Miloševića. U samim demonstracijama je značajnije od njega participirao njegov brat, Aco Đukanović.

¹⁵ Vidi više o tome: Nevenka Tromp, n. d. 78-81.

da Crnu Goru položi na oltar srpskog velikodržavlja“, odnosno da vlast u Crnoj Gori „nema saveznike već tutore“. ¹⁶ Mora se priznati da još produbljenije zvuče riječi Stanka Cerovića: „Crna Gora o kontekstu ovog jugoslovenskog i istočnoevropskog političkog ništavila, stoji ponajgore. Nimalo nijesu pretjerane ocjene iz Slovenije i Hrvatske (ne samo otuda), da je riječ o toliko zloupotrebljavanoj Republici da ona prosto nema svoj glas ni u čemu, čak ni kad su u pitanju njeni sopstveni, osnovni interesi.“ ¹⁷ Ako bi se prihvatili navedeni sudovi kao objektivni i tačni, postavlja se pitanje nije li to ispisivanje amnestije za sve dobro ili loše što se desilo u Crnoj Gori pod „upravom“ nove političke elite? Odnosno, ako autonomno ne donosite odluke, možete li biti odgovorni za iste? Odgovor na to pitanje je najlakše razumjeti, kada se analizira odnos prema onima koji su bili alternativa takvom režimu. Pošto je nemilosrdno izvršen obračun sa „starim kadrovima“ i njihovim pristalicama oštrica je okrenuta prema „novim“ političkim subjektima unutar kojih je prepoznavana „stara politika“. Nasilni upadi policije i tužioca u prostorije Komiteta nezavisne organizacije SK Bara koji je odbio poslušnost novom političkom rukovodstvu, oduzimanje pečata i drugih predmeta neophodnih za potvrdu identiteta bilo je motivisano činjenicom onemogućavanja korišćenja žiro računa i samim tim „ekonomsko davljenje“ političkih oponentata. Na taj način je onemogućavano djelovanje, blokadama žiro računa deponovanjem potpisa lojalnih i odanih kadrova, oduzimanjem zatečenih sredstava. Kao nalogodavac oduzimanja pečata pominjao se Milo Đukanović a kao izvršilac ovog naloga Nikola Pejaković,

---

¹⁶ Vidi više o tome: Esad Kočan, „Crna Gora niče“, *Monitor*, od 25. marta 1994, str. 5.

¹⁷ Stanko Cerović, „Montenegro, posljednje ljeto, godina nulta“, *Krug*, 25. avgust 1990, 14-15.

načelnik barskog SUP-a¹⁸. Očigledno nasilje policije kao instrumenta partijske politike je bio tek vrh ledenog brijega.¹⁹

---

¹⁸ „Začin MM u barskoj supi“, *Krug*, 25. avgust 1990, 26-27.

¹⁹ O tome je dosta pisano u opozicionoj štampi. Jedan od najkredibilnijih crnogorskih novinara, Velizar Brajović je to vidio na sljedeći način: „Zloupotreba službe i zakona do punog izražaja je došla upravo u Baru, gdje se SUP ponašao kao ekspozitura Centralnog komiteta SK Crne Gore prilikom obračuna sa barskim komunistima. Pukog izvršioca interesa svoje opcije Pavle Bulatović je našao u liku tamošnjeg Nikole Pejakovića, kojeg je postavio za načelnika barskog SUP-a uprkos slovu zakona i nedavanju saglasnosti nadležnih organa Bara. Najbolja preporuka Pejakoviću je bio njegov istup u prisustvu rukovodioca SK Crne Gore, početkom maja prošle godine na mitingu u Baru..... Ostvarićemo mi naše ciljeve u Baru sa narodom van Bara i Crne Gore.... To obećanje Pejaković svakodnevno ispunjava. U Baru stvari u svojim rukama i dan danas drži manjina, a u vrijeme političkih obračuna u tom gradu Barani su, kako je to na jednom sastanku boračke organizacije neko rekao, očekivali dan kada će sa Sutormana sjuriti šest mjesnih zajednica, sa Maksimom Koraćem da ih jednostavno bace u more. Uzalud je postojao zakon. On nije bio smetnja ni Pejakoviću, ni pajašu Dragu Vučiniću, da uz punu podršku republičkih državnih organa i lidera SK Crne Gore u ovom gradu posiju sjeme razdora i nanesu ogromne političke i ekonomske štete. U prisustvu Pejakovića, Drago Vučinić je tamo saslušavao komuniste koji nijesu bili saglasni sa njim. Pejaković će izjaviti da u Baru djeluje političko podzemlje, a u tome ga usred crnogorske Skupštine podržava Pavle Bulatović, ali ni slova o tom podzemlju neće se naći u zvaničnom godišnjem izvještaju barskog SUP-a. Iсуviše prostora bi oduzelo nabranjanje svega onoga što je partijsko-policijska sprega u ime dnevno-političkih ciljeva radila u Baru, koliko i kako su zlostavljani i šikanirani ljudi koji se nijesu slagali politički sa Momom, Milom, Pavlom, Nikolom, te Dragom Vučinićem i mnogim drugim iza zastora sveukupnih događanja u Crnoj Gori. Suvišno, međutim, nije pomenuti da je Pejaković pokrenuo čitavu hajku protiv nekih ljudi koji su od SUP-a dobijali oružje na poklon, a da je zaboravio kako je on, kao rukovodilac suda za prekršaje, dijelio oružje sudijama i to ono oduzeto od drugih ljudi. Posjedujemo odluku kojom je on 1983. godine dodijelio pištolj

Otvoreno nasilje, prijetnje, naoružavanje istomišljenika u početku su bili usmjereni samo prema onom dijelu opozicije koja nije podržavala politiku Slobodana Miloševića. Uglavnom, velika količina oružja našlo se u posjedu običnih građana. Pored inostranih kanala, izvori naoružavanja su bili policijski i vojni magacini u zemlji. „Milicioneri iz Nikšića su prodavali oružje Albancima na Kosovu, pa čak i jedan puškomitraljez“, bila je informacija koja se mogla pročitati u štampi.²⁰ Ranije smo ukazali na izvore koji nedvosmisleno pokazuju da je uoči napada na Dubrovnik oružje tajno dijeljeno pristalicama režima. Podsjetimo se napada i šikaniranja novinara koje smo razmatrali unutar temata o medijima, balvana za reformiste i mnogih sličnih pojava. Segment kulture bila je jedna od onih pozornica sa kojih se iščitavala tadašnja društvena zbilja. Približavanje rata bilo je vidljivo po sve besprizornijim torturama neistomišljenika. Uoči i tokom napada na Dubrovnik²¹ i uopšte rata sa Hrvatima posebno su na udaru bili crnogorski suverenisti okupljeni oko LSCG, intelektualci i udruženja koji su se protivili ratu. Crnogorski suverenisti redovno u režimskoj štampi bivaju označeni kao „ustaše“, sljedbenici Savića Markovića Štedimlje i dr Sekule Drljevića, ličnosti koje su tokom Drugog svjetskog rata imali kontakte u NDH. Pošto je politika Franja Tuđmana nedvosmisleno označavana „proustaškom“, i u tom smislu

---

M57 kalibra 7,62 mmm. broj C 13625, sudiji Milomiru Marojeviću za deset godina rada u Sudu. Taj pištolj je još 1977. godine oduzet građaninu Osmanu Boljeviću, i zaista je neobjašnjivo kako je toliko godina ostao u Sudu kada je to zadržavanje strogo regulisano zakonom. O drugim oduzimanjima i darovanjima Pejakovića i njegove bratije nastala bi suviše duga priča, a posebno o darivanju lojalnih novinara u Baru i njihovom isprobavanju oružja.....“ Vidi: *Krug*, 20. septembar 1990, „Nastavak stare politike“, str. 26-27.

²⁰ Vidi: „Narkomani naoružavaju separatiste“, *Krug*, 6. oktobar 1990, 18-20.

²¹ Vidi poglavlje: *Crna Gora i rat s Hrvatskom*.

svako zalaganje za crnogorsku posebnost tumačeno kao izraz „antisrpsva“, to je sukob sa Hrvatima korišćen za unutrašnji obračun sa oponentima aktuelne politike. Kako je to izgledalo, najilustrativnije pokazuje jedan tekst iz režimske *Pobjede* u kojem se direktno insinuiru veza režimom Franja Tuđmana i namjera da se „oživi prošlost“ kao izvjesna budućnost ukoliko se tome ne stane na kraj. U toj, nimalo naivnoj konstrukciji *Pobjede*, prenijet je anonimni tekst iz *Titogradske tribine*²². U

²² Tekst je glasio: „U petak (5. ovog mjeseca) sa podgoričkog aerodroma, specijalnim Tuđmanovim avionom za Zagreb će, u 6.30 odletjeti grupa crnogorskih separatista, na čelu sa Jevremom Brkovićem i Slavkom Perovićem. U grupi su još: Velimir Koko Vujović, Milorad Popović, Sreten Zeković, Rajko Cerović, Sreten Asanović, dr Miodrag Perović, prorektor, dr Danilo Radojević... Ova grupa je, u stvari, buduća crnogorska Vlada, koja će na Petrovdan, 12. jula, isto kao i 1941. godine, proglasiti Samostalnu Crnu Goru, to jest Kraljevinu Crnu Goru, s kraljem Nikolom II Petrovićem, koji je takođe ovih dana boravio u Zagrebu i bio primljen kod gospodina Tuđmana, ili će tek biti primljen. A lista buduće Crnogorske kraljevske Vlade izgleda ovako: predsjednik Jevrem Brković, potpredsjednici Velimir Koko Vujović, Milorad Popović i Rajko Cerović; ministar vojni Slavko Perović, ministar inostranih poslova Miodrag Vukmanović, ministar kulture dr Danilo Radojević, ministar prosvjete i nauke dr Vukić Pulević, ministar turizma i pomorstva Mićo Orlandić, ministar policije Ferid Šarkinović iz Plava, ministar industrije, elektrike i ribarstva neki Šabović, takođe iz Plava, ministar ekonomije Zoran Ljumović, ministar zdravlja dr Zoran Vukčević, ministar trgovine i opskrbe Mihailo Vukotić, ministar informacija dr Predrag Vulikić... Predsjednik Kraljevskog parlamenta biće dr Miodrag Perović, potpredsjednici Fahrudin Radončić, Ljeka Ljulđuraj i dr Branko Sbutega, ustavotvorac i predsjednik ustavnog suda biće Branko Đ. Nikač. Predsjednik Kraljevske akademije nauka i umjetnosti biće akademik Pavle Mijović, potpredsjednici Sreten Perović, Branko Banjević i Sreten Asanović. List ‘Pobjedu’ će za dvadeset i četiri sata u ‘Glas Crnogorca’ pretvoriti Momir M. Marković, Ratka Jovanović, Velizar Brajović, Slobodan Racković i Zuvdija Hodžić... Generalni direktor Crnogorske kraljevske Radio-televizije biće Danilo Burzan, direktor

Pobjedom tekstu iz aprila 1991. se tvrdi: „Grupa Crnogorskih intelektualaca koja je ovih dana boravila u Zagrebu, planira, zapravo, da bude vlada Kraljevine Crne Gore, koja bi trebalo da bude proglašena 12. jula na Petrovdan, kao i 1941. godine – Kralj Samostalne Crne Gore – princ Nikola Petrović – Predsjednik vlade – Jevrem Brković, jedan od tri potpredsjednika Rajko Cerović, ministar vojni Slavko Perović, ministar inostranih poslova Miodrag Vukmanović, Predsjednik kraljevskog Parlamenta ‘biće’ dr Miodrag Perović, a potpredsjednici Fahrudin Radončić, Ljeka Ljuljđuraj, don Branko Sbutega. Planirano je da list *Pobjeda* za dvadeset četiri sata postane *Glas Crnogorca*, a generalni direktor ‘Crnogorske kraljevske televizije’ ‘biće’ Danilo Burzan. Cetinje ‘će biti proglašeno’ za kraljevski grad, a Titograd preimenovan u Duklju i biće glavni grad Kraljevine – Ovi planovi i ‘široka kadrovska lista’ stavljeni su na uvid i saglasnost Franju Tuđmanu“²³.

Samo naivni mogu pomisliti da je ovo sočinjenje djelo nekog egzaltiranog novinara ovog režimskog lista, mada je njihova novinarska mašta i prije toga bezbroj puta potvrđena²⁴. Očigledno se radi o konstrukciji režimskih službi koja je imala za cilj, da u atmosferi rata obeshrabri svakoga ko bi mogao posumnjati u ispravnost aktuelne politike. A oni koji su odbili da učestvuju u ovoj

---

televizije Novica Samardžić, direktor Radija Veselin Tomović... Cetinje se proglašava kraljevskim gradom, a Titograd, odnosno Podgorica, se preimenuje u Duklju i postaje glavni grad kraljevine... Gradonačelnik Kraljevskog grada Cetinja biće Mladen Lompar. Gradonačelnik Duklje biće Veselin Raspopović. Molim vas, sve ovo provjerite i uvjerite se da je grupa ‘stoposto Crnogoraca’ ovakvu listu odnijela gospodinu Tuđmanu na uvid. Grupa se iz Zagreba, takođe specijalnim Tuđmanovim avionom, vraća u subotu oko 20 časova. Vaš pristalica i prijatelj“.

²³ Vidi: *Pobjeda* od 20. aprila 1991, „Planovi separatista za 12. juli“

²⁴ Vidi: Andrijašević M. Živko, *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*.

besmislenoj ratnoj avanturi, završavali su u zatvorima i kod sudija za prekršaje. Tako je u septembru 1991, 28 rezervista, uglavnom iz Pljevalja i pretežno muslimansko/bošnjačke nacionalne pripadnosti završilo u vojnom zatvoru, jer su odbijali da „pođu na dubrovačko ratište“.²⁵ Nikada nije objelodanjen broj onih koji su odbijali da idu u rat (posebno izvan granica Crne Gore), jer se to smatralo nedostojnim činom u ratnoj tradiciji Crne Gore, ali je po završetku rata hiljade njih sa zadovoljstvom isticalo da su odbili da učestvuju u sukobima sa susjednim narodima. Od poklika u crnogorskom parlamentu upućenog opoziciji („bando izdajnička“) pa do nezakonitih hapšenja i pretresa stanova narodnih poslanika i odbornika prošlo je veoma malo vremena. Na udaru su se našli predstavnici i prvaci SDA, stranke manjinskog muslimanskog naroda, naročito nakon organizovanja referenduma o autonomiji Sandžaka (17-25. 10. 1991). Hapšeni su i pretresani predsjednik stranke i narodni poslanici Harun Hadžić²⁶, Rifat Vesković²⁷, odbornici stranke

---

²⁵ Vidi: Rifat Rastoder, *Hronika zločina 1991-2001*, Podgorica 2015, str. 27. U vojni zatvor privredno je 28 rezervista JNA - muslimanske (bošnjačke) nacionalnosti, svi iz Pljevalja, koji su odbili da pođu na dubrovačko ratište: Polimac Salko, Kriještorac Fevzo, Čuturić Senad, Bakija Hajrudin, Imširović Rasim, Šabanović Aziz, Stupar Asko, Handabaka Safet, Delić Selim, Alihodžić Selim, Prljača Emin, Harbić Elvedin, Čuturić Mirsad, Hasović Sabit, Djak Esad, Lukovac Šukrija, Kazaz Muharem, Geljić Izet, Mahmutović Kemal, Hodžić Kemal, Đurđević Jasmin, Imširović Zićro, Košuta Murat, Kadić Nazmija, Čuturić Sabrija, Džinović Mirsad, Delić Senad i Nahodović Izet.

U vojnom zatvoru su prove li 20, a u civilnom 30 dana. Protiv njih je pokrenut krivični postupak.

²⁶ Vidi: Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, Novi Pazar 1991, Rifat Rastoder, *Hronika zločina 1991-2001*, Podgorica 2015, str. 29. Pripadnici MUP-a iz Ivangrada i Rožaja, opkolili su kuću narodnog poslanika i predsjednika SDA Crne Gore, Haruna Hadžića i njegovog oca Huseina. Milicioneri su upali u kuću i izvršili brutalnu premetačinu kućnog inventara i nisu poštovali Hadžićevo pozivanje na poslanički imunitet. Policija se pravda-

Mevludin Kasumović²⁸, Ibrahim Šahman²⁹, prof. Abdulah Dizdarević³⁰, Hidajet Hadžić³¹, Mehdiya Husić, Ejup Nurković,

la time da traži oružje i referendumski materijal o autonomiji Sandžaka. Nakon pretresa poslanika Hadžića policija je sprovela u CB Ivograd, gdje ga je zadržala pet sati na informativnom razgovoru.

²⁷ Ibid, 28. oktobra 1991, u 1,30 minuta u naselju Rakonje izvršen je pretres kuće narodnog poslanika Rifata Veskovića. Maltretirana je, takođe, njegova porodica. Milicija NIJE imala nalog za pretres a tražila je prilikom pretresa referendumski materijal o autonomiji Sandžaka.

²⁸ Ibid, 28. oktobra 1991, u 2 sata ujutro, u naselju Loznice izvršen je pretres kuće opštinskog odbornika Mevludina Kasumovića, pod izgovorom traženja materijala o sprovedenom referendumu o autonomiji Sandžaka.

²⁹ Ibid, Izvršen je i pretres kuće Ibrahima Šahmana iz B. Polja. Nakon pretresa, Šahman je priveden u CB u Bijelom Polju i tu je zadržan do 9 sati, kada je sa njim objavljen informativni razgovor. Iako je Šahman opštinski odbornik, nijesu poštovali njegov odbornički imunitet. Izvršen je i pretres prostorija Saveza invalida rada, gdje Šahman radio kao humanitarni radnik, pod izgovorom traženja referendumskog materijala.

³⁰ Ibid, Nakon izvršenog pretresa kuće i dvosatnog maltretiranja, u selu Bistrica uhapšen je prof. Abdulah Dizdarević. Organi MUP-a nijesu imali nalog za pretres. Nakon hapšenja, Dizdarević je proveo u stanici tri dana, a u pritvoru ukupno 15 dana. On je u toku pritvora bio maltretiran i vrijeđan. Inspektor Bošković mu je psovao muslimansku majku i prijetio da će ga ubiti. Za vrijeme saslušavanja Dizdarević je bio vezan za stolicu na kojoj je sjedio. Organi MUP-a su ovo radili pod izgovorom traženja oružja i referendumskog materijala o autonomiji Sandžaka.

³¹ Ibid, 28. oktobra 1991, u 22 sata, pripadnici MUP-a upali su u kuću Cazima Hadžića u selu Balotići kod Rožaja i izvršili pretres. Nakon pretresa oni su uhapsili njegovog sina Hidajeta Hadžića odbornika u SO Rožaje. On je sproveden u CB Ivograd i pored pozivanja na odbornički imunitet. Stavljene su u pritvor i tamo zadržane 14 sati. Povod za privođenje je bio pronalaženje referendumskog materijala o autonomiji Sandžaka. Izvršen je pretres kuće Mehdiye Husića, narodnog odbornika u SO Rožaje i predsjednika ogranka SDA za

Hakija Kuč i mnogi drugi.³² Oblast kulture bilo je poprište različitih sukoba. Festivali poput „Grada teatra Budva“ bili su zatvoreni za sve stvaraoce koji nijesu podržavali aktuelnu politiku. Dodjela Njegoševe nagrade Dobrici Ćosiću (1990) i Matiji Bečkoviću (1998) bile su jasne poruke režima kakvu „kulturu“ preferira ali i razlog oštrih polemika u crnogorskoj intelektualnoj javnosti. Situacija u kojoj je preko 20 novoosnovanih stranaka negiralo crnogorsku državu, naciju i kulturu izazivala je vanredno upornu reakciju manjeg broja stranaka i intelektualaca.³³ Besjeda

---

Rožaje. Policija je istovremeno izvršila i pretres stana Husićevog brata Ešrefa koji živi u istoj kući. Nakon pretresa, Mehdijsa Husić je bio priveden na informativni razgovor u CB Rožaje i u CB Ivanograd. Organi MUP-a došli su u zgradu SO Rožaje i prisilili ga da pođe sa njima. Načelnika odjeljenja za finansije, Ejupa Nurkovića, odbornika SO Rožaje je šest milicionera odvelo do njegove kuće i izvršili su pretres. Tragali su za referenduskim materijalom i oružjem.

³² Dana 29. oktobra 1991. godine, radnika „Stolarije“ iz Rožaja Hakiju Kuča, na radnom mjestu je „uzela“ milicija i dovela do njegove kuće u selo Ćosoviće gdje mu je izvršen pretres kuće. Zahtijevali su od njega da preda oružje koje ima, što ovaj nije imao, kao i referenduski materijal. Porodica Kuč je bila uplašena. Žena i djeca su vrištali. Inače Hakija Kuč je narodni odbornik u SO Rožaje i aktivista SDA.

³³ Vidi: *Krug*, 3. novembar 1990, „Crna Gora će odoljeti“, 22–25, Lider LSCG, Slavko Perović objašnjavao je to na sljedeći način: „Kada jedna velikodržavna politika kreće agresivno prema susjednom, manjem narodu, onda se ponaša po matrici koja je svuda u svijetu ista. Srbija se prema Crnoj Gori ponaša samo onako kako su se prema manjim narodima koji su ih okruživali, ponašali Rusi, Njemci, Francuzi... A matrica je sljedeća: kažete da su njihove kulture primitivne, kažete da je njihov jezik nižeg nivoa, stalno im usađujete psihološku inferiornost i podmitite im vođe. Čitav taj scenario isproban je u Crnoj Gori i daje rezultate. Evo reći ću vam da je Nikola Petrović bio kupljen, ne za novac, ne na vulgaran način, ali je bio kupljen preko ideje koja se u to vrijeme mogla učiniti realnom: da treba da dođe na jugoslovenski presto. Upravo tada pravi se i prvi veliki falsifikat, kada se kaže da su Crnogorci Srbi. Crna Gora

Dobrice Ćosića u Vladinom domu na Cetinju, posebno velikodušna ponuda da novčani dio nagrade ustupi za rušenje mauzoleja na Lovčenu i gradnju kapele, tokom ceremonije primanja nagrade je tumačena kao gest čovjeka, čiji je: „moravski duh samo zagrebao po površini filozofskog djela velikog crnogorskog pjesnika i vladaoca, banalizujući i krivotvoreći tima njegov sadržaj i poruke“. ³⁴ Najava književnika Jevrema Brkovića da će u Crnoj Gori „biti zadnji obrijan Staljinov brk“ potvrđivana je svakodnevno kroz ponašanje i komunikaciju političkih elita. Protivnici aktuelne politike bi jednostavno bili otpušteni sa posla, neki od njih bi, poput Jevrema Brkovića, spas potražili u egzilu. U Apelu crnogorskog PEN centra iz septembra 1992. traži se, pored ostalog da se: „vrate na svoja radna mjesta uz obeštećenje svi kulturni radnici i intelektualci otpušteni iz službe bez pravnog postupka i obrazloženja a čija je jedina ‘krivica’ pasivno ili aktivno neslaganje sa velikosrpskom politikom sadašnje vlade Crne Gore. U pitanju su Branko Banjević, Sreten Perović, Danilo Burzan, Olivera

---

nije imala visokoškolske institucije, u kojima bi razvijala vlastitu inteligenciju, a narod bez inteligencije ne postoji. Ako se sjetimo da je Crna Gora dobila univerzitet tek 1974. godine, i to bez matičnog segmenta - filozofskog fakulteta, onda je jasno da su ovaj narod i njegova inteligencija morali ostati bez svijesti. Mi znamo da je ogroman broj pisaca koji su se afirmisali u srpskoj, hrvatskoj, makedonskoj, slovenačkoj kultura otišao iz Crne Gore i tamo doživio afirmaciju, a Crna Gora uvijek ostajala sterilni prostor. Kada se sve to shvati, onda je jasno da na dugoj tradiciji, kada ne postoje škole, ostaju gusle. I Njegoš je često govorio da su nas gusle sačuvale, ali one su bile potrebne kao način saopštavanja o jednoj ratnoj situaciji. One ne mogu biti sredstvo saopštavanja pravih informacija o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti u vrijeme kada se to radi kompjuterima. No, ja potpuno razumijem one koji su se opredijelili za gusle u tom smislu. Oni imaju plemenite osjećaje, ali oni ne stoje iza istine. Mi smo se morali suprotstaviti takvim tendencijama.“

³⁴ Ibid, *Šovinistička farsa*, 42-43.

Velimirović-Žižić, Rajko Cerović, Miodrag Vukmanović, Vojislav Vulcanović, Novica Samardžić, Ljubomir Đurković, Sreten Vujović, Slavko Perović, Jakov Mrvaljević, Mladen Lompar, Šefket Krčić i Jevrem Brković (kojem policijske vlasti ne dozvoljavaju povratak iz egzila) – sve istaknuti javni i kulturni radnici, stvaraoci iz oblasti literature, likovne umjetnosti, publicistike, scenske i filmske umjetnosti koji su prije otpuštanja bili rukovodioci RTV Titograd, izdavačkih kuća, Enciklopedije Crne Gore, urednici časopisa, direktori muzeja i galerija, gotovo svi članovi Crnogorskog PEN centra i Crnogorskog društva nezavisnih književnika.

Sve se to radi po programu koji sprovodi marionetska vlada Crne Gore koja je sva medijska sredstva (radio, televiziju, štampu) stavila u službu podstrekivanja agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, na sijanje mržnje prema Muslimanima, Hrvatima i Albancima i neshvatljivu drskost negiranja crnogorskog imena, crnogorske državnosti i nacionalnosti kako bi pospješila i ubrzala asimilaciju Crnogoraca. Tome ide na ruku ukidanje i samih institucija državne i samoupravne (komunalne) vlasti i kulture Biblioteka Luča, Enciklopedije Crne Gore, časopis *Ars*, Galerije nesvrstanih, prijjetnje o rušenju Njegoševog mauzoleja po projektu Hrvata Ivana Meštrovića, ukidanja Njegoševe jugoslovenske nagrade i dr.³⁵ Predizborne kampanje bile su obogaćene različitim vrstama nasilja u kojima je glavnu ulogu imala policija kojoj je glavna meta bila opozicija i njeni simpatizeri. Tako je predizborna kampanja 1992. ostala upamćena po uobičajenim neregularnostima, namještaljkama, medijskoj kampanji protiv opozicije (naročito LSCG), kao i po fizičkim razračunavanjima policije sa režimskim neistomišljenicima. Mnogi su takvo ponašanje upoređivali sa „bijelim

---

³⁵ Vidi: *Monitor*, 18. septembar 1992, 33, „Apel međunarodnim organizacijama“.

terorom“³⁶ sprovedenim nakon aneksije Crne Gore 1918. Tako je nakon promotivnog skupa LSCG u Ulcinju, grupa njihovih pristalica svratila u jedan kafić u Baru koji se nalazio u blizini policijske stanice. Nakon što su jednog policajca pozdravili znakom liberala („L“) njihov auto opkolila su policijska auta, a u stanicu su privedeni Damjan i Tomislav Brković, Tanja i Seka Đukić, te Nedžad Turković pristalice LSCG iz Podgorice. Privodeći ih na „informativni razgovor“ Damjana Brkovića³⁷ je tuklo 12 policajaca u maskirnim uniformama, psujući mu majku crnogorsku i predstavljajući se kao „vojska Voje Šešelja“. U isto vrijeme djevojke su šamarane i maltretirane na ulazu u stanicu i nazivane „kurvama Slavka Perovića“.³⁸ Tada je to bilo uobičajeno ponašanje policije u Baru, posebno dok je njen načelnik bio Branko Bujčić. Paralelno s tim, pred sudove su izvođeni i kažnjavani protivnici režima. U raznim „političkim procesima“ tokom 1994. izrečeno je 104 godine zatvora političkim oponentima. Pored gotovo kompletnog rukovodstva SDA (o čemu će posebno biti više riječi), na optuženičku klupu je izvedeno i 20 mladića sa Cetinja, poslanik Aćim Višnjić. U to vrijeme je na optuženičku klupu, iz dosta problematičnih razloga izveden i bivši ministar poljoprivrede Crne Gore, Branko Abramović. Na sudskom procesu na Cetinju 20 tamošnjih mladića je osuđeno na 17 godina zatvora zato „što su izložili poruzi predsjednika Momira Bulatovića“ dok su šestorica optuženih osuđeni zbog toga što su „izvršili krivično djelo spriječavanja javnog skupa“. Dok je sudija Petrašin Kasalica čitao presudu, mladići su zapjevali *Oj svijetla majska zoro*. Verbalni, pa i fizički obračuni građana s najvišim državnim rukovodiocima, poput onog iz 1990. kada je Boro Zorić nasrnuo

---

³⁶ Vidi: *Liberal*, 28. novembar 1992, „Povratak bijelog terora“.

³⁷ Sin Jevrema Brkovića.

³⁸ Vidi: *Liberal*, 28. novembar 1992, „Povratak bijelog terora.“

na predsjednika Predsjedništva Crne Gore, Branka Kostića, udarivši ga pesnicom i nazvavši ga „konobarom Slobodana Miloševića“³⁹ nijesu bili rijetki. Tako je 29. septembra 1993. godine na Cetinju ispred Njegoševe Biljarde grupa mladića izložila poruzi predsjednika republike Momira Bulatovića dobacujući mu „izdajniče, ubico, lopove, kopile Slobodana Miloševića, izdao si Crnu Goru“ udarajući po vozilu kojim je odlazio, dok je istog dana grupa mladića spriječila održavanje naučnog skupa u Vladinom domu o Petru II Petroviću Njegošu uzvikujući „izdaja! izdaja!“, „Ovo nije Srbija!“. Okrivljeni, Božidar Bogdanović, Mileta Stanić, Sreten Vujović osuđeni su na po dvije godine zatvora, Igor i Goran Vušurović, Krsto Pajević, Dušan Ivanović, Ilija Vujović, Slavko Radović, Slobodan Perišić – na po godinu zatvora, Jovan Milošević, Mladen Perović, Petar Delja i Dragan Đuričković, osuđeni su na po šest mjeseci zatvora.⁴⁰ Ako se tome doda 87 godina zatvora izrečenih čelnicima SDA, pet mjeseci zatvora poslaniku Aćimu Višnjiću, metafora Momira Bulatovića, izrečena povodom zavedenih sankcija UN „o najljepšem zatvoru na svijetu“ pretvarala se u realnost. A ona je bila prožeta političkom i svakom drugom netrpeljivošću prema drugima. To se posebno vidjelo u vrijeme održavanja vanrednih parlamentarnih izbora 12. decembra 1992. godine. Opoziciji je onemogućavano održavanje skupova. Već smo govorili o barikadama na Virpazaru kojim je onemogućen Ante Marković i njegove pristalice da obiduju u tamošnjem hotelu. Tako su pristalicama Liberalnog saveza, na

---

³⁹ Kostić je skinuo kaput i krenuo da se obračuna sa Zorićem u čemu su ga spriječili telohranitelji, koji su pretukli Zorića, kojeg je sud kaznio sa tri mjeseca zatvora.

⁴⁰ Vidi: *Monitor*, 20. januar 1994; Bojica Vušurović je osuđen na jednu godinu zatvora, uslovno na tri. Optužbe su oslobođeni Ljubomir Bogdanović, Žarko Lipovina i Zoran Kostić.

putu na promotivni skup u Bijelom Polju na magistralnom putu kod Slijepač mosta postavljene barikade od strane ultradesnih srpskih nacionalista, dok su policijski kordoni postavljajući se kao čuvari bezbjednosti zaustavljali automobile i druge kolone članova ove opozicione partije. Koordinisan napor da se uticaj liberala svede na Katunsku nahiju i Cetinje podrazumijevao je veoma agresivan stav prema njima, ukoliko bi prešli Bioče. Kolovođa postavljanja barikada je bio komandant „Belih orlova“ za sjevernu Crnu Goru i odbornik SNO u skupštini Bijelog Polja, Petar Kljajević. Na taj način je Kljajević po sopstvenom priznanju „branio Jugoslaviju“ i to, da „Muslimani, potpomognuti ustaštvom, bi možda digli glavu, ohrabрили bi se i srpski narod u Bijelom Polju bio bi ugrožen“, te da su održali skup u Bijelom Polju „možda bi izbio građanski rat“, što je bio razlog za hvalisanje jer „mi smo spriječili ono najgore“. Po Kljajeviću „crnogorski liberali nemaju ovdje šta da traže. Da funkcioniše savezna vlast, LSCG ne bi mogao da postoji, jer radi na razbijanju Jugoslavije. Nigdje takva stranka ne bi mogla da bude registrovana. Pošto u ovom teškom vremenu država ne funkcioniše mi smo morali da stanemo u njenu odbranu. Mislim da je LSCG bio probni balon DPS-a za neko odvajanje, da ispitaju kakvo je stanje na sjeveru“. Na taj način je lokalni komandant paravojne ultradesne nacionalističke grupacije shvatao slobodu okupljanja a da bi u tome bio ubjedljiviji prizvao je i sumnju na partiju režima čija je policija svojim ponašanjem jasno pokazivala na čijoj je strani.⁴¹ Ova grupacija je 18. januara 1992. u Nikšiću održala

---

⁴¹ Vidi: *Monitor*, br. 117, 15. januara 1993, str. 15. Petar Kljajević, komandant Belih orlova za sjevernu Crnu Goru, Vatikan hoće islamsku državu. Zanimljiva je konstrukcija Kljajevića jer po njemu „niko nije imao ništa protiv da Slavko Perović sa užim rukovodstvom dođe i održi promociju, ali da vodi naoružane horde, ne dolazi u obzir... Nijedna srpska stranka nije mogla da održi promociju na Cetinju“, da bi tvrdio: „Liberali skidaju na Cetinju srpsku zastavu sa manastira,

skup na kojem je učestvovao čelnik Srpske narodne odbrane (SNO) Mirko Jović i komandant Belih orlova, Dragoslav Bokan. Na skupu su još bili i Goran Hadžić (SAO Srpska Krajina i Slavonija) i njihove najuglednije pristalice iz Crne Gore. Tom prilikom komandant Bokan je najavio „noć dugih noževa“ u Crnoj Gori i zaprijetio cetinjskim liberalima „da će im otkinuti ruke“ i da će biti obješeni na „svetosavski način“ jer pišu grafite protiv Amfilohija Radovića i SPC.⁴² Ovakva militantna neofašistička retorika nije bila izuzetak i ona se u ovoj ili sličnoj formi ponavljala sve do kraja 90-tih godina. U tom smislu, indikativan je „doček“, priređen liberalima u Zeti 26. 09. 1993, kada je rukovodstvo ove partije dočekaio Đorđije Ulićević, koji nije krio da je aktivista DPS.⁴³

Netrpeljivost pripadnika MUP-a prema pristalicama LSCG demonstrirana je maltene svakodnevno. No, agresivno - šovinističko ponašanje prema Ervinu Zejniloviću, predsjedniku LSCG Berane, 9. aprila 1994, kada je na putu od Cetinja, gdje je prisustvovao manifestaciji *Dani kralja Nikole*, prema Podgorici, kada je bio izvučen iz auta, zajedno sa svojim

---

gađaju Amfilohija i misle da mogu olako da prolaze kroz srpske teritorije“.

⁴² Vidi: *Monitor* br. 66, od 24. januara 1992, 2 „Dom za vješanje“.

⁴³ Đorđe Ulićević je tvrdio da istupa ispred 2.500 ljudi i oko 100 policajaca i da je dužan delegaciji LSCG da „saopšti da oni ne mogu održati promociju u Zeti. Došli smo ovdje da vas sačekamo da vam kažemo da danas u Zeti ne možete imati promociju. Ja vas molim da shvatite ovo kao ozbiljnu opomenu jer ne želimo krvoproliće. Znam da će te prvo da psujete Slobodana Miloševića a u Zeti svaka druga kuća drži njegovu sliku. Da li su vas to u Beranama informisali. Da neko psuje Slobodana Miloševića, taj u Zeti nema mjesta. On je idejni tvorac moćne, snažne države na Balkanu... Smeta mi što pojedini vaši predstavnici ovu Jugoslaviju smatraju takozvanom“... Vidi video zapis aktivan.: 9. 06. 2019; <https://www.facebook.com/1510040295729794/videos/2287747678155671/>

rođakom i brutalno pretučen⁴⁴, motivisali su šefa LSCG Slavka Perovića da tim povodom u Skupštini Crne Gore pozove javno na dvoboj aktuelnog ministra policije Nikolu Pejakovića.⁴⁵

---

⁴⁴ Vidi: Rifat Rastoder, *Hronika zla 1991-2001*, 163; 9. aprila 1994. „U listu *Liberal* (19) govori se o napadu MUP-a na Ervina Zejnilovića, predsjednika LSCG Berane, pa se između ostalog navodi: ‘Zejnilović je sa svojim prijateljem Boškom Milikićem prisustvovao manifestaciji *Dani kralja Nikole*. Na povratku za Podgoricu, zaustavila ih je milicija i maltretirala, vrijeđajući ih, psujući Turke i prijeteci da će ih sve protjerati iz Crne Gore. Zejnilovića su grubo izbacili iz automobila kada je stigao komandir, koji im je rekao da su zaustavljeni zbog verbalnog sukoba između Milikića i Zejnilovića sa izvjesnom gospođom, koju su slučajno upoznali na jednom skupu farmakologa. Nekoliko kilometara dalje - zaustavili su ih specijalci. Gotovo bez riječi, njih četvorica izbacili su iz automobila Zejnilovića i njegovog rođaka i pretukli ih. Zejnilović je sa tri polomljena rebra, slomljenim nosom, bubrežima uvećanim za dvadesetak milimetara i brojnim modricama nekako stigao do podgoričke bolnice“.

⁴⁵ Vidi o tome: *Monitor*, br. 1130, od 15. juna 2012, „Licemjerje bez granica“.

U intervjuu portalu *Bošnjaci.net*. 6. marta 2011, Slavko Perović je na pitanje novinara: „Koliko je na Vašu odluku uticao odnos naroda u CG, konkretno Bošnjaka, koji su poratnih godina hrlili za svojim dželatima?“ Odgovara na sljedeći način: „Svi su nas u Crnoj Gori izdali, pa i Bošnjaci; ovo nije uvreda, ovo je dijagnoza. Na isti način su se odnijeli Crnogorci i Srbi sa kojih smo skidali zločinački teret Slobodana Miloševića, Albanci koje smo štitili kao i Bošnjake, Hrvati isto tako. Nije tu pomogla istina da smo ogroman broj ljudi odvratili od oružja, sjetimo se samo Dubrovnika, sve je to mafija gurnula pod tepih, crnogorski intelektualci i novinari bili su javna udbaška metla sa kojom se to postizalo. Mediji Miodraga Profitera Perovića su u tom smislu bili najpodliji, najpokvareniji, prali su karijeru mafijaša, sa nje skidali krvave naslage, a nas su uništavali, ali nije im pošlo za rukom, nije. Tu smo! Slobodno ću vam reći: da nije bilo LSCG ili da je taj LSCG bio drugačiji, malo bi Bošnjaka, ali i drugih u Crnoj Gori preteklo, bili bi pobijeni kao što su ubijani u BiH. Ali, Bošnjaci su, kao i ostali, prvenstveno intereždžije i oni podržavaju

Odnos prema poslenicima javne riječi.

Teško bi se moglo reći da je Crna Gora u svojoj istoriji imala kulturu slobodnog i nezavisnog novinarstva. Od početka 90-tih bila je malo vidljiva razlika između novinarstva i propagande. Upravo zbog toga, pluralizacija medija bila je jednako dramatična koliko i pluralizacija društva. Naprotiv, čini se da je padom jednopartijskog monopola položaj novinara postao još teži, što je svojevrсни paradoks. Pošto su izvršene čistke koje je nakon prevrata 1989. provelo mlado i novo crnogorsko rukovodstvo, položaj novinara se pogoršao. S obzirom da se radilo o medijima u državnom vlasništvu, to je nova politička elita novinare posmatrala kao medijski servis dužan da promovise i brani aktuelnu političku garnituru. U literaturi se često susreće dilema da li je zbog suženosti tržišta u Crnoj Gori medijska „nezavisnost“ moguća? „Kad je riječ o medijima, u Crnoj Gori posebno, upravo s obzirom na tržišne prilike o kojima je već bilo riječi, teško je govoriti o ekonomskoj nezavisnosti, bilo kog medija. svoga krvnika, tetoše ga, ulagaju mu se, tepaju mu, proglašavaju ga Gospodom spasiocem i još mnogo toga. A ispod, odabranim i udbom probranim pojedincima, teku, teku, teku pljačkaške pare, dok većina Bošnjaka jedva preživljava. *A ja sam lično, zbog Bošnjaka, između ostalog, i javno zvao ministra policije na dvoboj!* Još jedna je stvar od ogromnog značaja, a o njoj se čuti. Islam je na ove prostore došao sa okupatorskom turskom vojskom. To ne umanjuje njegov značaj kao vjere, ali istinito ukazuje na njegovo porijeklo. Crnogorski Bošnjaci nijesu potomci Turaka, nego je to dio našeg naroda koji je iz koristoljubivih razloga i razloga preživljavanja prihvatio islam poništavajući Isusa Hrista kao svog Boga, jer je turski feudalizam, u ekonomskom smislu, bio napredniji od evropskog i u toj činjenici se nalazi jedan od uzroka zašto je islam, i pored okupacije, bio prihvatani i prihvaćen ne samo u Crnoj Gori nego i širem regionu. Na prvom mjestu u Raškoj. Nacionalnosti ili vjere nikako ne smiju da nas odvoje od istine“.

Nijedan medij ne može da opstaje samo od puke komercijale, od svoje publike. Javnost je, štaviše, uskraćena za obaviještenost o vlasništvu u medijima, ili nad medijima. Nije li već u toj činjenici elemenat sumnje u nezavisnost medija koji sebe tako predstavljaju? Takođe, nezavisnost se mora objektivno posmatrati i iz ugla nezavisnosti novinara u 'nezavisnim' medijima, treba voditi računa o njihovoj stvarnoj slobodi da, nezavisno od svojih gazda, od vlasnika i suvlasnika medija, pišu po mjeri žurnalističke profesije, a ne gazdinski motivisane profitabilnosti.⁴⁶

Bez obzira na navedeni stav, koji 'nezavisnost' problematizuje u odnosu na vlasništvo i samim tim isključuje mogućnost postojanja nezavisnog medija bilo gdje u svijetu, suština nije u tome? Suština je u tome da je svaki medij koji poštuje profesionalne standarde ujedno i nezavisan? Zbog toga, ne samo u Crnoj Gori „nezavisnost“ se čita kao odsustvo uticaja vlasti na uređivačku politiku. I u tom kontekstu „sloboda i nezavisnost“ medija se mogu posmatrati kao odnos vlasti prema njima. U tom smislu u Crnoj Gori je to dinamičan, zanimljiv i sadržajan proces. Počev od otkaza, medijskog šikaniranja, bombaških napada, do ubistava novinara. Upoređujući konkretne sadržaje, čini se da je komunistički period bio „carstvo slobode“ u odnosu na društvo nakon 1989. godine. Iako zvuči nestvarno i paradoksalno podsjetimo se samo na neke slučajeve. Od avgusta 1990, kada se pojavio *Monitor* kao nezavisni nedeljnik ili bolje rečeno jedina novina koju nije kontrolisala vlast, ovaj list je „bio u poluilegalnom statusu, vlasti Crne Gore su odlučile da i to svedu na 'donji' minimum, ako već (zbog šire političke bruke) nijesu mogle i da ga sasvim onemoguće i 'uguše'“, tvrdi Danilo Burzan, jedan od onih novinara koji je među prvima bio šikaniran zbog saradnje u ovom glasilu. „Tako se desilo da, uz ostalo, grupa afirmisanih

---

⁴⁶ Vidi: Ilija Despotović, „Medijske prilike u Crnoj Gori“, *Matica*, proljeće / ljeto 2010, 21–46.

novinara, urednika iz Radija i Televizije Crne Gore, krajem 1991. godine, budu – izbačeni na ulicu zbog objavljivanja teksta u *Monitoru*. Bez posla su ostali: Rajko Cerović, glavni urednik Televizije, Danilo Burzan, glavni urednik Radija, Miodrag Vukmanović, komentator Radija, Branko Vojičić, pomoćnik glavnoga urednika Televizije i Ljubomir Đurković, urednik u Kulturno-umjetničkome programu Televizije.⁴⁷

Osnivač i direktor ovoga medija, prof. dr Miodrag Perović, prisjeća se tih vremena: „Za AB-ovce je nasilje bilo legitimno sredstvo u unutrašnjoj politici, a rat za rješavanje južnoslovenskog pitanja. *Monitor* je od početka bio antiratni list. Kad su Slovenija i Hrvatska proglasile nezavisnost, *Monitor* je tražio nezavisnost Crne Gore. U doba pohoda AB-ovaca na Dubrovnik, gađali su bombom i prostorije *Monitora*. Neprijateljev napad na prvu slobodnu teritoriju u Crnoj Gori pretrpio je neuspjeh. Naša želja za slobodom bila je jača od njihove sile“⁴⁸. Uznemiravanje i prijetnje, paljevina stanova (Danilo Burzan), razlupani automobili urednika i redakcija, bombe bačene na redakciju *Monitora*, na stan urednika Yutela, Velibora Čovića, bili su samo neki od znakova sile prema novinarima u to vrijeme.⁴⁹ Posebno zanimljiv, a manje poznat je slučaj privođenja Miška Đukića 1996. godine, voditelja nezavisnog radija Antena M, u traganju za autorom slogana *Tačku na pljačku* koji se čuo na opozicionim mitinzima.⁵⁰ Da je navedeno

---

⁴⁷ Vidi: Danilo Burzan, *Čistka u RTV Crne Gore* (1), 19/01/2015

⁴⁸ „Miodrag Perović povodom 1000 broja *Monitora*“, *Vijesti*, 19. decembar, 2009.

⁴⁹ Vidi: *Monitor*, 8. maj 1992, „Opet bombama na novinare“.

⁵⁰ Vidi: Radenko Ščekić, „Politička previranja u Crnoj Gori 1996-1998“, *Matica*, proljeće 2012, 124, fusnota 3; *NIN*, 17. oktobar 1996; „U Podgorici, Nikšiću, Baru i drugim crnogorskim gradovima postale su vrlo popularne pjesme grupe Mozak eliminator u kojima se govori o švercu, kriminalu, drogi,

ponašanje prema novinarima moguće pratiti u dužem vremenskom kontinuitetu svjedoči i činjenica da je vlada Crne Gore donijela odluku 2016. godine o obrazovanju „Komisije za praćenje postupanja nadležnih organa u istragama slučajeva prijetnji i nasilja nad novinarima, ubistava novinara i napada na imovinu medija.“⁵¹ U veoma obimnom i detaljnom izvještaju rada ove komisije iz aprila 2019. godine, opisano je 85 slučajeva od ubistva novinara (Duško Jovanović, urednik lista *Dan* 27. 05. 2004. godine) do napada na Oliveru Lakić, novinarku ND *Vijesti*

---

barikadama, o propadanju Crne Gore. Riječ je o obradi pjesme ‘Makarena’ (refren: „Dobar dan, čika Slobo, je li kući mali Momo“), kao i obrada hita ‘Gagner’s paradise’ (refren: „O, mama, da li znaš, on je pravi mafijaš / u, mama, kada znaš, zašto ga glasaš“). Policija je privela tada na ‘informativni razgovor’ Miška Đukića, voditelja nezavisnog radija *Antena M* sa pitanjem da li je on autor slogana *Tačku na pljačku* koji se ističe na mitinzima Narodne sloge, kao i ‘nežgodnih’ hitova grupe Mozak eliminator čiji je Đukić član“.

⁵¹ Vidi: Odluke o obrazovanju, *Službeni list CG*, broj 59/16 i 51/18, Predsjednik i članovi Komisije imenovani su Odlukom o obrazovanju Komisije za praćenje postupanja nadležnih organa u istragama slučajeva prijetnji i nasilja nad novinarima, ubistava novinara i napada na imovinu medija (*Službeni list CG*, broj 59/16), koja je usvojena na sjednici Vlade Crne Gore, održanoj dana 30. juna 2016. godine. Odluka je objavljena u Službenom listu Crne Gore 15. septembra 2016. godine, a stupila je na snagu dana 23. septembra 2016. godine, kad je Komisija počela rad. Za predsjednika imenovan je pomoćnik glavnog i odgovornog urednika dnevnog lista *Dan* Nikola Marković, a za članove: član Tužilačkog savjeta iz reda uglednih pravnika Veselin Racković; glavni policijski inspektor - načelnik Odjeljenja za unutrašnju kontrolu policije u Ministarstvu unutrašnjih poslova Milan Adžić; predsjednica Sindikata medija Marijana Camović; službenica Agencije za nacionalnu bezbjednost Aleksandra Samardžić; novinar i medijski ekspert Dragoljub Duško Vuković; programski direktor *Vijesti* Mihailo Jovović; predstavnik nevladinih organizacija Dalibor Tomović; izvršni sekretar Medijskog savjeta za samoregulaciju Ranko Vujović.

---

od 08. 05. 2018. – koje je kvalifikovano kao „ubistvo u pokušaju iz čl. 143 u vezi sa čl. 20 KZ“. „Kada se analiziraju ovih 85 slučaja uočava se sljedeće: 100% slučajeva se vezuje za napade za novinare i medije koji nijesu u vlasništvu države, a više od 90% se radi o napadima na medije koji imaju opozicioni i nezavistan stav prema režimu. Naravno, to nije dovoljan osnov za zaključak da iza svih napada stoje režim i država, no činjenica da najveći broj slučajeva ili nije policijski riješen ili sudski procesuiran dovodi u sumnju svaki od zaključaka.

DOPISI IZ GLAVNOG ŠTABA MUHTAR-PAŠINE ARMIJE, HERCEGOVINA (avgust 1876)

Enes Efović

In this work, we present an interview with Ahmed Muhtar Pasha, which had been taken by a journalist of London Daily News in Trebinje, Hercegovina, in the headquarters of Hercegovina corps of the III Ottoman army, which was at the time under the command of Muhtar Pasha. The conversation had taken place in early August of 1876, few weeks after the encounter which has been described. Muhtar Pasha gives his account of the events which had taken place during the battle of Vučiji Do and which resulted in the defeat of forces under his command.

Ustanci seljaštva u Hercegovini kao i onih u Bugarskoj tokom 1875. godine (*Aprilski ustanak*) su privukli pažnju evropske javnosti, čija štampa počinje izvještavati o svim događajima vezanim za krizu Osmanskog carstva koja se pod teškim ekonomskim uslovima te 1875. godine konačno manifestovala u otvorenu pobunu u navedenim oblastima. Kako su sljedeće, 1876. godine na stranu ustanika otvoreno stale knjaževine Crna Gora i Srbija, ta tzv. *Velika istočna kriza* postaje nezaobilazna tema od velikog interesovanja diplomatske i laičke javnosti širom evropskog kontinenta. Shodno tome, razne medijske kuće iz

Velike Britanije šalju svoje dopisnike, angažuju lica na terenu ili u najčešćem broju slučajeva citiraju tuđe vijesti, kako bi čitaoci njihovih novina bili u toku sa dešavanjima i ono što im je svakako bilo najvažnije, da njihovi listovi u informativnom smislu prate korak sa konkurentskim novinama na slobodnom tržištu.

Glavni diplomatsko-obavještajni centar u regionu (tokom ustanka u Hercegovini i kasnije tokom osmansko-crnogorskog rata) je nesumnjivo bio Dubrovnik, gdje se uz konzularna predstavništva većeg broja država nalazila i brojna agentura angažovana od strane matičnih država. Pored njih, vidimo da je Dubrovnik bio i značajan novinski centar. Ratni izvještači velikog broja evropskih listova, među njima i onih iz Velike Britanije, svakodnevno prate dešavanja na hercegovačkom frontu u toku ljeta 1876. godine. Štampa prenosi sve manje ili više bitne događaje na crnogorsko-osmanskom ratištu crpeći svoje informacije iz pomenutih konzularnih centara, često u formi kratkih telegrafskih vijesti, pa shodno tome, možemo pratiti veći dio vojnih pokreta i eventualnih sukoba suprostavljenih vojski. Te vijesti su u najvećem broju slučajeva samo sažeta obavještenja, plasirana iz jednog od nekiliko političkih centara, s izuzetkom vijesti o značajnijim okršajima, koje bi privukle novinarsku pažnju (i istraživački napor) makar nekoliko štampanih medija. Shodno tome, najveću senzaciju je izazvala ubjedljiva pobjeda crnogorske vojske pod vrhovnom komandom knjaza Nikole I nad hercegovačkom armijom pod komandom Ahmed Muhtar-paše, 24. 07. 1876. godine na lokalitetu po kojem će u Crnoj Gori biti poznata kao *bitka na Vučjem dolu*. Gotovo istovremeno je vijest o velikoj pobjedi crnogorske vojske odjeknula medijskim prostorom na čitavom starom kontinentu. Gotovo da ne postoji list u Velikoj Britaniji koji nije prenio već mnogo puta citiranu vijest koja je poticala od Reuters-ovih dopisnika, Times-ovog novinara sa terena (iz Crne Gore), Austrijskog Kor-biroa, crnogorskog poluslužbenog

lista (*Glas Crnogorca*) te mnogih drugih agencija, novinara ili dopisnika (bilo u nezavisnoj službi ili u službi propagande određene države) koji su se u tom trenutku nalazili u Dubrovniku, na Cetinju, u Skadru, Beogradu, itd. No, kako su štampani mediji već uveliko bili oruđe ratne propagande, veliki broj izvještaja koje su državni korespondentni biroi objavljivali, predstavljaju, u stvari, politički podobnu verziju događaja, koji se pritom nisu nužno držali samih činjenica. Takve zvanične vijesti (plasirane npr. iz Istanbula, Beograda, Cetinja, Dubrovnika, Beča, itd.) koje su, kako smo već naveli, (uz par izuzetaka) predstavljale politički podobne informacije, su potom besomučno reciklirane, pa i modifikovane od stranih dopisnika iz nekog od trenutnih medijskih središta (poput Dubrovnika).

Vijesti bez osnova, senzacionalizam i ostrašćenost su pratile razvoj štampanog medija i u eri u kojoj se rađaju novinarske slobode – kao što je to bio slučaj sa štampom Velike Britanije. Kao što je poznato, štampa u viktorijanskoj epohi je bila oslobođena državne cenzure, te su, shodno tome, funkcionisale na stotine dnevnih, periodičnih i mjesečnih listova koji su shodno svojim liberalnim, konzervativnim i drugim političkim načelima vodili svoju uređivačku politiku. U prilog tome navodimo da su na desetine britanskih i drugih evropskih listova objavljivali senzacionalističke vijesti o ishodu bitke na Vučjem dolu sa fantastičnim brojevima poginulih, ili pak, da je Osman-paša koji je u bitki zarobljen, kasnije bio obezglavljen po naredbi samog knjaza Nikole¹. Ovakve lažne vijesti, poput obezglavljivanja Osman-paše koja je vjerovatno (sudeći po novinskim navodima) došla iz Beča, su ubrzo demantovane, te je potvrđeno da je Osman-paša odlično tretiran u zarobljeništvu, a da su posmrtni ostaci drugog generala (Selim-paše) sahranjeni

---

¹ Dublin Weekly Nation: *Reuters telegrams*, 12. 08. 1876, str. 3; Leeds Mercury: *The war in Turkey*, 08. 08. 1876, str. 5; Lancaster Gazette: *The war in the east*, 09. 08. 1876, str. 2; Morning Post: *Turkey*, 08. 08. 1876, str. 4, itd.

sa svim vojnim počastima.² Specijalni dopisnik Dejli njuza se kritički osvrće na taj novinski senzacionalizam i lažne vijesti koje su po njegovoj tvrdnji, preovladavale u tom trenutku u Dubrovniku kao velikom medijskom središtu za praćenje ratnih događaja: „Ovdje se nalazi veliki broj novinara koji predstavljaju razne njemačke i italijanske novine a koji se nemarno priključuju i šire vijesti shodno njihovoj politici, razni opisi događaja bilo da su stvarni ili hipotetički, snabdijevajući se sa bujnih fontana informacija – turski konzulat, italijanska agencija, čak i brijačke radnje (berbernice), u kojima iz nekog razloga možete naći najnovije telegrame iz glavnog grada Crne Gore... Dok smo ja i još jedan engleski kolega prisustvovali prizoru nekoliko bijednih bitaka u Albaniji, ova gospoda (novinari, prim. prev.) su ubijala i uništavala Turke i Crnogorce u hiljadama u potpuno nemarnom maniru i bez ikakvog obzira na njihove nacionalnosti. Spuž, Podgorica, Mostar, sve su to uobičajene riječi u njihovim ustima, ili bolje reći u perima za pisanje ove gospode, te je apsurdno prisustvovati tome kako njihove riječi diktiraju ton njihovih novina – a sami pisci tih vijesti nikada nisu bili ni ligu blizu granice.“³ Za razliku od, kako smo već naveli, cenzurisanih i kontrolisanih informacija koje bi dolazile od Osmanlija, sa Cetinja, iz Beograda, itd. novinski članci britanske provinijencije i pored kvantiteta (zbog brojnih dezinformacija, recikliranih vijesti, uopštavanja ili senzacionalizma) pružaju i kvalitet i dozu objektivnosti, jer među njima nalazimo i profesionalce – ratne dopisnike koji obilaze razne frontove i sa njih šalju prilično objektivne ili pak neutralne izvještaje. U slučaju crnogorskog ratišta, dolje preneseni izvještaji trajno svjedoče o njihovom kvalitetu.

Cilj ovog rada nije da pruži rekonstrukciju bitke na Vučjem dolu ili događaja u toku hercegovačke kampanje crnogorske i

---

² Pall Mall Gazette: *The war in Eastern Europe*, 08. 08. 1876, str. 7.

³ London Daily News; *The war in Montenegro*, 20. 10. 1876, str. 6.

osmanske vojske koji su joj prethodili, već da prenesu informacije o događaju sakupljene kroz intervju sa glavnokomandujućim jedne od suprotstavljenih armija, zapovjednikom osmanske armije u Hercegovini, Ahmed Muhtar-pašom. Ono što daje posebnu vrijednost ovim dopisima je (pored toga što donosi prvorazredno svjedočanstvo o bitki iz ugla jednog od glavnokomandujućih) što je urednička politika Dejli Njuza težila, za onovremene standarde, objektivnom izvještavanju, a ratni izvještaji sa raznih frontova su bili jedna od njihovih posebnih karaktersitika. Savremenici ovih događaja, pišući o osmansko-ruskom ratu (1877–1878) navode da su izvještaji Dejli njuza (*The Daily News*) i Tajmsa (*The Times*) u tom vremenu (zbog nedostatka osmanskih zvaničnih izvještaja) služili kao primarni izvori informacija o stanju osmanske vojske i njenim operacijama i svim drugim aspektima vezanim za osmansku vojsku.⁴

Ahmed Muhtar-paša (1839-1919),⁵ ilustracija iz 1876. godine⁶

---

⁴ Greene, Francis Vinton: *The Russian Army and its campaigns in Turkey in 1877-1878*, D. Appleton, New York, 1879, predgovor, str. 10.

⁵ Ahmed Muhtar-paša, Bursa – 1839, Istanbul – 1919, bio je general u osmanskoj armiji. Tokom ustanka seljaštva u Hercegovini 1875. godine je komandovao gušenjem pobune. Sljedeće, 1876. godine je pored borbi sa

Izneseni izvještaji pokrivaju angažovanje neimenovanog britanskog novinara Dejli njuza (The Daily News) koji se početkom avgusta mjeseca 1876. godine iz Dubrovnika uz pomoć vodiča uputio ka austrijsko-osmanskoj granici, odakle je uz povremenu pratnju osmanskih trupa krenuo ka glavnom štabu Muhtar-pašine armije u Trebinju, gdje je glavnokomandujući osmanskih snaga u Hercegovini vršio reorganizaciju svoje vojske i pripremao dalje akcije ka Crnoj Gori. Britanski novinar će po svom dolasku u glavni štab (03. 08. 1876) napraviti vjerovatno jedini poznati intervju sa Muhtar-pašom vezan za bitku na Vučjem dolu. Specijalni dopisnik Dejli njuza će tokom svog dvonedjeljnog boravka u osmanskom kampu dati svoje viđenje o opštem stanju osmanske armije, prilikama u Hercegovini, bezbjednosnoj situaciji, politici i miješanju stranih sila, kao i sa držanjem knjaževine Crne Gore prije i po objavi rata Osmanskom carstvu.

---

ostacima ustanika predvodio armiju u Hercegovini u ratu sa knjaževinom Crnom Gorom, gdje je doživio poraz u bitki na Vučjem dolu (28. 07. 1876). Već početkom oktobra iste godine vrši prodor ka crnogorskoj granici u pravcu Grahova i zauzima Zaslav na crnogorskoj teritoriji, što će ujedno biti i jedini komad crnogorske teritorije koji će do primirja početkom novembra tekuće godine biti pod kontrolom osmanske armije. Sljedeće godine (mjeseca aprila 1877) po objavi rata od strane Ruskog carstva, biva pozvan da komanduje osmanskim trupama na Kavkaskom frontu. U toku osmansko-ruskog rata komanduje uspješnom odbranom provincije Erzerum. Po završetku rata biva upućen kao glavnokomandujući osmanskim snagama na granicu sa Grčkom (1879). U poznom dobu je imenovan Velikom vezirom Osmanskog carstva (1912), a tu funkciju će napustiti samo nekoliko mjeseci po početku balkanskog rata.

⁶ Illustrated London news: *The war in turkey*, 29. 07. 1876, str. 17.

**THE DEFEAT OF THE TURKS IN THE
HERZEGOVINA.**

—

STATEMENT OF MUKHTAR PACHA.
(FROM OUR SPECIAL CORRESPONDENT.)

**HEADQUARTERS OF THE TURKISH ARMY,
TREBIGNÉ. AUGUST 3.**

Poraz Turaka u Hercegovini⁷

Izjava Muhtar-paše (od našeg specijalnog dopisnika)

Glavni štab turske armije, Trebinje, 3. avgust.

Bilo bi teško zamisliti zemlju koja je temeljnije opustošena od ove kroz koju sam juče prošao na mom putovanju od Dubrovnika, pa dalje ka unutrašnjosti. U selu Borgati, posljednjoj austrijskoj stanici prije granice počinje suva pustinja plavo-bijelih stijena načičkanih kao zublje na češlju, sa toliko malo sitnog rastinja koje izvire u sjenama stijena da učini da pustoš izgleda još upečatljivije. Naporan uspon ka strmoj granici me dovodi do prve turske ispostave, koja je u stvari kamena kula sumorno bijele boje sa polusrušenim odbrambenim zidom. Ovdje me je moj vodič, povjerljivi stari austrijski sveštenik koji mi je učinio uslugu prateći me do ovamo, u žurbi napustio. Kao i svi ljudi na granici on ima preuveličani strah od turskih trupa, te nije vjerovao da mu je život siguran dok se nalazi u dometu muslimanskih pušaka. Dok sam stajao sam na kamenitom prolazu, zasljepljujući sjaj sunčeve svjetlosti koji je obasjavao teren, je činio da udaljene stijene vibriraju kao u pustinjskoj iluziji. Građanski rat je loš sam po sebi u svim zemljama, a ovdje gdje se narod upuštao u to u prošlosti, usamljeni stranac od koga bi mogli opljačkati nekoliko pijastri (poput njega, prim. prev.) je obična sitnica u njihovim očima. Ja

---

⁷ London Daily News; *The war in the east*, 19. 08. 1876, str. 5, 6.

sam se nisam osjećao baš ugodno ni spokojno kada me je grubi glas koji je dolazio od mrkog orijentalnog vojnika sa kamenitog uzvišenja, pozdravio i pretpostavljam, tražio da se zaustavim. Sunce ga je opeklo te izgleda kao da je Etiopljani, njegova odora je čudna mješavina evropske i azijske nošnje, te je jedina stvar koja djeluje civilizovano na njemu bila sjajna Šnajderova puška koju je držao na gotovs uperenu u mene. Sa njim je bio Albanac bašibozuk sa bijelim pamučnim kiltom⁸ i pojasom u kome su bili starinski pištoji, bodeži i sablje, nabijeni u koloritnom pojasu. Obojica su rekli dosta toga, ali u kom smislu ja nisam mogao znati, te su me na kraju sproveli do njihove ruinirane stanice, iznad na platou.

Pozvan sam da uđem u jednu praznu sobu, u kojoj se na jednoj strani nalazi divan prekriven ovčijim kožama. Glavnokomandujući kapetan je sjedio sa svoja dva poručnika prekrštenih nogu, pušeci iz dugačkih čibuka. Predstavio sam svoje pismo preporuke od osmanskog konzula u Dubrovniku. Kapetan je ustao, položio ruku na glavu, a potom na stomak – izvodeći selam (pozdrav, prim. aut). Dobrodošao sam kao Englez, kako mi je stavio do znanja iako nije govorio ni njemački, francuski ili italijanski. Uz pomoć žive pantomime mi je ova poruka prenesena. Jedini jezik koji su međusobno razumjeli je bio arapski ali i njega indiferentno. Kafa i čibuk su izneseni, a potom i tanjir pilava. Kada smo prešli preko početne kurtoazije krenuo sam da pokušam dobiti neku informaciju o mom daljem putovanju ka unutrašnjosti. Da li je put do Trebinja otvoren? Pa, bio je, na neki način; ljudi često prolaze neuznemiravani iako crnogorske grupe vršljaju okolinom. Kapetan će me ipak ispratiti sve do sljedeće turske fortice (stražare, prim. aut) a poslije toga da sam odlučim da li je

---

⁸ Dopisnik je svakako imao u vidu *fistan*, tadašnji dio nošnje u djelovima današnje jugoistočne Crne Gore, zatim u djelovima Makedonije, Kosova Albanije i Grčke, a koji je Britancu izgledao kao poznati škotski kilt, prim. aut.

preporučljivo da nastavim dalje. Bezbjedno sam stigao do te tačke i tamo sam saznao od komandujućeg oficira da je, koliko je njemu poznato, dalji put u potpunosti bezbjedan. Ako je i bilo Crnogoraca u okolini, nisu smetali bilo kome, te su konvoji sa provinijantom upućeni ka Trebinju prolazili neuznemiravani. Tako razuvjeren, nastavio sam svoj put, ali potpuno sam. Kako sam napredovao, okolina je postajala otvorenija ali se nije vidio ni trag ljudske naseobine. Povremeno sam nailazio na grupe seljaka koji su se vraćali sa praznim košarama iz pravca Trebinja. Smatrali su da sam italijanski dobrovoljac koji ide da se pridruži pobunjenicima, te su me upozoravali da idem pravo u ruke turskog neprijatelja. Čak su mi i nudili vodiča da me sprovede ka pobunjeničkim linijama. Poslije sata žustrog hoda sam stigao do posljednjeg turskog utvrđenja na putu, te ubrzo poslije toga sam se prebacio preko rijeke koja zapljuskuje Trebinje. Prošao sam kroz nekoliko ruiniranih sela, malo ranije uništenih od požara, te pored nekolicine staromodno odjevenih seljaka, koji su praznih pogleda tumarali kao melanholični duhovi oko ruina svojih domova. Trebinje se pojavilo na vidiku, a šatori turskih trupa su bili vidljivi pokraj puta, kao i na blijedim kamenitim stijenama koje ga okružuju poput zida. Vojnici su izgledali snažno i dobro hranjeni a, s obzirom da se već dvanaest mjeseci nalaze na teškoj planinskoj kampanji, bili su veoma lako obučeni. Nekoliko bataljona je kampovalo na ekstremnim krajevima okolnih brda, te se povremeno čulo pucanje pušaka kako su isturene grupice razmjenjivale vatru sa Crnogorcima, koji se još od bitke 28-og prošlog mjeseca⁹ nalaze u neposrednoj blizini ovog grada. Trebinje je žalosno mjesto. Ima jednu krivudavu ulicu u kojoj se nalaze jednospratne radnje, ako mogu tako nazvati kockaste drvene kutije od deset stopa u svakom smjeru, u kojima trgovci sa turbanima sjede prekrštenih nogu, stisnuti među različitim artiklima nagomilanim u velikom

---

⁹ Bitka kod Vučjeg dola, koja se odigrala 28. 07. 1876. godine.

neredu. Na ivici rijeke, izolovana prastarim kamenim zidom i dubokim šancem ispunjenim vodom se nalazi još jedna grupa polu-ruiniranih kuća, među kojima se nalazi velika struktura u obliku ambara, gdje je smještena izvršna vlast. Prezentovao sam svoja pisma preporuke kajmakamu tj. civilnom upravniku i pukovniku žandarmerije je odmah javljeno da mi nađe odgovarajuće odaje. Pretpostavljam da je uradio sve što je mogao, ali je rezultiralo time da pišem ovo pismo ležeći na podu, koji vrvi od insekata, a papir je raširen na daskama predamnom. Nema čak ni traga od namještaja bilo kakve vrste, te ravna vreća pruća u jednom uglu služi kao krevet.

Nedugo po mome dolasku, jedan oficir me je čekao da mi kaže da bi njegovoj ekselenciji Muhtar-paši bilo drago da me vidi. Prateći mog sprovodnika, hodao sam kroz niz uskih prolaza koji se nalaze ispod ruiniranih voltova, te kroz bašte zarasle u travu, te penjući se uz slabe drvene stepenice bio sam pozvan na balkon koji je bio pun vojnih i civilnih zvaničnika. Primio me pašin lični sekretar, koji me je informisao da je osmanski konzul u Dubrovniku već pisao o meni, te da je njegova ekselencija, glavnokomandujući, već dao naređenja da mi se pruži svaka asistencija tokom moje misije. Poslije kratke pauze bio sam pozvan u audijenciju na pašinom divanu. Glavnokomandujući turske armije u Hercegovini ima oko 45 godina, srednjeg rasta, sa neprijatnom ali uljudnom facijalnom ekspresijom, sa velikim crnim orijentalnim očima. Bio je obučen u tamno braon odijelo, nosio je visoke jahaće čizme i regularan crveni fes. Poželio mi je dobrodošlicu u veoma kurtoaznom maniru, te poslije neizbježne kafe i duvana, prešlo se na stanje stvari u Hercegovini i neposrednim okolnostima u ovoj kampanji. Govorio je na veoma prihvatljivom francuskom, ali bi se povremeno u nedostatku riječi izražavao na turskom, te bi mi u tom slučaju njegov sekretar preveo. Već sam telegrafisao kratak sažetak ovog intervjua ali kako se razgovor sa pašom nadovezao

na stvari od najvećeg interesa za trenutno stanje stvari na kampanji, ja ne mogu bez da dam u detaljima koliko je to god moguće, njegovim riječima, informacije koje je on bio tako ljubazan da mi pruži, kao i mišljenje koje je iznio.

Bio sam veoma iznenađen, počinje on, što nisam vidio engleske novinare ovdje i ranije, te mi je veoma drago da sada imamo prospektat da će istina u vezi ove kampanje biti pružena javnosti, umjesto iskrivljenih i često besmislenih verzija koje zainteresovane strane šire kao vijesti. Paša je krenuo da objašnjava detalje oko ranog perioda pobune i njenih uzroka. Čak i sa prilično malim snagama turskih trupa u Hercegovini, pobuna je praktično bila na izdisaju. Ustaničke bande koje su na početku brojale nekih devet hiljada ljudi, su spale na polovinu tog broja i bile su potpuno paralisane rasporedom naših snaga. Prevarna i neočekivana politika sile u susjedstvu je kriva za trenutno stanje stvari. Od samog početka je Austija dozvoljavala svaku mogućnost duž dalmatinske granice za protok pobunjeničkih agenata i priliv pomoći. Još od pobune vazalnih država¹⁰ je njeno držanje postajalo otvoreno neprijateljsko prema Turskoj. Kada je Srbija objavila rat, Sultan je bio primoran da preuzme ishitrenu i nepripremljenu akciju, urgiranjem od strane austrijskih diplomata. Uvjeravali su ga da je neutralnost Crne Gore zagarantovana, da će prepustiti Srbiju njenoj sudbini kao što je ova uradila u prošlom ratu sa Crnom Gorom. Sve raspoložive snage su trebale biti upućene protiv knjaza Milana, a linija operacija ostvarena tokom rijeke Dunav. Da bi se pratio ovaj savjet, armija u Hercegovini je iscrpljena izvlačenjem značajnog broja njenih najboljih vojnika i tako oslabljena da su pobunjenici

---

¹⁰ Pod „vazalnim državama“ Muhtar-paša nesumnjivo misli na knjaževine Crnu Goru i Srbiju, jer je zvaničan stav Osmanlija sve do Berlinskog kongresa bio da one nisu nezavisne države, već da potpadaju pod sizerenstvo Osmanskog carstva.

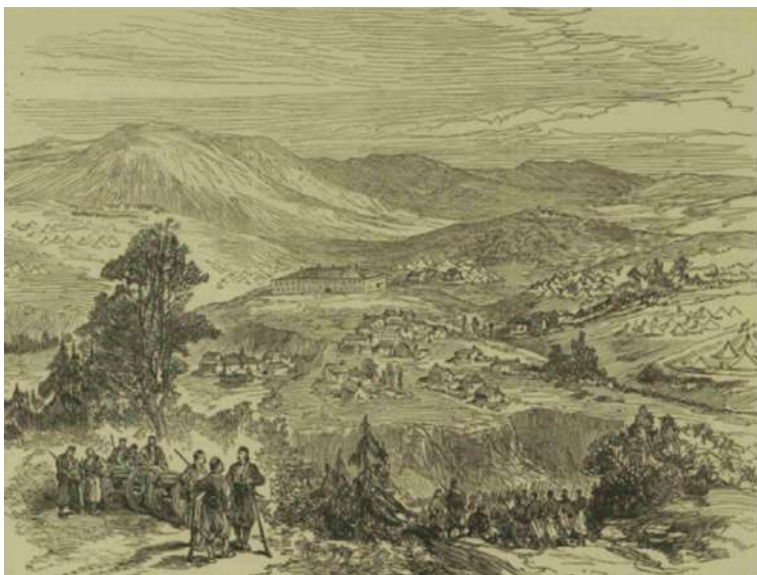
uspjeli opet da osnaže. Čak i kada se Crna Gora otvoreno stavila na stranu Srbije, austrijski predstavnici u Istanbulu su nastavili da ostvaruju svoj destruktivni uticaj kao i ranije. Porta je ubjeđivana da je Austrija u toku sa tajnim planovima Crne Gore, da će njena vojska krenuti da se spoji sa knjazom Milanom preko Novog Pazara te je do tog trenutka armija u Hercegovini trebala da upravlja sama sobom. Sljedstveno tome nastavlja paša, primio sam naredbu da požurim u tom pravcu i da ostavim garnizone u različitim gradovima i selima i požurim za Novi Pazar. Kao da bi se austrijske izjave potkrijepile, nekoliko neprijateljskih bataljona su kružili u tim krajevima, ali je ubrzo postalo očigledno da neće biti ozbiljnog pokušaja u tom pravcu. Primio sam drugi telegram iz Istanbula kojim mi javljaju da sjedinjene snage Crnogoraca i pobunjenika ove provincije marširaju na Mostar, te mi je bilo naređeno da požurim u pomoć gradu. Oslabljujući moju armiju još više ostavljajući garnizone u Novom Pazaru i drugdje, požurio sam ka Mostaru i Nevesinju. Imao sam manje od pet hiljada raspoloživih ljudi dok je neprijateljska vojska bila duplo brojnija. Moji vojnici su bili iscrpljeni dugim planinskim marševima pod užarenim suncem, te sam bio primoran da ostanem neaktivan danima. Plašeći se da ako budem čekao predugo, a moje komunikacije i linija snabdijevanja bi bile presječene, krenuo sam ka Nevesinju i tamo sam imao sreću da porazim neprijatelja, stižući na Vrbicu na veoma pobjedonosan način. Ipak, moja armija je bila u opasnosti od toga da bude izolovana, te sam želio da je stavim van mogućnosti da bude uznemiravana, a ne znajući tačnu snagu i pozicije kombinovanih snaga Crnogoraca i Hercegovaca, 28-og (28. 07. 1876) sam pokušao izvesti nasilnu izvidnicu (reconnaissance en force). Podijelio sam svoje trupe u dvije brigade. Prva, koja je formirala desno krilo je bila pod komandom Osman-paše a druga pod mojom neposrednom

komandom je sačinjavala lijevo krilo. Nisam bio siguran u svoju poziciju i nastavio sam sa oprezom. Pristižući na mjesto koje će vjerovatno biti bojno polje, primijetio sam da se neprijateljske snage povlače, bez neke potrebe da to rade jer im je položaj bio jak. Rekao sam, ovo je klopka. Poslao sam naredbu Osman-paši da se zaustavi dok sam ja manevrisao sa drugom brigadom. U međuvremenu sam uvidio neprijateljsku poziciju i vidio sam put kojim bi trebalo da se probijem. Vidio sam da je neprijatelj snažno ušančen i da im je borbena linija mnogo više razvučena nego naša. Dok sam čekao izvršenje mojih naredbi primijetio sam da se Osman-pašina brigada, uprkos mojim naređenjima i dalje kreće naprijed i da se čak upustila u borbu sa neprijateljem, čija razvučena linija je prijetila da ga opkoli. Opet sam poslao štabnog oficira da mu ponovi moja naređenja, ali prije nego što je on stigao bitka je već počela. Uvidjeviši očajničku poziciju Osman-pašinih snaga, odlučio sam da pokušam diverziju u njegovu korist sa violentnim napadom sa drugom brigadom na neprijateljev bok. Već sam izdao neophodna naređenja i krenuo sam i sam ka tački sa koje bih lično upravljao napadom, kada je prva brigada beznadežno izmiješana i okružena, već započela povlačenje, a neprijatelj je već pritiskao naprijed da napadne i drugu. Ništa nije preostalo sem da dam signal za opšte povlačenje. Neprijatelj nas je teško pritisnuo. Naši gubici su bili prvenstveno u višim oficirima, gotovo kompletan štab je bio ili ubijen ili zarobljen, među ovim posljednjima i Osman-paša. Komandant druge brigade, Selim-paša je bio ubijen. Izgubili smo i dva Krupp-ova topa. Uspio sam da se povučem ka Bileći gdje sam ostao jedan dan da omogućim trupama da se odmore i da se reorganizujem najbolje što sam mogao. Na ovoj prekretnici se opet pokazala neprijateljska politika Austrije. Moja namjera je bila da postavim novu bazu operacija u luci Klek, gdje bi mi se mogli dostaviti pojačanja i linija

snabdijevanja bez teškoća. Neki oficiri i ljudstvo su već dostigli tu tačku, kada je Austrija, iskorišćavajući svoja ugovorna prava zatvorila luku i efektivno lišila moju armiju neophodne pomoći. Pod ovakvim okolnostima ništa nije preostalo sem daljeg retrogradnog pokreta. U Bileći nisam imao adekvatne zalihe i provinijant. Bio sam u prisustvu brojno jačeg neprijatelja. Da sam odugovlačio, put oko mene je mogao biti zatvoren čime bi bijeg bio nemoguć, te za nekoliko dana ne bih imao bilo kakvu alternativu osim predaje. Diplomatska situacija je takođe jako otežavala, sa pro-slovenskim predstavnicima koji bi iskoristili priliku i govorili da je stvar svršena (fait accompli), te da je Hercegovina ponovo osvojena od strane pobunjenika i da je jedina turska armija na terenu bila primorana da se preda, te da je neophodno mirno se pokoriti zahtjevima pobunjenika. Ja sam shodno tome započeo svoje povlačenje ka ovom gradu, gdje imam adekvatne zalihe i dok Derviš-paša ne izvede spajanje sa mojim snagama.

Takva je pašina izjava. Vjerujem da je bila istinita i objektivna do zadnjeg detalja, te da prenosi realne činjenice o situaciji. Neprijateljska politika Austrije koju on pripisuje nadvojvodi Albrehtu i baronu Rodiću, koji su uspjeli da ubijede cara da ako pomogne ustanicima on će obezbijediti podršku Carstvu kroz simpatije i lojalnost Slovena koji čine tako veliki dio njegove populacije. Paša vjeruje da se pravi Austrijanci totalno protive ovakvoj politici i da je veći dio Kabineta čak pro-turski u svojim naklonostima.

U nekom drugom pismu ću imati priliku da pričam o faktičkom stanju turskih snaga – njihovoj disciplini, opremi, itd. Primoran sam da privedem kraju ovo pismo prilično užurbano da bi se poslalo tajnim agentom koji nosi opštu prepisku preko neprijateljskih linija.

Prolazak crnogorske vojske kroz Gacko u Hercegovini¹¹
(jul mjesec 1876. godine)

Mnogo toga je rečeno o poziciji Muhtar-pašine armije u Trebinju u Hercegovini, te vjerujem da je opšte mišljenje da se nalazi u kritičnoj situaciji – u velikoj potrebi za snabdijevanjem i u opasnosti da bude izolovana od bilo kakve linije snabdijevanja i to od strane crnogorskih snaga. Upravo dolazim iz pašinog glavnog štaba gdje sam proveo četrnaest dana, te sam u situaciji da pružim određene informacije po ovom pitanju. Mobilizovane snage pod Muhtar-pašinom komandom se sastoje od nekih sedam hiljada regularnih trupa i neki neodređeni broj stotina neregularnih trupa, bašibozuka, kako ih nazivaju. Ovi posljednji su veoma korisni u izvidnicama i u održavanju komunikacija sa udaljenim garnizonskim tačkama u situacijama kada ne bi vrijedjelo poslati regularne trupe u takvu svrhu. Ove trupe kampuju na velikoj ravnici, koja je u potpunosti fertilna zbog

---

¹¹ Illustrated London news: *The war in Turkey*, 12. 08. 1876, str. 4.

vodenih mlinova i kanala za navodnjavanje, a koja se nalazi na jednom krajnjem dijelu malog bijednog gradića Trebinja, na rijeci koje ima slovensko ime koja se ne može izgovoriti.

Trebinje je podijeljeno na dva kvarta, komercijalni i vojni ili vladin dio. Prvi se sastoji od neravne ulice koja je načičkana nečim što ću iz pristojnosti nazvati radnjama – kockastim kutijama prekrivenim kamenjem u kojem prodavci sjede prekrštenih nogu među konfuznom gomilom orijentalnih dobara svake moguće vrste. Ima i kafé veličine petnaest stopa, sa devet prozora i podom prekrivenim kamenjem gdje se sitni glavari i viđeniji ljudi iz grada sakupljaju da puše iz nargila i piju mutnu kafu. Ima desetina grobalja, ili pravilnije rečeno širokih poljana žute spaljene trave u kojoj su gusto načičkani turobni sivi kamenovi u obliku turbana, od kojih se neki nalaze u blizini ulice dok se drugi prostiru čak do (vojnog prim. prev) kampa. Drugi dio grada, onaj zvanični, je istovremeno i tvrđava u ovom mjestu i sastoji se od nekih stotinjak kuća koje su okružene drevnim venecijanskim ili đenovskim zidom, okruženim kanalom u kom je ustajala voda puna algi i žaba. Baterija Krupp-ovih poljskih topova izgleda prilično čudno i ne uklapa se sa ovim srednjovjekovnim zidinama, sa svojom devetnaestovjekovnom sjajno uglačanom artiljerijom, u kontrastu sa svojim mrkim artiljercima sa turbanima i torbama. Među zidinama se uske i mračne aleje granaju i konfuzno uvijaju – često dugo uvučene kroz volte u obliku tunela, kroz koje se ulazi u donje spratove kuća. Pašina rezidencija, ranije poznata kao „Hotel de Ville“ je velika građevina u obliku ambara sa blijedo-bijelim zidovima, a do kojih se dolazi preko brojnih strmih skala i štrčećih balkona, na kojima se čovjek svakog sekunda plaši da ne polomi vrat. Dok gazite vijugavom stazom nazirete lijepa dvorišta sa svježim akacijama koje odasvuda izviru i ponegdje pokoja omanja fontana, ali po pravilu, nemar i pustoš su svuda, te brojni prolazi sa

izrezbarenim strukturama i fino isklesani stubovi koji se nalaze uz put, pričaju priču o osvajačima sa Jadrana, te uzvišeni u kontrastu koji ih okružuje, služe kao suvenir opštem propadanju oko njih. Turci nikada nisu bili rasa graditelja, a smatram da su još manje naklonjeni opravkama. Kada kamen padne sa zida, ostane da leži gdje je pao; a ako procijep postane previše neugodan, biva nekako zakrpljen. U Trebinju nema trgovine, nema manufakture, nema života, nema ništa. Izgleda da je prisutno kao neki društveni spomenik iz prošlosti, te da jedva egzistira. Sjajno obučeni naoružani građani lijeno kruže, kao da im životi nemaju cilja, te da ih samo dosada sjedenja tjera da ustanu na noge. Tu i tamo turska žena prekrivena čaršavima ispod i iznad očiju prođe, kao neki krivi duh uhvaćen na dnevnoj svijetlosti. Povremeno se pojave po četvorica čvrstih vojnika, žureći bazarom, noseći tijela svojih drugova koji su preminuli od dizenterije ili od neke druge zaraze koja se širi kampom u ratno vrijeme. Na obodima doline štrče brda koja liče na sumorne kule od sivo-ružičastog kamenja, nevjerovatno strašnog izgleda na popodnevnom suncu. Stepen po stepen na kamenitim nizbrdicama ka austrijskoj granici, pet sati marša od Trebinja, te sa Mostarom na jednoj strani, a crnogorskom granicom na drugoj, prostire se ista vrsta surove zemlje. Do sada sam pisao detaljno o Trebinju samo zato što je toliko toga napisano i telegrafirano iz i o ovom mjestu, te kako je ono glavni štab turske armije u Hercegovini, pa javnost možda smatra da ovo mjesto ima neki značaj samo po sebi, ili da je izabrano kao neki značajni centar trgovine ili zanatstva.

Prije nekoliko dana je jedna brigada kampovala na kamenitom uzvišenju sjeverno od grada, sa namjerom da odbije mogući napad od strane neprijatelja, koji je tada logorovao u neposrednoj blizini Trebinja. Istina, gledao sam ih i bez pomoći durbina kako kruže udaljenim brdima i primijetio sam dim iz njihovih (crnogorskih prim. prev.) logorskih vatri. Prije deset

dana su se povukli, a trupe su se povratile sa svojih teških pozicija na brdima, problem njihovog snabdijevanja vodom i hranom je postajao gotovo nepremostiv, a glavnokomandujući se plašio neposlušnosti zbog izlaganja svojih vojnika takvim naporima. Sada se dugi redovi šatora, regularne engleske izrade, jedan na svakih deset ljudi, prostiru širokom ravnicom sa svake strane pograničnog puta, a ljudstvu je ugodno i izgleda zadovoljno. Danima sam gledao kako se redovno služe puna sljedovanja u riži i mesu, a goriva je bilo u izobilju. Ljudstvo je izgledalo zdravo i spremno, a bili su do krajnosti poslušni i pokazivali poštovanje prema svojim oficirima svih činova. Njihovo oružje – standardne Šnajderove puške su bile u dobrom stanju, a njihove uniforme su prihvatljivo dobro očuvane, za trupe koje su već dvanaest mjeseci na kampanji u ovakvoj zemlji, sigurno mnogo bolje očuvane nego one uniforme španskih armija tokom karlističkih ratova tokom kraja Seranove diktature. Tu i tamo se mogu vidjeti jakne i pantalone koje su nekada bile tamno plave, a koje su postale svijetlo-zelene zbog žestokog južnjačkog sunca, a ponekad loši šavovi na odjeći pokazuju da im fali onaj fini dodir urednosti koji karakteriše većinu evropskih armija. Kao po pravilu, ovo su bili izuzeci i mogli su se naći uglavnom kod onih koji su izabrali da budu kuvari ili vodonoše, da bi izbjegli neke čisto vojničke dužnosti. Ima i poteškoća i to ozbiljnih. Plata oficirima i vojnicima ozbiljno kasni, neki bataljoni nisu primili platu za osamnaest ili čak dvadeset mjeseci. To ne govori toliko o vojnicima koliko o oficirima. Redov dobija gotovo sve u porcijama iz vojnih zaliha od vlade; ali uniforme oficira pružaju žalosnu sliku o oskudici fondova. Ako bismo sudili na prvi pogled, reklo bi se da (među oficirima, prim. prev) ne postoji regularna uniforma. Svaki oficir nalazi najpristojniju odjeću koju može, koja često ni po boji, materijalu ili mustri ne odgovara uniformi, a neki jadni momci su svi u zakrpama. Ipak oni dovoljno vedro podnose sve

ovo, te su veoma voljni da izvršavaju svoje, veoma često teške dužnosti. Nikada se ne žale i koliko god da odrpano izgledaju, iz ličnog iskustva sam vidio da su veoma urbani i džentlmeni. U nekim slučajevima se pokazuju ozbiljne poteškoće. Nekoliko pijastri dobivenih na sumnjive načine iz vojnog trezora, ili dobijenih od kuće, bivaju potrošene kod grčkih trgovaca alkoholom, te koliko novac traje, toliko se „mastika“ vrsta biljnog likera, neumjereno pije od jutra do mraka. Ovo prirodno vodi ka određenom stepenu nereda, te oficiri na koje aludiram, neumitno padaju u očima svojih posilnih, koji su prinuđeni da ih čekaju satima ispred taverne, da bi ispratili kući svoje pijane gazde. U jednom i samo jednom slučaju, došlo je do ozbiljnog narušavanja discipline kojem sam ja prisustvovao. Viši oficir, već dovoljno pijan, izrekao je neku aluziju, pretpostavljam uvredljivu prema posilnom drugog (oficira prim. prev) koji je čekao. Čovjek je bio potpuno trijezan i bio je toliko ljut zbog opaske, kakva god da joj je priroda, da je izvukao svoj bajonet i bacio se na oficira. Drugi su se umiješali i nije došlo do ozbiljne štete. Gazda kafane je izveo oficira, koji nije ni primijetio posilnog i njegovo isukano oružje. Ovo sam pomenuo samo da pokažem ono za šta vjerujem da se ponekad događa, a ne vjerujem da se redovno događa.

Pratio sam izvidnice armije u svakom pravcu s vremena na vrijeme, te je bila rijetkost da vidimo nekoliko zastrašenih ispostava kako se hitro povlače pred nama. Ali prije nekoliko dana, Konstant-paša je stigao iz Mostara sa tri bataljona bez i jednog viđenja neprijatelja, a tri dana kasnije sam pratio Muhtar-pašu u ekspediciji do austrijske granice, u svrhu dopremanja hljeba. Krenuli smo u jedan ujutro i iako smo se kretali u mraku kroz opasne prolaze, ni jedan pucanj nije morao biti ispaljen, a od svitanja, dokle god je pogled dopirao nije bilo neprijatelja na vidiku. U stvari, pašina armija je neuznemiravana i dobro snabdjevena, te osim ukoliko se crnogorske snage, sada trenutno

---

veoma okupirane oko podgoričke armije, uspiju vratiti u Hercegovinu, turski garnizoni i mobilisane snage u Trebinju imaju malo čega da se plaše od strane neregularnih bandi koji se nalaze u planinama. Muhtar-paša me je ubjeđivao da je on siguran u svoje pozicije, te je gotovo sa žaljenjem govorio o nedostatku šanse da se sukobi sa njim na crnogorskoj strani. On je rekao da je evidentno da nisu potrebne operacije u Hercegovini i da su sve trupe koncentrisane pored Skadarskog jezera za pokret ka središtu Crne Gore. Na drugoj strani, a i u Srbiji, vodiće se rat. On je aplicirao za komandu u Podgorici ali su ga ostavili (u Hercegovini, prim. prev) da nadgleda zauzimanje pobunjeničkih pozicija. Ponovio je ono što mi je već ranije rekao o nepirjateljskoj politici Austrije, inspirisanog nadvojvodom Albrehtom i baronom Rodićem koji su prouzrokovali sadašnju situaciju i sumnjao je da ista vrsta politike ne može biti vođena do daljih ekstrema. Što se tiče Rusije, nije joj pridavao stav otvorene umiješanosti već je to smatrao akcijom Panslovenskog komiteta koji je podrivao Tursku svojim intrigama u njenim pograničnim provincijama. Ipak, ako se diplomatija ne umiješa, paša smatra da nadmoćni resursi Turske moraju pobijediti. Naravno, povremene nezgode u obračunu sa Crnogorcima se mogu dešavati, dok se skadarska armija pravilno ne organizuje. Dok sam napuštao Muhtar-pašu na graničnoj fortici Drini, tražio mi je uslugu u vezi toga da poreknem glasine koje se šire iz Dubrovnika o tome da je bio ranjen u bici od 28-og prošlog mjeseca, a njegov doktor iz štaba mi je predao potvrdu u tom smislu.

ISTORIČAR RADOJE PAJOVIĆ O CRNOGORSKOM DRŽAVNOM I NACIONALNOM IDENTITETU

Novak Adžić

Radoje Pajović was a member of the pleiad of original Montenegrin sovereignists, the intellectual elite, and he, especially since the beginning of the 1990s, publicly and consistently advocated the establishment of a sovereign and independent and internationally recognized state of Montenegro. He constantly advocated for a free, civil, democratic, socially just and multi-religious and multicultural society, as well as for the affirmation of the autochthony of the Montenegrin people and nation, and its (and their), full linguistic, cultural, religious, state-building emancipation and prosperity.

Istoričar prof. dr Radoje Pajović bio je pripadnik plejade izvornih crnogorskih suverenista, intelektualne elite, i on se, naročito, od početka devedesestih godina XX vijeka, od vremena disolucije SFRJ, javno, decidirano i konzistentno, zalagao za vaspostavu suverene i nezavisne i međunarodno priznate države Crne Gore. Takođe, dr Radoje Pajović se neprekidno zalagao za slobodno, građansko, demokratsko, socijalno pravedno i multivjersko i multikulturno društvo, kao i za afirmaciju autohtonosti crnogorskog naroda i nacije, te njegove (i njihove), pune jezičke, kulturne, religijske, državotvorne emancipacije i prosperiteta.

Relevantno je istaći i to da je prof. dr Radoje Pajović bio zagovornik i podržavalac procesa obnavljanja autokefalne Crnogorske

pravoslavne crkve (1991–1993), te da je, pored svog, konkretnog intelektualnog, društvenog angažmana u tom smislu, u naučnim i drugim tekstovima, kao i brojnim javnim, medijskim, nastupima, tvrdio da je u istorijskoj nauci potvrđeno da je Crnogorska crkva bila autokefalna pomjesna crkva, koja je bespravno, nekanonski i nasilno ukinuta 1920. civilnim aktom, dekretom regenta Aleksandra Karađorđevića. Takođe, često je dr R. Pajović pisao i govorio da je 1918. Crna Gora bila žrtva nasilne aneksije sprovedene od strane Srbije i njenih okupacionih trupa.

Dr Radoje Pajović bio je redovni član Dukljanske akademije nauka i umjetnosti (DANU), te svesrdni, dostojanstveni, etički i naučno dostojanstveni, podržavalac djelovanja Crnogorskog PEN Centra, Matice Crnogorske (čiji je bio istaknuti član), kao što je činjenica da je konstantno davao podršku djelovanju Crnogorskog udruženja nezavisnih književnika, kao i brojnim drugim, ovdašnjim, alternativnim, književno-kulturno-novinarskim i drugim esnafskim organizacijama i pojedincima, stvaraocima, koji su prononsirali borbu i ideju da se spozna, što je moguće bolje i više, istorijska istina o prošlosti Crne Gore i crnogorskog naroda. On je bio tada, i u kontinuitetu, angažovan u smislu da Crna Gora krene, što prije, temeljitije, organizovanije, jače i bolje, emancipatorskim putem i da odoli, odupre se, mnogobrojnim izazovima i iskušenjima, sa kojima se decenijama suočavala.

Neophodno je navesti da je dr Radoje Pajović od osnivanja podržavao (i to kad je bilo najteže) crnogorski nezavisni nedjeljnik *Monitor* i njegovu misiju i da je tokom devedesetih godina XX vijeka, dao nekoliko intervjuua navedenom listu u funkciji odbrane Crne Gore, te stvaranja građanskog društva, demokratije i samostalne Crne Gore, kao i da je pružao stalni otpor klero-nacionalističkoj doktrini i politici velikosrpske asimilacije Crnogoraca i potiranju državnosti Crne Gore.

Dr Pajović je dao značajan doprinos u procesu obnove slobodne, nezavisne i međunarodno priznate Crne Gore, što je uspješno

postignuto na demokratskom referendumu 21. maja 2006. Uvijek je rado govorio i isticao istorijski značaj pobjede Crne Gore na referendumu iz 2006. Pored ostalih njegovih javnih ocjena o tom referendumu, on je, povodom proslave 13-godišnjice *Dana nezavisnosti Crne Gore*, 21. maja 2019. istakao: „Dan nezavisnosti jedan je od najznačajnijih datuma u hiljadugodišnjoj istoriji Crne Gore... Crna Gora kroz istoriju uvijek je bila spremna na izazove, a najveći izazov bio je sačuvati slobodu, nezavisnost i integritet. Crna Gora je svoju slobodu uvijek skupo plaćala krvlju, a 21. maja desilo se prvi put u istoriji Crne Gore da se do slobode dođe bez zrna baruta“. Bile su to riječi prof. dr Radoja Pajovića tog dana (21. maja 2019), saopštene na TV Nova (u Crnoj Gori). U nastavku izjave za navedenu televiziju, istoričar dr Radoje Pajović je bio eksplicitan i precizan, kada je saopštio da je 2006. godine „Crna Gora napravila jednu od važnijih odluka u svojoj istoriji. Tada je, ko zna po koji put, pobijedila crnogorska pamet, crnogorska mudrost i crnogorska sloga. Kad je sloboda u pitanju, Crnogorci su uvijek bili jedinstveni i složni. Tako je bilo i 13. jula 1941. Tako je bilo i 21. maja 2006. godine“. (Ibidem)

Tada je prof. dr Radoje Pajović, prezentirao javnosti znamenite riječi Petra II Petrovića-Njegoša, kojima je crnogorski mitropolit i vladar, jasno kazao da je Crna Gora odoljela, kroz istoriju, brojnim stranim zavojevačima i okupatorima, koji su napadali na njenu državnu i etničku i nacionalnu, slobodu i samostalnost i da je ista sačuvala svoju slobodu. Kako u borbi sa snagama raškog, srpskog, velikog župana Stefana Nemanje, tako i osmanskog sultana Mehmeda II Osvajača i francuskog cara Napoleona I Bonaparte.

Koherentno tome, prof. dr Radoje Pajović (u smislu pouke i poduke, u aktuelnoj zbilji i značaju istorije, shvaćene u Ciceronovom smislu, kao „učiteljice života“), tvrdio je: „Ni danas Crna Gora ne haje ni za Murate, ni za Bonaparte, jer Nemanje neko sjeme grdno ostaviše i naidoše na odobravanje

zla domaćeg i to je nešto sa čim Crna Gora mora da bude načisto i spremna da na to odgovori“. On je, tom prilikom, konstatovao da Crna Gora nije „jedinstvena sa pojedincima koji ne žele dobro svojoj Državi, već više vole i cijene tuđu“. Na kraju tog intervjua, dr Radoje Pajović pledira na vječnost nezavisne Crne Gore. U tom smislu, navedeni intervju, završava riječima prijekora, kritike velikosrpskim osporavateljima države Crne Gore i crnogorske nacije: „Znaju li oni da Država znači sve – i slobodu i dostojanstvo i sve što država može da stvori i obezbijedi. A bez toga mi smo niko i ništa. Zato je suštinski važno da se očuva crnogorski identitet. Crna Goro, neka ti je srećan ovaj praznik i neka bude vječna Crna Gora“. (Citirano prema: „Pajović: 2006. je pobijedila crnogorska pamet, crnogorska mudrost i crnogorska sloga“, *Kodex.me*, 21. 05. 2019; 17:45, On line).

Dr Radoje Pajović je bio stanovišta da je neophodno pružiti politički, a naročito argumentovani, naučni, javni otpor kontinuiranim i snažnim procesima pokušaja velikosrpske asimilacije crnogorskog naroda, odnosno, nenaučnim i ideološkim negacijama samosvojne crnogorske nacije i identiteta Crnogoraca. Uvijek je dr Radoje Pajović, dosljedno i angažovano, stajao na braniku Crne Gore, crnogorskog naroda i građanskih sloboda u Crnoj Gori, opirući se veličanju velikosrpske imperijalne doktrine, posebno četničke ideologije i njenih protagonista. Jasno se protivio pokušajima podizanja spomenika u Crnoj Gori četničkom komandantu, ratnom zločincu Pavlu Đurišiću. Takođe, protivio se i tome da nekadašnji radikalni poslanik Puniša Račić, zavjerenik protiv knjaza Nikole i atentator na hrvatske poslanike u Skupštini KSHS 1928, dobije javni spomenik.

Kada je u Slatini (u andrijevičkom kraju), podginut, 2017. na privatnom imanju, spomenik Puniši Račiću, od strane njegovih bratstvenika i plemenika, među onima koji su smatrali da nije to trebalo uraditi istakao se i dr Radoje Pajović, koji je taj čin javno osudio. Taj, spomenik Puniši Račiću je ubrzo uklonjen, na

osnovu odluke nadležnih državnih organa Crne Gore. O Puniši Račiću, njegovom političkom, zavjereničkom, anticnogorskom, atentatorskom i drugom životopisu, te o podizanju javnog spomenika istome, kritički i argumentovano je govorio dr Radoje Pajović u intervju nezavisnom crnogorskom nedjeljniku *Monitor*. O tome je 28. jula 2017. dr Radoje Pajović rekao:

„Kada sam iz medija saznao da je Puniši Račiću podignut javni spomenik bio sam neprijatno iznenađen. Kako je moguće da se jednoj takvoj problematičnoj ličnosti podigne javni spomenik, koji se podiže samo zaslužnim ličnostima bez mrlja u biografiji. U ovom slučaju to je anticivilizacijski čin, koji je morao da uznemiri javnost, jer je riječ o jednoj zavjereničkoj ličnosti, koja je bila izvršilac najmračnijih naređenja tuđih i krajnje neprihvatljivih djela... Podizanje spomenika Puniši Račiću, čovjeku koji je učestvovao u tri atentata, moglo bi se s pravom reći profesionalnom atentatoru, teroristi, znači pokušaj rehabilitacije te opskurne ličnosti. Prema nekim podacima, on je uz to bio član dvije terorističke organizacije – Crna ruka, koja je u krvi lividirala dinastiju Obrenovića maja 1903. godine, i organizacije Ujedinjenje ili smrt, kojoj se i iz imena vidi namjena. Kad i ne bi to bilo tačno, a jeste, da je pripadao ovim terorističkim organizacijama, to ne bi okrnjilo njegovu atentatorsku biografiju“. (Intervju: Dr Radoje Pajović, istoričar, „Račić ničim ne zaslužuje spomenik“, *Monitor*, Podgorica, od 28. jula 2017. Autor intervjuja bio je Veseljko Koprivica).

Dalje, u navedenom intervjuu *Monitoru*, dr Radoje Pajović je naglasio da je Puniša Račić bio zavjerenik protiv Knjaževine Crne Gore i njenog suverena knjaza Nikole I Petrovića Njegoša (1907–1909). O tome on kazuje: „Račić je učestvovao u tzv. Bombaškoj aferi oktobra 1907. Riječ je o pokušaju atentata bombama na crnogorskog vladara knjaza Nikolu, njegovu porodicu i članove Vlade. Učesnici te akcije bili su članovi organizacije Crna ruka, među kojima je bio i Račić. Sud ga je u odsustvu osudio na dvije

godine zatvora, koje nije izdržao jer je bio van domašaja vlasti. Drugo njegovo djelo je učešće u tajnoj antidržavnoj organizaciji, koja je organizovana 1908. godine, a imala je za cilj nasilno svrgavanje s vlasti knjaza Nikole i tadašnjeg državnog poretka. Ta akcija nazvana je Kolašinska ili Vasojevićka afera. Kolašinska po sudskom procesu koji je organizovan u Kolašinu, a Vasojevićka po tome što je u Vasojevićima, u selu Slatina, okrivena 1909. godine. U Slatini i Andrijevići uhapšeno je sedam zatvorenika, dok su ostali prebjegli na tursku teritoriju. Prema *Istorijskom leksikonu Crne Gore* bilo je uhapšeno preko 160 članova. Veliki vojni sud u Kolašinu, novembra 1909. godine, osudio je 11 zavjerenika na smrt, a ostale na vremenske kazne. Nad petoricom osuđenika izvršene su smrtno kazne, a ostali, među kojima i Puniša Račić, bili su van domašaja vlasti“. (Ibidem).

O ubistvu i ranjavanju grupe poslanika Hrvatske seljačke stranke u Narodnoj skupštini u Beogradu polovinom 1928, koje je izvršio poslanik Narodne radikalne stranke Puniša Račić, te o tome da je on bio zločinac i „čovjek režima“, kao i o uvođenju diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, nakon skupštinskog atentata, te izrečenoj sudskoj presudi Puniši Račiću i zatvorskoj kazni koju je izdržao u znatno kraćem vremenu od dosuđene, i to u specifičnim uslovima... itd. dr Radoje Pajović eksplicira u navedenom intervju. Za njega nema dileme da je Puniša Račić negativna ličnost i da ne zaslužuje javni spomenik. O tome dr Radoje Pajović konstatuje:

„U Narodnoj skupštini Kraljevine Jugoslavije, 20. juna 1928. godine, Puniša Račić je pucao u pet hrvatskih prvaka i poslanika, od kojih je dvojicu ubio na mjestu – Pavla Radića i Đura Basarićeka, a trojicu ranio – Stjepana Radića, predsjednika Hrvatske seljačke narodne stranke, smrtno, Ivana Pernara i Ivana Grandā. Stravični zločin u Narodnoj skupštini u Beogradu bio je događaj koji je zaprepastio cijeli svijet. U civilizovanom svijetu to je bilo neshvatljivo i nezamislivo. Kako je Račić izbjegao smrtnu

kaznu bilo je takođe nezamislivo. Osuđen je na dvadeset godina, a izdržao je 12 godina. Račić je bio čovjek režima. Izvršio je nekoliko tajnih misija kraljevske srpske vlade, a zatim kraljevske jugoslovenske vlade. Bio je član Radikalske stranke Nikole Pašića. Nakon zločina u Skupštini Jugoslavije odnosi između Srba i Hrvata su pogoršani. Atentat je iskoristio kralj Aleksandar da 6. januara 1929. godine uvede ličnu diktaturu. Ukinuo je parlamentarizam na određeno vrijeme, ukinuo građanske političke partije, uveo u sistem integralno jugoslovenstvo. Formirao je samo jednu državnu političku partiju – Jugoslovensku narodnu stranku. Uveo zakon i sud za zaštitu države.

Iznenadilo me da su Račićevi bratstvenici dali sebi za pravo da jednoj, u suštini negativnoj ličnosti, pa makar bio i bratstvenik, podignu javni spomenik, makar i na privatnom posjedu. Posjed može biti privatni, ali javni spomenik ne može.“ (Ibidem)

Kada je Viši sud u Beogradu 14. maja 2015. rehabilitovao Dragoljuba Dražu Mihailovića, vođu četničkog ravnogorskog pokreta i glavnog komandanta njegovih oružanih snaga tokom drugog svjetskog rata (1941–1945) u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, pored ostalih, tu sudsku odluku, donijetu od strane srpskog pravosuđa, kritički je komentarisao u javnosti istoričar dr Radoje Pajović, smatrajući je istorijski neosnovanom, te ističući da se nešto slično ne može i neće dogoditi u Crnoj Gori - državi sa snažnom oslobodilačkom antifašističkom tradicijom. U tom smislu je ugledni istoričar dr Radoje Pajović koji je važio za najboljeg poznavaooca-istraživača istorije Narodno-oslobodilačkog rata u Crnoj Gori (1941–1941), eksplicitno, medijski saopštio, novinskoj agenciji Beta, da takva odluka beogradskog suda kojom je rehabilitovan Draža Mihailović predstavlja „šok za Evropu i za svijet koji baštine antifašističku tradiciju“. Prema ocjeni dr Radoja Pajovića, navedena odluka je „van konteksta Atlantske povelje (iz Drugog svetskog rata) i povelje Ujedinjenih Nacija, van konteksta antifašističke

Evrope“. Potom je on dodao: „Ja ne znam kuda vodi politika u Srbiji“. Odgovarajući na pitanje da li je moguće da se u Crnoj Gori dogodi rehabilitacija četničkih komandanata, dr Radoje Pajović je izričit da to nije moguće i da se to neće zbiti, jer, sasvim ubjedljivo i pouzdano, naučno objektivno i politički realno, on tvrdi je „Crna Gora prihvatila antifašizam kao svoju trajnu vrijednost. Nema tog suda u Crnoj Gori koji bi donio sličnu odluku, osim ako bi se sve preokrenulo.“ (Citirana izjava dr Radoja Pajovića prema: „Istoričar: Rehabilitacija je šok i za Evropu“, *Blic*, Beograd, on line izdanje, od 14. maja 2015).

Prof. dr Radoje Pajović je, na naučnom skupu, održanom u Podgorici januara 2019. povodom jubileja *100-godišnjice* od podizanja Božićnog ustanka (1919), eksplicitno istakao da je Crnogorska pravoslavna crkva bila vjekovima autokefalna crkva, te da je ona nasilno ukinuta od strane regenta Aleksandra Karađorđevića (1920) i da je, potom, Srpska pravoslavna crkva, pod okriljem vlasti Kraljevine SHS (od 1929. Kraljevine Jugoslavije), otela hramove i imovinu, koja je vjekovima pripadala crnogorskoj državi i Crnogorskoj crkvi, te da je ta crkvena imovina, docnije, „na volšeban način“ upisana u katastar Crne Gore kao „vlasništvo“ Srpske pravoslavne crkve sa centrom u Beogradu i druge države – Srbije, te da je Srpska pravoslavna crkva u djelovanju jako destruktivna u pogledu izazivanja i radikalizacije podjela u Crnoj Gori.

Istoričar prof. dr Radoje Pajović (1934–2019) je bio, naučno, idejno-politički i crnogorski patriotski i etički, posve koherentan i odlučan u tvrdnjama, koje su zasnovane na očiglednim i notornim činjenicama i argumentima, da je, dugo vremena, predvodništvo, nomenklatura Srpske pravoslavne crkve negatorski, nacionalistički i šovinistički, destruktivno, usmjerena i aktivna protiv države Crne Gore i crnogorskog autohtonog nacionalnog identiteta i individualiteta i da, ista, uzurpatorska ustanova, permanentno podriva državnost Crne Gore i njenu slobodu i samostalnost.

Takođe, dr Radoje Pajović je tada (januara 2019), potencirao da srpski, klero-nacionalistički krugovi šire neistine da su veliko-Srbi ugroženi u Crnoj Gori, te da, isti konstantno negiraju tekovine antifašizma i NOB-a i da oni uporno klevetaju Crnu Goru i vođu partizanskog, oslobodilačkog, antifašističkog pokreta Jugoslaviji, maršala Josipa Broza Tita itd.

Uputio je, tada, dr Radoje Pajović, dostojanstvenu kritiku i moralnu osudu, u reakciji na riječi srpskog patrijarha Irineja Gavrilovića, koji je neistinito i neprimjereno, obmanjivački i propagandno, javno ustvrdio da je položaj „Srba u Crnoj Gori nego u NDH“. Takođe, dr Radoje Pajović je, principijelno, posve konkretno, zamjerio i osudio izjavu srpskog prvosveštenika u Crnoj Gori, Amfilohija Radovića koji se drznuo čak da izjavi, što je užasavajuće, da su nacionalni Crnogorci „kopilad Milovana Đilasa“, te da su „volovi“ i „fekalije“, a Crnogorsku crkvu je Amfilohije, oklevetao, i tako što je nazvao „autofekalnom“, kao što je, isti taj Amfilohije, govorio čak i to da je bilo „bolje“ da je u Crnoj Gori podignut spomenik Benitu Musloniju, nego što je u Podgorici podignut spomenik Josipu Brozu Titu. Te, više nego drske, primitivne, a na lažima satkane, izjave srpskog okupacionog i uzurpatorskog mitropolita u Crnoj Gori, Amfilohija Radovića, tada je javno demantovao i osudio, u moralnom, istorijskom i idejno-političkom značenju, znameniti, renomirani i stameni istoričar-naučnik dr Radoje Pajović.

U tom smislu, tada je dr Radoje Pajović saopštio, napisao: „Vođstvo SPC sije mržnju prema svemu što je crnogorsko. Ono ne priznaje ni crnogorsku državu, ni Crnogorce kao narod. Njen crnogorski mitropolit Crnogorce naziva ‘Đilasovim kopiladima’, volovima i fekalijama (ne pravi se pita od ‘onoga’). Crnogorsku crkvu ne samo što ne priznaje, nego je naziva najpogrdnijim imenima, a crnogorsku autokefalnost naziva autofekalnost! Kao da zaboravlja da je Aleksandar Karađorđević, 1920. godine, nekanonski ukinuo crnogorsku autokefalnu crkvu,

a SPC, tj. njena Crnogorsko-primorska mitropolija baštini sve crnogorske crkve i manastire koje je na volšeban način unijela u katastar, kao vlasništvo SPC i druge države, što nije u skladu ni sa međunarodnim pravom. S druge strane, ona širi lažnu propagandu kako su u Crnoj Gori, tobože, ugroženi i srpska crkva i srpski narod. Najviši crkveni velikodostojnici šire grube neistine da je danas u Crnoj Gori položaj Srba gori nego u NDH u doba Pavelića. Takve izjave podržava i dio srpskog državnog rukovodstva. Srpski mitropolit u Crnoj Gori, ističe da bi bilo bolje da je u ovoj državi podignut spomenik Musoliniju, vođi fašizma, nego Titu, vođi antifašizma, čime je jasno istakao svoje ideološko, a i političko opredjeljenje. Ovo zaslužuje komentar. Zar ovo nije rehabilitacija zločina. Zar ovo ne znači rehabilitaciju i ustaša, i fašizma, i Pavelića, i Musolinija. Naravno da znači. Za obični svijet, koji ne poznaje ovu problematiku, ovakva priča može da se tumači kao da u NDH nije bilo onako stravičnih zločina nad Srbima kao što je bilo, i da je ta situacija bila bolja nego što je danas položaj Srba u Crnoj Gori. Jesu li ovi velikodostojnici SPC svjesni što govore? Ovo bi zasluživalo pravi komentar, ali se uzdržavam, jer je riječ o crkvenim velikodostojnicima“.

(Dr Radoje Pajović, „O uzrocima Božićnog ustanka 1919. godine i nekim terminološkim određenjima“, *Pravni zbornik*, časopis za pravnu teoriju i praksu, 2/2019, Udruženje pravnika Crne Gore, glavni i odgovorni urednik dr Branislav Radulović, Podgorica, 2019, str. 144–145).

Potom, dr Radoje Pajović, razložno, analitički i tačno konstatuje: „Srpski velikodostojnici ignorišu CPC, koja još od perioda Balšića baštini visoki stepen crkvene samostalnosti. A od 1700. do 1920. godine, CPC je imala i *de fakto* i *de jure* svoju autokefalnost, a 112 godina (od 1766. do 1878.) bila je jedina autokefalna crkva na Balkanu. Nesumnjivo, da ponašanje SPC utiče krajnje destruktivno na crnogorske podjele“. (Ibidem, str. 145).

U saopštenju, ekponiranom na navedenom naučnom skupu,

koje je, potom, objavljeno u formi refereta, u zborniku radova učesnika istog simpozijuma, u *Pravnom zborniku*, istoričar prof. dr Radoje Pajović, višedecenijski, naučni savjetnik u *Istorijskom institutu Crne Gore*, (tada je bio u penziji), precizno je govorio o uništenju crnogorske nezavisne države 1918; o nasilnoj aneksiji Crne Gore, sprovedenoj od strane Srbije i njenih oficijelnih vojno-žandarmerijskih i paramilitarnih i drugih trupa, kao i o nelegalnoj i nelegitimnoj Podgoričkoj skupštini (1918) i njenim odlukama, te je, između ostalog, istakao tragične, katastrofalne, posljedice velikosrpske aneksije i okupacije Crne Gore (1918–1941), te mnogobrojne, masovne zločine počinjene nad crnogorskim narodom od strane velikosrpskih vojno-političkih struktura, bjelaških i drugih, pod egidom režima, organizovanih i plaćeničkih kohorti, odnosno, oružanih formacija pod kontrolom i naredbama ondašnjeg zvaničnog Beograda.

Tada je prof. dr Radoje Pajović, znanstvenoj, stručnoj, medijskoj i laičkoj javnosti prezentirao, između ostalog, govoreći o Podgoričkoj skupštini (1918) i Božićnom ustanku (1919) i raskolima u crnogorskom društvu, koje su se od tada zbili, kao i kasnije, kako u Drugom svjetskom ratu na jugoslovenskom prostoru (1941–1945), tako, pogotovo u vrijeme raspada SFRJ i ratova na njenom prostoru zatim, sve do najnovijeg vremena. O tim tragičnim, po posljedicama, podjelama unutar društva u Crnoj Gori (1918–1999) je dr Radoje Pajović naučno analitički i sintetizirano, sumarno, tom prilikom rekao, odnosno, zaključio:

„Podgorička skupština i Božićni ustanak su velika crnogorska tragika i nezapamćena ljudska drama čije posljedice osjećamo i dan danas. O svemu tome, danas i ovdje je teško govoriti, zbog ograničenog vremena. Zato sam se opredijelio samo za jednu dimenziju te tragike. To su crnogorske podjele. Crnogorskih podjela je bilo i prije Podgoričke skupštine i Božićnog ustanka, ali su tada dobili surovu dramatičnost. Tada je uslijedila podjela na *bjelaše* (‘ujedinitelje’) i *zelenāše* (‘suvereniste’). Tom prilikom

je posijano zlo sjeme, koje i danas traje, naravno u drugačijem obliku. Te podjele su Crnu Goru koštale oko 5.000 poginulih i ubijenih građana Crne Gore (nijesu stradali samo Crnogorci), neutvrđeni broj ranjenih i unakaženih, oko 6.000 uništenih i spaljenih crnogorskih domova, a o drugim, naročito ekonomskim štetama, i da ne govorim.

Te su podjele nastavljene i u Drugom svjetskom ratu, na partizane i četnike. To je Crnu Goru koštalo oko 40.000 građana, što poginulih, što ubijenih, što strijeljanih. Više od polovine je nastradalo u međusobnim obračunima. Ni o ranjenim i ratnoj šteti ovom prilikom nije moguće da govorim.

U ovom posljednjem nesrećnom ratu (1991–1999) Crna Gora se nalazila na ivici provalije. Ko zna kako bi se sve to završilo da nije bilo razboritih ljudi u Crnogorskoj skupštini. Čini se da je i Narodna sloga tu odigrala izvjesnu ulogu.

Izgleda da su danas podjele veće nego ikad. Ostali su recidivi iz 1918, a pojavile su se i nove podjele. Na političkoj sceni Crne Gore vlada ogromna nesloga. Jedan broj političara radi za tuđe interese, za interese drugih država, koje ni najmanje nijesu naklonjene Crnoj Gori. Neke pokazuju i neskriveno neprijateljstvo. Taj dio političara podriva interese Crne Gore đe god stignu. Dio poslanika ne dolazi ni u poslaničke klupe. Njih interesuje samo da zbace aktuelnu vlast, pa da je oni preuzmu. Oni, izgleda, nemaju drugog programa.“ (Ibidem, str. 143–144).

Dr Radoje Pajović je, na navedenom naučnom skupu, sumarno, zaključio, pozivajući se na verifikaciju utvrđenih i vjerodostojnih činjenica, sa stanovišta istorijske nauke, a govoreći o bespravnom uništenju nezavisne Crne Gore (1918), te, zatim, o masovnom, brutalnom, teror nad crnogorskim narodom i rodoljubima koji su pružili otpor likvidaciji Crne Gore i njene slobode i njihovim porodicima, odnosno, Crnogorcima koji su se politički i oružano borili protiv izvršene velikosrpske nasilne aneksije Crne Gore Srbiji, te tragediji i masovnim

zločinima, počinjenim pod okriljem beogradskih vlasti i njenih saveznika, saučesnika, nad Crnom Gorom i crnogorskim narodom, te on, tom prilikom, a na osnovu otkrivenih i politički-propagandno i diplomatski eksploatisanih istorijskih falsifikata, (u ondašnjoj akciji velikosrpskog uništenja samostalne Kraljevine, pod patronatom dvora Karađorđevića, Nikole Pašića i ostalih srpskih centara vlasti i moći), elaborira, posve istinito i sljedeće:

„Ovdje bih izdvojio set pitanja koja je nauka verifikovala i koja nijesu sporna. Na primjer nije sporno:

- da Podgorička skupština nije bila ni legalna ni legitimna;
- da Podgorička skupština nije bila izraz volje crnogorskoga naroda;
- da su Crnu Goru, uz francuske, italijanske i engleske, okupirale srpske trupe i uspostavile policijski režim;
- da su srpske trupe omogućile održavanje Podgoričke skupštine i primjenu njenih nelegalnih i nelegitimnih odluka;
- da su srpske trupe učestvovala samo u oslobođenju Podgorice (zajedno sa crnogorskim komitima i crnogorskim ustaničkim jedinicama), dok su ostale crnogorske gradove oslobodile crnogorske ustaničke jedinice, a iz nekih gradova austrougarske trupe su se povukle bez borbe;
- da su poslije oslobođenja Crne Gore, srpske trupe razoružale crnogorske komite i crnogorske ustaničke jedinice, kako eventualno ne bi ometale realizaciju daljih planova;
- da su srpske trupe bile jačine divizije, oko 9.000 ljudi, a ne 500 kako se negdje kaže;
- da su uoči održavanja Podgoričke skupštine srpske trupe spriječile povratak u Crnu Goru kralja Nikole i njegove vlade i crnogorsku političku elitu, koja se vraćala iz zarobljeničkih logora, među kojima je bilo oko 9.500 logoraša, a među njima je bilo 700 oficira, 17 generala i neutvrđeni broj poslanika, visokih činovnika, profesora, učitelja, pravnika, itd;
- da su odlukama Podgoričke skupštine ukinute crnogorske

---

institucije, Crnogorska skupština, Crnogorski ustav, crnogorski zakoni, Crnogorska autokefalna crkva, crnogorski Crveni krst, itd;

- da su srpske okupacione trupe oskrnavile crnogorsku državnu zastavu, crnogorsku krunu, crnogorski grb, kult svetog Vasilija Ostroškog i svetog Petra Cetinjskog;

- da su srpske trupe, uz pomoć domaćih saradnika, porušile spomenik velikom vojvodi Mirku Petroviću i još nekoliko spomenika, među kojima i kulturni tristagodišnji brijest;

- da su srpske trupe u saradnji sa domaćim saradnicima umorili oko 5.000 građana Crne Gore, od čega oko 2.000 na crnogorsko-albanskoj granici, da su artiljerijom uništili ili zapalili oko 6.000 domova, ranili na hiljade građana (tačan broj nikad nije utvrđen);

- da su srpske trupe i žandarmerija izvršili nekoliko monstruoznih zločina – ubacivali u zapaljene kuće živu čeljad, među kojima i decu (porodica komite Petra Zvicera), na svirep način umorili nekoliko uglednih crnogorskih oficira (slučaj majora Šćepana Mijuškovića i njegovog brata Đola, i dr);

- da su na svirep način iznuđivali prokazivanje komita, stavljajući žrtvama u gaće žive mačke koje su tukli štapovima, a one žrtvama razdirale živo meso;

- Da je navodni tajni ugovor između kralja Nikole i austrijske vlade bio falsifikat Radovana Perovića Tunguza, što je srpska vlada zloupotrijebila“ (Ibidem, str. 145–147).

Pored toga, dr Radoje Pajović se sve do smrti, hrabro, mudro, odvažno, uvijek činjenički i argumentovano, angažovao u cilju demantovanja brojnih falsifikata crnogorske prošlosti koji su činjeni sa namjerom da se ospore, kako tekovine NOB-a i antifašističke borbe Crne Gore, te KPJ i crnogorskih komunista, između dva svjetska rata, tako i u post-ratnom, socijalističkom periodu jugoslovenske države, valorizujući njihov doprinos u procesu obnove crnogorske federalne državnosti i formiranju društvene svijesti o pripadnosti crnogorskoj naciji.

PODŠEĆANJE NA TRI SLAVNE ŽENE: BLAŽENA OZANA, ANA MARIJA MAROVIĆ I VIDOSAVA BALEVIĆ

Božidar Šekularac

Montenegro has always been proud of its history and its famous, prominent personalities and rulers since the time of Vojislavljević dynasty. However, Montenegro must also be proud of the numerous, prominent, little-known and unknown women, who have left a deep mark in Montenegrin history and spread their fame through time. The author presents three exceptional historical figures born in Montenegro, Blessed Ozana, Saint Ana Marija Marović and Empress Vidosava Balević.

Blažena Ozana

Ni manjeg prostora, ni više raznolikosti i velikih ljudi, nego što je Crna Gora. Jedan od likova koji je obasjao Kotor, Crnu Goru, Lješansku Nahiju i selo Releza u njoj, bila je Katarina Kosić, koja je umrla u Kotoru 1565. godine na glasu svetosti kao Blažena Ozana. Prva je crnogorska svetica koja je obilježila duhovnost Boke u vrijeme humanizma i renesanse.

Ova dominikanska djeвица Beata Hosanna, Hosanna Gloria Montisnigri, čuvala je svetu baštinu otaca i praotaca – vjeru koju su „neprestano obogaćivali hrišćanskim krepostima“, kaže se u pismu pape Pavla VI, a povodom svečane proslave 400-godišnjice smrti Blažene Ozane od strane Kotorske biskupije.¹

Pisati o jednoj svetici je vrlo zahtjevan posao jer je „duša svetaca (svetice) remek-djelo Providnosti, viši um u svojim tajnostima i uzvišenim ciljevima, kao što je duša Blažene Ozane“, koja je rođena pred kraj XV vijeka „u jednom od najljepših, ali ujedno najopasnijih trenutaka za društvo i crkvu“.²

Ovim tekstom želimo predstaviti našu duhovnicu počev od životopisa, smjestiti je u prostor i vrijeme, kao i veličinu kojoj pripada, na ponos Kotoru i Crnoj Gori.

Ova izuzetno markantna duhovna pojava zaslužila je da se o njoj zna i piše mnogo više nego što joj je u domovini Crnoj Gori dato prostora.

Doba Đurđa Crnojevića zapamćeno je najviše po prvoj državnoj ćiriličkoj štampariji u Evropi. Međutim, malo se pominjalo i to da je baš u to doba, 25. novembra 1493. godine rođena u selu Releza u Lješanskoj Nahiji djevojčica koja je dobila i kršteno ime Katarina (rođena na dan Sv. Katarine, aleksandrijske mučenice) u kući Đujovića. Zvali su je Jovana, a znatno kasnije i – Sveta Odiva.

Njenim rođenjem nije ništa nagovještavalo da će to biti izuzetna ličnost i događaj za pamćenje za crnogorsku duhovnu povijest. Ta 1493. godina bi upisana zlatnim slovima, jer te godine u njoj se rodi svetica i štampar Makarije, po nalogu gospodara Đurđa, poče štampati prve crnogorske ćirilične knjige.

---

¹ N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, Kotor 1965, fotokopija pisma.

² N. Luković, n.dj., Predgovor; Innocenzo Taurisano: *Beata Osanna da Cataro*, 1, Roma 1929.

Serafin Crijević:
naslovna strana
životopisa
blažene Ozane

Kao mlada Katarina – Jovana bila je čobanica, čuvajući stada na Veljoj Gori odakle je nadahnjivala dušu posmatrajući prostore drevne Duklje, prve crnogorske države. Opsjednuta nedokučivim saznanjem o Tvorcu i nadahnuta uticajem dukljanskih predaka u mladoj duši razvila se želja da spozna Boga i njemu služi. Radi toga, put je vodi u Kotor, iz koga nikada nije izašla. U početku radi kao sluškinja u plemićkoj kući Buća, a zatim se posvećuje Bogu preko dominikanskog reda gdje je kao opatica dobila ime Ozana. Život dalje provodi u maloj isposničkoj kapeli uz crkvu Sv. Pavla, odakle je spoznala Spasitelja i molila se za ljude, grad Kotor i njegove stanovnike.³

³ V. Vičević, „Škrinja njeguške odive“, *Crnogorski spomenar*, Cetinje 2004, 99–106.

Milo Milunović. blažena Ozana
(freska u parohijskoj crkvi u
Prčanju 1930. g.)

Oktoihom, Psaltirom, Molitvenikom, gospodar Đurađ Crnojević i jeromonah Makarije dali su crnogorskom narodu, ali i drugima pod turskom vlašću, svete knjige koje su ga nadahnjivale i hranile, da ne klone pod udarima događaja i vremena. Upravo tada u Crnoj Gori desi se sjajna pojava u životu naroda: rođenje prve južnoslovenske katoličke svetice – blažene Ozane Kotorke.

Kada je don Niko Luković 1965. godine pošao putem blažene Ozane, srednjovjekovnim tragom je stigao u selo njenog rođenja, gdje svjedoči da su mu ispričali još živo predanje o njoj, koje se u Relezi i okolini prenosi s koljena na koljeno, tako da živi još i tada među tamošnjim stanovništvom, kao da je njihova savremenica.⁴

U arhivskim dokumentima Ozana se pominje više puta, naročito u Kotorskom arhivu i kod Farlatija.

---

⁴ N. Luković, n. dj., 8.

Marko Murat:
blažena Ozana
(slika na platnu iz 1932.)
u dominikanskoj crkvi u
Dubrovniku

Blažena Ozana je umrla u Kotoru, 27. 04. 1565. godine. Uz mnoštvo naroda iz grada i okoline, sahranjena je u crkvi Sv. Pavla poslije šest dana i pet noći. Kada je nakon dva mjeseca, grobnica radi smrti jedne sestre otvorena, njeno tijelo je nađeno u istom stanju kao i na dan sprovoda. Tada je napravljen drveni sarkofag koji je postavljen s desne strane oltara crkve Sv. Pavla.

Godine 1589. priložima građana napravljen je dostojniji sarkofag blaženice.

Blaženom je nazivana i u kotorskim arhivskim dokumentima.⁵

Interesantno je da jedna pravoslavna hrišćanka postaje katolička svetica. To objašnjava anonimni životopisac, savremenik blažene Ozane, čiji je životopis sa italijanskog preveo Dubrovčanin O. Serafin Cerva (Crijević) početkom XVIII vijeka. Postoje dokazi da u Crnoj Gori još tada nije bila

⁵ Don Anton Belan, *Blažena Ozana, Prilog za hagiografiju i povijest*; u rukopisu.

posebno naglašena razlika između katolika i pravoslavaca. Tako, još 1459. godine u Čekličima se obavljalo katoličko bogoslužje staroslovenskim jezikom, a vršio ga je katolički sveštenik iz Kotora, Matej u „ćurilica“ (glagoljaš). Sveštenik Matej „ćurilica“ je 1459. godine preuzeo upravu crkve Sv. Trojstvo u Škaljarima.⁶

Biografiji bilježe da je djevojčica Katarina bila prezimenom Kosić, a da su je u Relezi zvali „Sveta Jovana Đujović“, po prađedu Đuju, zvanom „Komanin“.⁷

Beatifikovana je 1928. godine.

Iako se nalazila i živjela samostanskim životom Ozana je učestvovala u javnom životu Kotora o čemu svjedoči činjenica da su njene savjete uspješno slušali u upravi grada rješavajući stranačke sporove. Nazivana je i dobročiniteljicom grada, zbog djela milosrđa.

Jedno od njenih zaslužnih djela je osnivanje samostana dominikanskih trećoretkinja uz crkvu Sv. Pavla.

Tim povodom nastao je najstariji dokument na italijanskom jeziku u kome se Blažena Ozana pominje i ističu njene zasluge.⁸

U crkvenim krugovima je ostalo zabilježeno da je Blažena Ozana „od Boga bila nagrađena nebeskim viđenjima. Jednom joj se ukazao Sv. apostol Pavle, Sv. Tripun i Sv. Vincencije Ferrari, a češće Gospod Isus, blažena Djevica Marija i anđeli“.⁹

Ozana se poštuje kao zaštitnica grada Kotora.

Mada se isticala hrišćanskim rodoljubljem, stalno je kod nje bila prisutna istinska ljubav prema svom narodu i svom užem

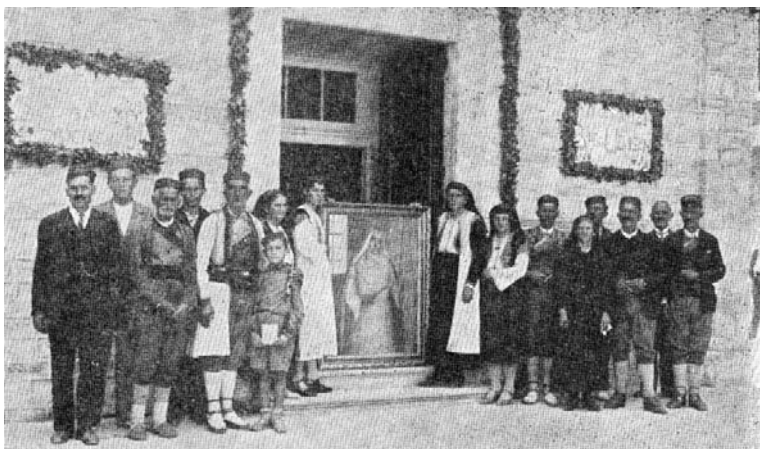
---

⁶ Farlati, *Illyricum Sacrum*, VI, 4659.

⁷ R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima, I*, 193 i 200, Cetinje 1963.; Mihailo Dinić, *Chiurilliza slovenskih popova dubrovačke građe*, Prilozi za KJIF, 3 do 4, str. 274–279, Beograd 1960.

⁸ *Regesta fra Francesco Romeo da Castiglione*. Objavio: Inocenzo Taurisano, *Regesta*, IV – 29, f. 155; prevod na crnogorski N. Luković, n. dj. 52.

⁹ N. Luković, n. dj., 65.

Seljaci iz Releze, rodbina bl. Ozane,
prigodom proslave 1930, nose sliku svoje svete zemljakinje

zavičaju, „rodbini i milim Crnogorcima“, sve do posljednjeg daha. Njeni biografi pišu kako ju je rodbina posjećivala i kako ih je ona ljubazno dočekivala, savjetovala i podučavala.¹⁰

Koliko je Ozana poštovana svjedoče i njene slike s aureolom oko glave, te njeni predmeti koji se čuvaju kod vjernika kao relikvije. Milo Milunović, crnogorski slikar je 1930. godine na oltaru u crkvi Rođenja Majke BoŹije u Prčanju izradio fresko-sliku blaŹene Pastirice.

U Brezovici kod Zagreba, u crkvi samostana Karmelićanki, nalazi se slika blaŹene Ozane.¹¹

BlaŹena Ozana bila je predmet obrade (interesovanja) i brojnih knjiŹevnika.

Dr Ivan Bolica, kotorski plemić i Ozanin savremenik piše njen životopis pod naslovom *Vita della Beata Osanna da Cattaro*.

Bazilije Gradić, takođe savremenik iz Dubrovnika, benediktinac na Mljetu, zatim u Monte Cassinu, biskup u

¹⁰ N. Luković, n. dj., 75.

¹¹ Isto, 86.

Stonu, teolog, pisac i poznavalac grčkog jezika, prikazuje život Blaženice. O tome govori prof. Beogradskog univerziteta Pavle Popović u *Prilozima za KJIF*, Beograd 1925, V, 279; Vicko Bolica, kotorski plemić pjeva o Ozani u osmercu *Život blažene Ozane složen po Gospodu...*; Dominik Ceci, dominikanac, kotorski (umro 1709. godine) poznati govornik ispjevao je na našem jeziku pjesmu u osmercu o čudesima blažene Ozane.

Jeronim Kovanjin, Splicićanin (1641–1714) posvećuje XV poglavlje svoje pjevanije Kotskoj Blaženici. U VI svesci, 491–493, Farlati – Coleti u *Illiricum Sacrum, Venetis* 1800, opširno govori o blaženoj Ozani kao božijoj ugodnici.

Pisali su o njoj, još i: Flaminus Cornellius (1759, 37); Vuk Stefanović Karadžić (1900, 216); Vjekoslav Klaić (1881, 250); Josip Đelčić (1879); Ivan Matković (1888); Njemaac Reinhard E. Pettermann (1889); Anton Milošević, Mitar Vukčević itd.¹²

Blažena Ozana je nadahnula i mnoge umjetnike koji su slikali platna sa prizorima iz njenog života.¹³

---

¹² N. Luković, n. dj., 103–118.

¹³ Isto, 119–125.

Ana Marija Marović

Naš odnos prema istaknutim ličnostima poteklim sa crnogorskih prostora, najbolje odslikavaju riječi poznatog kotorskog stvaraoca, don Nika Lukovića u predgovoru knjižice o svetici Ani Mariji Marović. On kaže: „Ana Marija Marović je rijetka ličnost. Sebe je izgradila do svetosti.... ostavila lijepo ime u književnosti i likovnoj umjetnosti, ali je ona malo poznata narodu iz kojega je potekla, jer nije bilo njenog životopisa na našem jeziku...“ (do 1963).¹⁴

Ana Marija Marović
u dvadesetj godini života

Ana Marija Marović je potekla iz ugledne bokokotorske kuće u Dobroti, kuće kapetana Joza Marovića, brodovlasnika i trgovca, a majke Marije Ivanović. Ime ove najveće kćerke Dobrete izašlo je iz okvira rodnog kraja, da je njeno „rodoljubivo osjećanje i slovensko gostoprimstvo“ opjevao Njegoš, a njena junaštva Andrija Kačić-Miošić i Ivan Nenadić.

---

¹⁴ Don Niko Luković, *Ana Marija Marović*, Kotor 1963.

Ana Marija je rasla i odgajana u krugu dvije veoma ugledne porodice Marovića i Ivanovića u Dobroti, „baštinila hrišćanske vrline obje loze, plemenita osjećanja i slovensku odlučnost, neustrašivost i čvrst karakter“.¹⁵

Životopisac Ane Marije, Italijan Aurelio Signora ide još dalje, pa kaže, da „ime Marovića otkriva njihovo dalmatinsko (slovensko) porijeklo. To je činjenica, sa kojom treba računati, jer ona objašnjava temperament Ane Marović, žene misaone, jake volje, čvrste, neustrašive pred teškoćama i olujama, smjele i plemenite, čiji život opisuje“.¹⁶

Venecija je, nakon pada balkanskih državnica pod tursku vlast, bila prozor u svijet za mnoge od njih, a naročito za Boku Kotorsku, koja se stavila pod okrilje Mletačke Republike. Bokeljska kolonija u Mlecima bila je brojna, jaka i ugledna, posebno pomorci. Tu su njegovali svoj narodni jezik na kome su vršili vjerske obrede.

Mnogi su bili prisiljeni da se nastane u Mlecima i zbog ekonomsko-poslovnih veza. Među njima su bili i roditelji Ane Marović, koji su ovdje imali svoju kuću, koja je prije toga bila manastir benediktinaca. Tu je Ana rođena i krštena 07. 02. 1815. godine.

Anini rodoljubivi roditelji, kao i ona sama, bili su u neprekidnoj vezi sa rodbinom, u srce ugradili ljubav prema otadžbini ističući svoje slovensko porijeklo, kaže njen životopisac Ferdinando Apollonio.¹⁷

Ovdje je Ana, pored vjerskog, sticala i opšte obrazovanje. O svom životu se ispovijeda iznoseći svoja osjećanja i misli. Vrijeme joj je prolazilo u molitvama, razotkrivanju vječnih istina, učenju i radu, čime je vremenom stigla u vječnost.

---

¹⁵ N. Luković, n. dj., 10.

¹⁶ Aurelio Signora, *Anna Maria Marovich*, Milano, 1952, 7 (preveo N. Luković), n. dj., 10.

¹⁷ F. Apollonio, *Anna Maria Marovich, Memorie*, Venezia, 1900.

Ana Marija Marović:
Bogorodica sa djetetom
(Mleci, crkva S. M. Assunta
dei Gesuiti)

Ana Marija Marović je umrla u Veneciji 03. oktobra 1887. godine.

Ova pjesnikinja, knjiŹevnica i likovna umjetnica potčinjavala je sebe zahtjevima jevanđelizacije jednako kao i autoritetu crkve. Sagibanjem u savremenoj crkvi povezuje je naročito njen laički apostolat. O tome svjedoče pisma patrijarha – nadbiskupa Venecije, kardinala *Jakova Monico*.¹⁸

Zanos Ane Marije, njen talenat i mističnost religioznosti učinili su da se bavi slikarstvom. No, njen likovni senzibilitet se ne izdvaja od opšteg ukusa vremena i ambijenta Venecije.

U Bogorodičnoj crkvi u Prčanju, nalazi se jedna slika u tehnici svilenog veza koja predstavlja Sv. Jovana sa djetetom. Dobijena je na poklon iz Dobrote i uklapa se u manir Aninog slikarskog kruga redovničkih ruku.¹⁹

Istovremeno, Ana Marija je počela da piše sa 20 godina, sastavljala je stihove, pisala prozu dubokog razmišljanja „mirisom čiste spiritualnosti“. Djela joj se odlikuju elegancijom

¹⁸ Don Gracija Ivanović, *Ana Marija Marović, Soneti*, Perast 1997, 18.

¹⁹ Don Branko Sbutega, *Ana Marija Marović, Soneti* (G. Ivanović), str. 120.

SONET VI.

NA KRILU LJUBAVI

Na krilu tople želje miso mi često leti,
Ljubavlju uznjihana do nebeskoga dvora,
Sva željna, da bi došla do svoga Praizvora,
Za kim mi od ljubavi ranjeno srce cepti.

Al' zalud! Dok god duh mi pritište ovaj kleti
Trh t'jela samrtnoga ko ljuta neka mora,
Ne mogu da poletim iz tjelesnog zatvora
Njegovu svijetlom licu i želje moje meti,

Pa takav jedan život zar mogla bih da ljubim?
Oh ne! Već groza me je i zazirem od njega,
Kad samo rađi njega toliko dobro gubim.

I tko mi priječit može, da goruće ne želim
Smrt, konac što će biti čeznuća moga svega
i kraju da se svog života ne veselim?

stila, dubinom misli i duhom pobožnosti (*spiritus unetionis*), tako da su se čitala sa uživanjem i na duhovnu korist, a i danas se rado čitaju kao uzorci „zdrave mistike“.²⁰

Glavna djela su joj u prozi: *Mjesec juli*, *Razgovori o životu Sv. Doroteja*, *Moralna pisma*, *Misli o ženskom odijevanju*, *Pravila za djevojke o hrišćanskom životu*, *Misli o ljubavi prema Bogu*, *Uspomene* (memoari), te još nekoliko molitvenika.²¹

Njene pjesme je preveo i objavio Don Gracija Ivanović 1963, i ponovljeno izdanje 1997, pod nazivom *Ana Marija Marović, Soneti*.

Njene slike u različitoj tehnici krasi brojne galerije i crkve u Veneciji, Zagrebu i Boki Kotorskoj.

---

²⁰ D. N. Luković, n. dj., 29.

²¹ N. Luković, n. dj., 30.

SONET XXX.

IZVOR ŽIVOTA

Kô jelen što kroz šumu ka izvorima hita,
Po tragu im se bliži, za njima žed ga mori,
Tako i duša moja za Boga svuda pita:
Oh gdje je ljubav moja, za kom mi srce gori?

Oh gdje si srečo vječna, svud nađena i skrita?
U srcu mi tjeskoba i žalost što govori:
Skrivena li si više i tajnom obavita,
Sve jača mi je želja, da lik me tvoj ozori.

On skriven izmiče joj, a duša za njim leti:
O zašto, zašto bježiš. Ljubavi moja slatka,
Ta vidiš čežnju moju, taj plamen stalni, sveti.

Oh stani, nemoj dalje. U srce moje sleti,
Da umiri se čežnja, da vidim, da je kratka.
Ti izvor si života, u Tebi daj živjeti.

Ova dobrotvorka učinila je sve da pomogne svome narodu u gradu svojih roditelja.

Mletački narod je sveticu Anu Mariju zvao *la santa Marovic*, a mletački patrijarh, kardinal Josip Sarto, kasnije papa Pijo X u pismu, kaže, „da je Ana Marija Marović blagoslovena građanka Mletaka i njihov ponos“.²²

„Ana Marija Marović je bila italijanska humanitana radnica, slikarka i pesnikinja, poreklom iz današnje Crne Gore. Ujedno i prva pesnikinja crnogorskog porekla. Najpoznatija je po svom humanitarnom radu u oslikavanju Zavoda za moralno spašavanje žena i devojaka“.²³

²² N. Luković, n. dj., 50.

²³ <https://www.muzejzena.me>>leksikon...

Bezgrešno srce Marijino – Milano

Dakle, Svetica i Blaženica iz Boke Kotorske Ana Marija Marović pridružila se Blaženoj Ozani Kotorki.

Rimska Kongregacija za kanonizaciju svetih, proglasila je 2007. godine Dekret o herojskim krijepostima službenice božje Ane Marije Marović.

Vidosava Balević

Rođena u Bratonožićima, na Pelevom Brijegu, Vidosava je bila turska carica u doba sultana Muhameda IV (1670–1676), „prva Podgoričanka, supruga nekog stranog suverena.“²⁴

Bratonožići tvrde i dokazuju da su bili jedno od crnogorskih plemena koje nikada nije bilo potčinjeno Turcima, bez obzira što su u svojoj istoriji trpjeli zulume.

Ilija Bajković, bratonoški hroničar kaže da je „Bratonoški vojvoda Pejo Stanojev Balević dobio od turskog sultana Mehmeda, svog zeta po sestri carsku povelju da Bratonožići od Lopata do Ivovika, nikome ne plaćaju danak, ni kuluk i da bez carskog znanja niko ih ne smije napasti...“

Vidosava je u Bratonožićima poprimila obrise legende, predanje koje su zabilježili Jovan Erdeljanović i Pavle Rovinski, a Marko Miljanov u *Primjerima čojstva i junaštva* objašnjava „slučajno prijateljstvo Bratonožića sa carem turskim.“²⁵

Pavle Rovinski priča o vojvodi Peju, uglednom Bratonožiću, vojvodi, po kome je bratstvo Pejović dobilo ime, kao i lokalitet Pelev Brijeg. Vojvodstvo je dobio od sultana koji je u svom haremu držao njegovu sestru, silom odvedenu poslije jedne borbe s Bratonožićima.²⁶

Jovan Erdeljanović, bilježi i potvrđuje isto predanje, te da su Turci lijepu Vidosavu oteli od stada koje je čuvala, i odveli sultanu u Carigrad. Svoj čvrst karakter pokazala je i kod sultana, tugovala za zavičajem i rodbinom. U naricanju je pominjala braću Peja i Vuja. Sultan ih pozove u Carigrad, te oni sa još trideset plemenika dođu u Carigrad. Iznenađen ponašanjem i izgledom Peja i drugih Bratonožića, sultan ih bogato obdari, a

---

²⁴ D. Burzan, *Prohujalo sa severom*, Podgorica 2019, 148.

²⁵ https://www.vesti.gov.me/najznamenitije_zene-fokus:Crna_Gora.

²⁶ P. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti II*, Cetinje 1994, 77.

Peja proglasi vojvodom nad cijelom oblašću „od Lopata do Ivovika“, dajući ferman Peju i bratu mu Vuju.

Pejo je za života bio vojvoda i vrlo ugledna ličnost, ne samo u Bratonožićima nego i šire u Crnoj Gori o čemu svjedoče podaci o uglednim osobama koje su ga posjećivale.

Pejo je dobio od sultana povlasticu za svoj kraj. Međutim, po svoj prilici, zbog saradnje sa Mlecima je kasnije izgubio. Dokaz tome je podatak da su u vrijeme Kandijskog rata (1644–1669) Mlečani uspjeli da za saveznike dobiju i crnogorska brdska plemena, a među njima i Bratonožiće. Prema jednom mletačkom dokumentu iz 1658. godine bratonoški glavar Pejo Stanojev, primao je platu od Mletaka.²⁷

---

²⁷ J. Erdeljanović, *Kući, Bratonožići i Piperi*, Beograd 1981, 464–466.

CRNOGORSKA I STAROGRČKA MUZIKA – SLIČNOSTI I RAZLIKE

Slobodan Jerkov

Ethnomusicological literature published outside Montenegro mainly claims that the roots of Montenegrin folk music are identical to Serbian folk songs. Certainly there are similarities, but also significant differences. Two years ago, the centuries old secret of ancient Greek music was solved at Oxford. It turned out that the problem is in deciphering songs that contain inter-tone distances smaller than tones and semitones. The few published melodies are quite similar to Montenegrin folk songs.

Proučavanjem crnogorskog muzičkog folklora uglavnom su se bavili muzičari i naučnici van granica Crne Gore. Na osnovu tih istraživanja štampana je literatura (u skromnom tiražu), kao i udžbenici na osnovu kojih su prošlih decenija donošeni zaključci o postanku i razvoju muzičkog folklora na ovom prostoru. Ukratko, porijeklo crnogorskog narodnog muzičkog stvaralaštva povezuje se sa običajima paganskog porijekla koje su donijeli Sloveni domicilnom stanovništvu Balkanskog poluostrva, a većinu tih praznika pravoslavna crkva je tokom narednih vijekova prihvatila kao svoje, te su tokom proslava pjevane i namjenske pjesme. Na primjer: koledarske, lazaričke, prporuše, kraljičke, krstonoške itd. Tokom prošlog vijeka napravljena je definitivna podjela na nekoliko osnovnih vrsta, po ugledu na

razvrstavanje koje je u svojim pjesmaricama napravio Vuk Karadžić: obredne i običajne pjesme; posleničke pjesme i pjesme pri radu, religiozne pjesme, porodične pjesme i ljubavne pjesme. Ovakvom razvrstavanju etnomuzikolozi su dodali još podjela koje bi trebalo da budu karakteristične za pojedine veće ili manje oblasti bivše države – Jugoslavije. Iako te države nema, ostale su iste podjele u muzičkom folkloru za svaku novu, odnosno staru državu na Balkanu, pa i Crnu Goru. Problem je u tome što postoji tvrdnja od strane „stručnjaka“ van Crne Gore da su se doskora kod nas pjevale pjesme koje pripadaju podgrupama kao što su žetelačke, sedeljačke i druge, koje su prevashodno povezane za pravoslavne običaje u Srbiji. Činjenica je da se na Primorju više od jednog vijeka pjevaju neke vojvođansko-slavonske pjesme, a da ljudi na krajnjem sjeveru Crne Gore igraju srpska kola jer vlastitih nemaju, što ne znači da je crnogorski muzički folklor istovjetan kao i srpski. Prožimanja kultura su postojala ne samo sa Srbijom, već i sa ostalim državama kontinenta – posebno Mediterana, što je od davnina evidentno u svakodnevnom životu Crnogoraca. U novim radovima koji su štampani posljednjih par decenija sve više se insistira na „novootkrivenim“ karakteristikama crnogorskog narodnog pjevanja po kojima ono liči na neku južnu pokrajinu Srbije. Pritom se negiraju radovi koji nedvosmisleno govore o specifičnom crnogorskom vokalnom narodnom izražavanju. Činjenice govore drugačije, ali se neargumentovano stalno odbacuju od strane pojedinih etnomuzikologa iz susjedstva.

Crnogorsko narodno pjevanje pripada zaleđu južnodinarskog pjevačkog područja, a glavne odlike su: monofonija – u pojedinim krajevima i sekundna dijafonija (narodni naziv: *izglasa* ili *izvika*), melodika uskog ambitusa, a epsko pjevanje izvodi se uz pratnju *jednostrunih gusala*.¹ Nepoznati autori crnogorskih nar-

---

¹ M. Vlahović, *Crnogorska muzika*, Muzička enciklopedija, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1971, sv I.

odnih pjesama stvarali su u prirodnom, netemperovanom sistemu, što znači da su koristili i manje odnose od polustepena, preciznije – četvrtstepeno rastojanje. Prema tome, samo oni slušaoci koji su pripremljeni i koji mogu da čuju sve što crnogorski narodni umjetnik pjeva, mogu da shvate koliko se bogatstvo tonova nalazi ujednom malom intervalskom obimu. Osnovna karakteristika melodije crnogorskih narodnih pjesama je lagani uzlazni ili silazni sekundni pokret, sa rijetkim uzlaznim skokovima intervala do kvarte. Prevaga uzlaznih skokova u odnosu na silazne prouzrokovala je nečisto intoniranje većih intervala u smjeru naniže, što je karakteristično za stanovnike Mediterana. Ritam odlikuje ravnomjerno pulsiranje dugih i kratkih trajanja, što zavisi od ritmičke vrste, odnosno od metrike i sadržaja. Daleko je veći broj dvodjelnih ritmova u odnosu na trodjelne, koje pretežno nalazimo u primorskim pjesmama. Uzmah, pretakt, obrnuto punktirani ritmovi, nepravilna podjela ritma i mješoviti ritmovi u brzom tempu najčešće su prava nepoznanica za većinu crnogorskih narodnih pjevača-stvaralaca, dok izuzetke nalazimo u primjerima sa Primorja. Tokom vjekova nije unošeno mnogo noviteta u napjeve, bez obzira na velike kulturne pritiske sa Istoka i Zapada. Ljestvični niz je u okviru *kvintnog dura* ili *kvintnog moldura* odnosno *antičkog dura*.² Za *antički dur* karakteristično je da kao „lanac“ spaja nekoliko mik-solidijskih tetrahorada na sinafi i da finalis ne leži na prvom tonu ljestvice, već je prvi ton ljestvice – kvinta. Na osnovu rezultata proučavanja istaknutog etnomuzikologa Miodraga A. Vasiljevića, napjevi u *antičkom duru* su u tijesnoj vezi sa vokalnim narodnim stvaralaštvom iz vremena antičke Grčke.³

---

² M. A. Vasiljević, *Muzički folklor u Crnoj Gori*, Muzička enciklopedija, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1963, sv II.

³ M. A. Vasiljević, *Narodne melodije iz Sandžaka*, Srpska akademija nauka, posebna izdanja, Naučna knjiga, Beograd, 1953, XXIII–XXVII.

Da bi se shvatilo porijeklo vokalnog i vokalno-instrumentalnog narodnog stvaralaštva u Crnoj Gori, moramo uzeti u obzir i istorijske činjenice čiji korijeni sežu do nekoliko hiljada godina unazad. Tokom dugog niza vjekova, dolazili su, smjenjivali se i miješali mnogi narodi na ovom prostoru: nakon Ilira došli su Grci, Rimljani... Svi su imali svoje pjesme i instrumente, odnosno muziku koja se lako prepoznavala, jer se razlikovala od prethodne. Po riječima arheologa dr Čedomira Markovića „grčke kolonije su održavale stalne kontakte sa ilirskim stanovništvom, što je ostavilo duboke tragove u kulturi“.⁴ Na prostoru današnje države Crne Gore zato postoji dosta autohtonih primjera koji su se održali, a vode porijeklo još od Ilira, a potom od Grka o čemu svjedoči veći broj arheoloških, antropoloških i muzikoloških radova. Pored raznih običaja, najupečatljiviji, najstariji i najočuvaniji primjer je vezan za *tužbalice* – jednostavne pjesme čiji su tekst i melodija prilagođeni iskazivanju tuge za nekim. Običaj da žene – *tužilje*, *tužbalicama* oplakuju pokojnika, postojao je još u doba Ilira, zatim su ga preuzeli Grci, a potom i Rimljani. Još je Homer hiljadu godina prije nove ere u „Ilijadi“ pisao da su žene, pored čupanja i odsjecanja kose, grebanja lica i udaranja u grudi, takođe zajednički *tužile* i *naricale*.⁵ Na osnovu likovnih predstava koje datiraju iz tog vremena, i igre predstavljaju sastavni dio grčkih pogrebnih običaja. Ova posebna vrsta muzičkog stvaralaštva ne prekida se u narednom periodu već je, prema pisanju istoričara, preuzimaju Rimljani koji su došli na ovaj prostor. Njihove najstarije *tužbalice* gotovo se ne razlikuju od etrurskih pogrebnih pjesama. Praktično nepromijenjen, ovaj običaj se kod nas zadržao sve do današnjih dana, a nešto izmijenjen kod Grka i Italijana koji žive na jugu ovih zemalja.

---

⁴ Č. Marković, „Metalni nalaz iz ilirske humke u selu Lušcu kod Ivangrada“, *Starine Crne Gore*, 5, Cetinje, 1975, str. 229–233.

⁵ D. Radojević, Predgovor, V. Vrčević: *Tužbalice*, Titograd 1986, 7–35.

Pored tužbalica, etnomuzikolog Miodrag A. Vasiljević piše da je na poluostrvu Luštica u Grblju naišao na primjer koji se „pominje jedino u antičkoj Grčkoj“. On je u Beranama (tadašnjem Ivangradu) zapisao pjesmu koja je u Crnoj Gori poznatija pod imenom „Tanac iz Kolašina“. Notni zapis ove pjesme koja pripada posmrtnom ritualu, Vasiljević je označio kao „tanac“ – za Vasojeviće, inače, strani naziv. Uz to, ni stariji stanovnici Kolašina ne znaju za namjenu te pjesme, niti za posmrtna kola.⁶ Neke pjesme su nastale ukrštanjem sa helenskim običajima, a za neke se može smatrati da su ih Rimljani donijeli iz domovine, odnosno prenijeli iz paganskog u hrišćansko vjerovanje. Takve su *dodolske* pjesme i igre koje su izvođene u vrijeme suše, kada je svim gajenim biljkama, a naročito žitaricama, potrebna voda. Među prastarim običajima koje i u sadašnje vrijeme možemo da vidimo su *koleda*, a potiču iz vremena kada su u ovim krajevima bili Grci (a zatim Rimljani). Po ovom narodnom običaju, maskirani mladići – *koledari* oko Nove godine igraju po selu i pjevaju pjesme koje su vezane za zimu i zovu se *koleda*.

Pored pjesama i igara, ilirska plemena su koristila *svirale* od raznih materijala. Riječ je o *jednocijevnoj* i *dvocijevnoj svirali* (*siringi*), a *višecijevna* je poznatija pod imenom *panova svirala* – kako su je Grci nazvali, a kasnije i Rimljani prihvatili taj naziv. Imenom *lire* (*lijerice*, *lirice*) nazivaju se gudački i trzalački instrumenti. *Lira* u grčkom, *lijerica* (*lira*) u crnogorskom folklornom instrumentarijumu, najstariji je poznati gudački instrument balkanskog tla, na kome se do prije dva vijeka sviralo na čitavom Mediteranu.⁷ Kada je riječ o kordofonim instrumentima, napominjemo da su *gusle* donijete u ove krajeve tokom XII vijeka, ali postoji i druga teorija. Po njoj, na

⁶ M. A. Vasiljević, *Narodne melodije iz Sandžaka*, Srpska akademija nauka, posebna izdanja, Naučna knjiga, Beograd, 1953, XXIII–XXVII.

⁷ Strabonis, *Geographica*, knjiga VII, recognovit Augustus Meineke, Lipsae, 1877, str. 434.

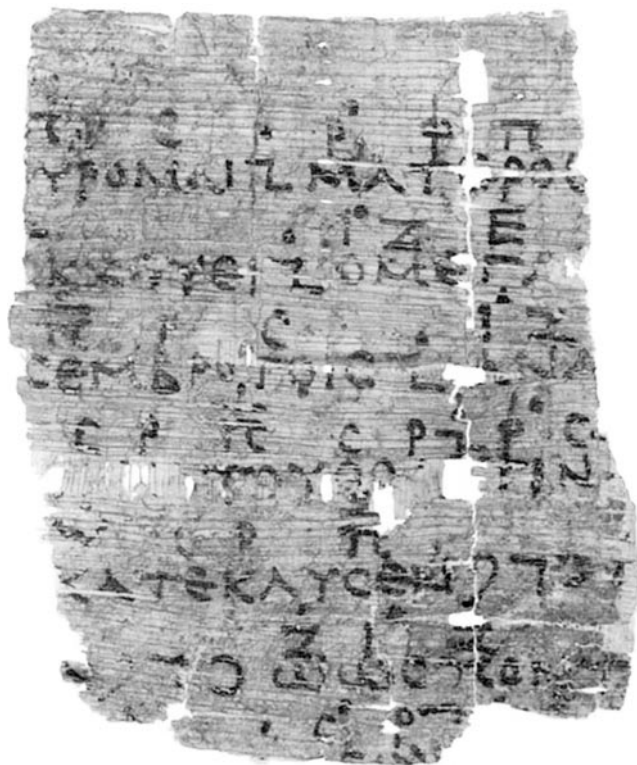
današnju teritoriju Crne Gore donijeli su ih Grci, jer su i oni u davna vremena koristili taj instrument, pa su od tada pa sve do današnjih dana prisutne u narodnom muzičkom stvaralaštvu. Pisanih dokumenata o muzici prije više vijekova nema mnogo, a među njima je i tekst istaknutog grčkog historičara Nikeforosa Gregorasa. Putujući kroz teško prohodne naše krajeve početkom XIV vijeka, zapisao je kako su mu pratioci pjevali „tragične pjesme“ o slavnim podvizima junaka, što su svakako bile epske pjesme. Dalje navodi kako su planine odjekivale od njihove pjesme „kao da prate u horu i odgovaraju na ono što je otpjevano“. Ovo se može povezati sa još zadržanim pjevanjem planinaca *iz glasa*. Po ovom putopiscu, narod je „sirov i primitivan“ i „stran mu je muzički ritam i sklad pobožnih himni“, ali „melodija koju izvođahu ne bijaše varvarska, već puna sklada, kao što su one miksolijske i miksofrigijske, ali sasvim čobanske“. Gregoras je shvatio da se ovdašnje pjesme razlikuju od evropskog durskog i molskog sistema i pretpostavio da su „za osnovu uzimane starogrčke (antičke) ljestvice“ – što je u suštini bilo tačno. Pored pjesama, na zabavama je upoznao „naročito raznovrsna kola koja su izvodili mladi momci, a s njima i stariji ljudi. I ti zabavni prizori bijahu nam mnogo prijatniji...“.⁸

O istorijatu muzičkog folkloru na Balkanu dosta toga se saznalo zahvaljujući većem broju etnomuzikologa i folklorista iz susjednih zemalja, koji su tokom prethodna dva vijeka ostavili značajan broj naučnih radova. Međutim, „karika koja nedostaje“ bila je upravo muzika antičke Grčke. Poznato je, da je muzika pratila tragedije Homera, Sapfo i drugih pjesnika i tragičara kroz učešće hora u njima, a bilo je i plesnih numera. U istorijskim tekstovima detaljno se govori o notama, ljestvicama i instrumentima (*liri, lijerici, aulosu...*), dok su o melodiji i harmoniji pisali Platon, Aristotel, Aristid i drugi. Pored tekstova koji su

---

⁸ R. Pejović, *Istorija jugoslovenske muzike*, I, Zagreb 1962, 8–10.

tematski vezani za teoriju muzike stare Grčke, u Firenci su još u XVI vijeku pronađeni pojedini djelovi rukopisa „s notama“. Ipak, to nije bilo dovoljno da muzikolozi i ta dokumenta pretoče u napjev.

Fragment od 338-344 reda Euripidovog „Oresta“

iz Austrijske nacionalne biblioteke (kataloški broj G 2.315)

Preuzeto sa: Blog de Metafisica

Među malobrojnim dokumentima o muziciranju u antičkoj Grčkoj, nalazio se i horski odlomak iz Euripidovog „Oresta“ nastalog 408. godine prije naše ere, a otkriven je u nacionalnoj biblioteci u Beču 1892. godine. Riječ je o antistrofi prvog dijela (otpjev koji je odgovor na prethodno pjevanu strofu – *prim. S. J.*)

koju izvodi muški hor predstavljajući žene. Tom prilikom izražava se žaljenje zbog nesreće koja je potresla Oresta čime se generalizuje ideja nesigurnosti ljudske sreće. Podsjećamo da su „hor tragičara“ u to doba sačinjavali građani koji nijesu bili profesionalni muzičari, ali su bili dosta muzički obrazovani. Naime, ljudi koji nijesu bili muzički obrazovani u staroj Grčkoj smatrani su nekulturnim bićima.⁹ Od tada pa do početka XX vijeka, prikupljeno je 60 sličnih ostataka dokumenata koji su zapisani na papirusu ili na kamenu.

Sačuvane note već pomenutog odlomka „Oresta“ podudaraju se sa dorskom i frigijskom skalom, ali se kritične note po kojima se ove ljestvice razlikuju od onih koje su danas u upotrebi, ne nalaze u ovoj partituri. Ritmovi i metrika su izvedeni iz poezije, a temelje se na dužini sloga riječi, koji onda stvaraju kratke ili duge note. Sam tempo, smatra se, nije bio fiksiran i vezivao se za karakter svakog djela ponaosob.

Međutim, muzikolog Vilfrid Peret je 1932. godine rekao da „niko i nikada muziku starih Grka nije uhvatio ni za glavu ni za rep, niti će, jer to je ludost“ – citirajući jednog profesora klasične filologije.¹⁰ I pored velikog broja informacija, starogrčku muziku niko nije uspio da reprodukuje, što se pripisivalo nepotpunim podacima o ljestvicama koje su bile početna pozicija od koje bi se krenulo prilikom rješavanja tog problema. Zato je u prvoj polovini dvadestog vijeka antička grčka muzika proglašena „izgubljenom umjetnošću“ (*prema IFL Science*).

Ipak, projekat pokrenut 2013. godine konačno svijetu daje na uvid kako su stari Grci stvarali muziku i – što je još važnije – kako je ona zvučala. Posebno je tome pomoglo što su etnolozi i etnomuzikolozi uspješno (re)konstruisali nekoliko instrumenata

---

⁹ El fragmento musical del Orestes de Euripides, <https://blogdemetafisica.blogspot.com>

¹⁰ K. Glavač, „Otkrili tajnu od tisuću godina, počujte glazbu starih Grka“, *Express*, Zagreb, 20. 04. 2019.

koji sada zvuče kao oni originalni u staroj Grčkoj. Istraživačima je muzika, koju su dešifrovali, bila problematična za interpretiranje i zvučala je skoro „vanzemaljski“, jer su u upotrebi bili četvrttonski odnosi.¹¹ „Zapadnjačko uvo“, naučeno samo na cijele ili polustepene tonske odnose, ovu muziku je doživljavalo kao da neko stalno „falšira“ (distonira). Zapravo, ovo starogrčko lamentiranje je zaista zvučalo kao ondašnje, iako je odsvirano je 2017. godine na Oksfordu.

Da bi razumjeli starogrčku muziku treba imati na umu da je raspolagala malim brojem tonova, ali je, po njima, svaki ton imao svoju „moć“, odnosno izražajnu vrijednost. Najrasprostranjenije je bilo vokalno-instrumentalno izvođenje ili pjevanje uz *liru*. Zvuk ovog instrumenta bio je veoma tih, ali se zato precizno mogao odsvirati svaki četvrttonski odnos, što je bila važna potpora pjevaču da i on besprekorno intonira svoju dionicu. Od pjevača se tražilo da mu je svaki ton „stabilan“ odnosno precizan, i da nema glisanda („klizanja“) tokom pjevanja. To iz razloga što tada nije bilo melizmatike u narodnom izvođenju. Kao što je već rečeno, pored *lire* je u upotrebi bila i *lijerica* ili kako je neki nazivaju *gudačka lira*. Stari Grci su od *lijerica* čak formirali sastave za pojedine predstave, ali u njima nije bilo više od devet instrumenata. Kada je samo vokalna, muzika se bazirala na jednoglasju (kao kod Crnogoraca), dok je vokalno-instrumentalna ličila na epsko pjevanje uz gusle. Neki pisani izvori tvrde da je bilo i „akordske pratnje“, što se najvjerovatnije odnosi na pratnju *diaulosa* (dvocevne svirale kao što su naše *diple*), ali potvrde u praksi nije bilo.

Na kratko se moramo zadržati na ljestvicama koje su podijeljene na dva tetrahorda. Prvi i posljednji ton su fiksirani, dok dva unutrašnja mogu mijenjati svoju visinu. Tako su stvorena tri tonska roda:

---

¹¹ El fragmento musical del Orestes de Euripides, <https://blogdemetafisica.blogspot.com>

Dijatonski je najrasprostranjeniji i u njegovom obimu su se izvodili napjevi za pripadnike šireg sloja.

U *hromatskom* rodu se mijenjala visina drugog tona koji se spuštao za polustepen.

Kod *enharmonskog* roda mijenjale su se visine drugog i trećeg tona: drugi se spuštao za stepen, a treći za četvrtinu stepena.¹²

Tri tonska roda

Preuzeto sa: Blog de Metafisica

Osvrnimo se sada na ritam, koji je imao najvažniju ulogu u grčkoj muzici i nastao je iz ravnomjernog koračanja, odnosno pravilnih plesnih pokreta. Od dužine sloga formirala se metrika, ali i ritam pojedinog djela. Osnovu je činila nedjeljiva vremenska jedinica koja je pripadala kratkim slogovima, dok su dvije takve jedinice tvorile jednu dugačku. Na primjer: osmina + osmina = četvrtina (note). Grci su već u VI vijeku note bilježili posebnim sistemom sastavljenim od 24 znaka jonskog alfabeta, koji su ispisivani iznad teksta (kod vokalne muzike), odnosno 15 znakova za instrumentalnu muziku koja je, inače, bila starija od vokalne. „Dugo je vremena trebalo da se odgonetnu pojedinosti grčke notacije. Tek su 1847. Njemački muzikolozi J. F. Bellermann i K. Fortlage – potpuno nezavisno jedan od drugoga – otkrili značenje grčkih notnih znakova. Neke su nejasnoće, doduše, i dalje ostale, i tek su u XX st. uglavnom otklonjene, ponajviše zaslugama C. Sachsa. Kažu da klasična muzika počinje s gregorijanskim koralima, ali i ovo pripada temeljima

¹² Ibid.

zapadne civilizacije“.¹³ Na osnovu sprovedenog izučavanja došlo se do zaključka da Grci nisu poznavali bogatstvo zapadnoevropske harmonije i polifonije, a ujedno i da grčka muzika nije mnogo siromašna kako se prethodno mislilo.

Na osnovu navedenih karakteristika muzičkog stvaralaštva u antičkoj Grčkoj i narodnog muzičkog stvaralaštva u Crnoj Gori, evidentne su sličnosti. Naravno da između grčke i crnogorske muzike postoje i razlike, ali ne u onoj mjeri kako se smatra. Trebalo je da prođe više vjekova kako bi se otkrilo da je riječ o netemperovanom sistemu koji je kod antičkih Grka bio strogo određen, dok je kod Crnogoraca intoniranje prepušteno narodnom stvaraocu koji smišlja i interpretira pjesmu. Naime, nakon početne faze stvaranja pjesme, slijede varijacije po čemu su crnogorski stvaraoci narodne popijevke poznati. Kod Grka je sve muzičko stvaralaštvo, pak, podvrgnuto strogim pravilima. Ipak, najveći problem etnomuzikolozima i drugim naučnicima predstavljali su četvrttonski odnosi koje i danas možemo čuti kod narodnih pjevača u Crnoj Gori.

Kako bismo ovu tvrdnju i praktično dokazali, u prilogu navodimo crnogorske i starogrčke pjesme među kojima se čak jednostavnim vizuelnim upoređivanjem mogu utvrditi sličnosti i razlike u muzičkom stvaralaštvu.

Oj, da mi je dva, tri dana

Smriječno

¹³ J. Andreis, *Povijest glazbe*, Liber, Mladost, Zagreb 1975, 63.

KNJIŽEVNO DJELO STEFANA ZANOVIĆA U KONTEKSTU PROSVJETITELJSTVA

Stefan Todorović

The work of Stefan Zanović is a significant step forward in the history of Montenegrin literature. It fully followed the literary trends that were popular in eighteenth-century Europe. He still attracts the attention of many researchers and historians of literature, and since a good part of his records and records about him remained untranslated into Montenegrin, we believe that new comprehensive studies of the character and work of Stefan Zanović are yet to come. This paper is an attempt to interpret his work in the context of the epoch when it was created.

Crnogorsku književnost XVIII stoljeća istoričari književnosti svrstavaju u staru crnogorsku književnost ili književnost prednjegoševskog doba.¹ Međutim, termini „stara književnost“ i „prednjegoševsko doba“ u novijoj literaturi se problematizuju i zamjenjuju istorijskoknjiževnom periodizacijom u kojoj su pojedini periodi označeni nazivima dominantnih stilskih formacija. Tako su u monografiji Radoslava Rotkovića *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852.*

¹ Viđeti periodizacije crnogorske književnosti Vojislava P. Nikčevića i Milorada Stojovića.

godine, koja je objavljena kao II tom *Istorije crnogorske književnosti* sasvim izostali pojmovi „stara književnost“ i „prednjegoševsko doba“, a literarno nasljeđe koje je ranije bilo označavano tim terminima podijeljeno je na tri književnoistorijske cjeline: srednji vijek, humanizam i renesansa, te barok i prosvjetiteljstvo.² XVIII vijek u crnogorskoj književnosti karakteriše smjenjivanje i međusobno preplitanje nekoliko književnih pokreta, književnih pravaca i stilskih formacija. U prvoj polovini XVIII vijeka dominira barok, da bi se istovremeno ili nešto kasnije, pojavili klasicizam, klasicistički racionalizam i prosvjetiteljstvo, a krajem XVIII i početkom XIX vijeka pojedini pojavni oblici romantičarske stilske formacije. Stvaraju se književna djela u svim žanrovima – poeziji, prozi i drami – prvi put crnogorskoj literaturi nastaju djela koja se bave teorijskim pitanjima književnosti i pisci koji pišu ne samo na italijanskom, latinskom i francuskom jeziku već i na svom narodnom jeziku. „U tome se izrazito manifestuje sazrijevanje svijesti o vlastitom etničkom biću i njihovo crnogorsko narodnosno opredjeljenje na tadašnjem nivou socijalnog razvitka...“³. Tokom XVIII stoljeća dolazi do razvijanja jačih veza između Crnogorskog primorja i kontinentalnog dijela Crne Gore i na ekonomskom i na kulturnom planu.⁴

---

² O neadekvatnosti pojmova „stara književnost“ i „prednjegoševsko doba“ opširnije piše Aleksandar Radoman u radu „Crnogorska srednjovjekovna književnost: identifikacija, periodizacija, pregled“, u knjizi: *Studije o starijoj crnogorskoj književnosti*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015, str. 33-65.

³ Vojislav Nikčević, „Periodizacije stare crnogorske književnosti“, *Zbornik radova profesora i saradnika Nastavnog fakulteta u Nikšiću*, Nikšić, 1982, str. 298.

⁴ O duhovnom jedinstvu podlovcenske Crne Gore i Boke Kotorske v. opširnije u kapitalnoj monografiji Milorada Nikčevića, *Crnogorska književnost od 1852. do 1918, Istorija crnogorske književnosti, knjiga III*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 477-497.

Epoha prosvjetiteljstva u Crnoj Gori javlja se u dva značenjska oblika. Jedan je vezan za život i djelo Stefana Zanovića, koji je u svojim književnim radovima širio ideje epohe, a drugi je vezan za djelovanje crnogorskih vladika, odnosno njihovo prosvjeđivanje sopstvenog naroda.

Stefan Zanović je bio „dijete svoga stoljeća“, oblikovao se u duhu svoga vremena i predstavlja najizraziti primjer prosvjetiteljstva u crnogorskoj književnosti. Ostavio je iza sebe preko dvadeset izdanja raznovrsnih djela (poeziju, roman, istorijsko-političke spise, filozofska djela) i veliki broj pisama, što ga je činilo svestranim poput najvećih predstavnika svoje epohe. Knjige je štampao po raznim gradovima širom Evrope od kojih su neke izlazile sa lažnim naznakama o mjestu ili rednom broju njihovog izdanja. Prve dvije knjige izašle su 1773. godine, to su: *Opere diverse (Razna djela)* koja je štampao u Parizu i *Poesie (Pjesme)*, iako je na koricama naznačena Ženeva kao mjesto izdavanja knjige, ipak je utvrđeno da je štampana u Milanu. Izdao ih je pod svojim pravim imenom (*Stefano de Zanowich*), uz pridodatu titulu „kneza“ (*conte*) i uz dopunske naznake o postojbini i akademskom članstvu. Sljedeća svoja ostvarenja izdavao je pod raznim imenima (*Stiepan Pastorvecchio, Prinz von Montenegro, gran Castriotto d'Albanie, Le Grand Castriotto d'Albanie surnomé Scanderbeg, Stiepan – Annibale d'Albanie*) ili neodređenim pseudonimima (*un Ex-Ministre d'Etat, Un Ture, un Oriental*⁵) a objavljivao ih je i bez potpisa autora što je bila jedna od odlika epohe. U Poljskoj je izdavao knjige u kojima se predstavlja ili razmatra politička sudbina Poljske: *Le destin politique de la Pologne* (Kroja?, 1778), *L'Horoscope politique de la Pologne* (Cetinje?!, 1779); ljubavne pjesme upućene nekoj mladoj Poljskoj dami *Chansons amoureuses à Gettrude de Pologne (A la Haye)*;⁶

---

⁵ Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII vijeka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990, str. 448.

knjigu posvećenu prijestolonasljedniku Fridrihu Viljemu II, *Épîtres Pathétique* (1779, 1780); razne političke spise: *La Poésie et la Philosophie d'un Turc*, *Le grand Castriotto d'Albanie*, *Histoire* (Pariz, 1779). Zanović dalje izdaje i štampa „izabrana djela“ princa Kastriota albanskoga, što je bio njegov omiljeni pseudonim u to vrijeme, *Oeuvres choisies du Prince Castriotto d'Albanie* 1782. godine, u kojima se nalaze raznorodni tekstovi, kao što su „karakteristični portret nasljednog princa Pruske“, i jedno Zanovićevo pismo američkom kongresu, u kojem sebe nudi – za vladara Amerike, a pridodato im je djelo čudnog naslova i još čudnije sadržine: *Fragment d'un nouveau chapitre du Diable boiteux, envoyé de l'autre monde par M. le Sage*. Zatim knjigu o Poljskoj s izmijenjenim naslovom i u novom izdaju *L'Alcoran des princes destinés au Trone* (izdata navodno u Petrogradu, 1783), knjižica o samoći *La Solitude*, „u istočnjačkom stilu“ (1783) i *Misli Stjepana Hanibala Paštrovića (Pénses de Stiepan-Annibale Vieux Berger d'Albanie)* s naznakom, vjerovatno lažnom, da je 1784. godine štampana u Kalkuti.⁷ Sva ova djela imaju, u izvjesnom smislu, primijenjeni karakter. Takođe je, u knjigama štampao vlastiti portret s natpisom *Scribere iussit veritas* (istina nalaže da se piše) odražavajući time duh vremena i epohe.

Djela koja je izdavao nijesu se svojim kvalitetom i izborom tema razlikovala od literature koja je vladala u književnim i kulturnim centrima Evrope XVIII vijeka. U njima, on raspravlja o čovjeku i njegovoj prirodi, o vaspitanju i moralu, o dobru i zlu, o društvu, filozofiji, religiji, književnosti, poeziji, ljubavi, o svemu onome što je zanimalo velike mislioce njegovog vremena. Ove razne teme Zanović obrađuje na originalan način,

---

⁶ M. Breyer, *Antun conte Zanović i njegovi sinovi*, Matica Hrvatske, Zagreb, 1928, str. 51.

⁷ Viđeti: Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII vijeka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990, str. 471.

što je mogao duhovitije i privlačnije za čitaoca. Iako u svojim djelima nije donosio nove ideje koje epoha već nije vidjela, on ih je obrađivao na sebi svojstven način. Kako primjećuje Sofija Kalezić-Đuričković svi njegovi „tekstovi ‘protkani’ su psihološkim doživljajima, ličnom intonacijom i individualnim stavom. Riječ je o autobiografičnosti kao bitnom svojstvu većine njegovih ostvarenja.“⁸

Opravdavao je poetiku preuzimanja i piše da „Pjesnici treba da čine kao stari Spartanci: da krađu i da krađu sakrivaju, da tuđe stvari preboje, a ne da ih ostavljaju istovjetne“. Zato je kao odliku samostalnoga djela smatrao doradu i vlastito preoblikovanje tuđega rada. U tom smislu je i za monodramu *Pigmalion* Žan-Žaka Ruosa, koju je preveo i izdao i kao posebno izdanje i u okviru knjige *Opere diverse* govorio: „moj Pigmalion“, ističući da je to „slavno djelo velikoga duha“ nastojao da načini „svojim pod novim pjesničkim oblikom ideja“. Na mnogo originalniji način, i to ne kao prijevod ili obradu tuđega djela, u *Turskim pismima* iznosi kritički stav prema društvenim prilikama u Evropi XVIII vijeka služeći se književno-umjetničkom formom sopstvene epohe. Po ugledu na *Persijska pisma* uzima za glavnog lika čovjeka koji dolazi iz orijentalne kulture i kroz njegova pisma daje kritiku evropskom društvu. U samom struktuiranju djela, đe sebe predstavlja kao pronalazača pisama koji ih je uredio i objavio, imamo pored prosvjetiteljskih i postmodernističke elemente književnosti.

Ono u čemu se nije mogao ugledati na velike stvaraoce svoga doba, jeste ideja objavljivanja svojih *Posmrtnih djela*. Ako ne ulazimo u razloge, zašto je objavio svoju smrt, mora mu se priznati izuzetna originalnost koja je svojstvena piscima kasnijih epoha.

Korespondencija putem pisama krasila je čitavu epohu

---

⁸ Sofija Kalezić-Đuričković, „Braća Zanočić kao predstavnici racionalizma na tlu crnogorskog primorja“, *Matica, časopis za društvena pitanja i kulturu*, godina XVI, broj 64, zima 2015, Cetinje, Podgorica, 2015, str. 143.

prosvjetiteljstva. Zanović je i u tome bio neumoljiv. U skoro svim njegovim djelima pronalazimo pisma koja je upućivao uglednim ljudima i vladarima svoje epohe, prije svega Katarini II, caru Josifu, Fridrihu Viljemu II, kao i slavnim književnicima poput Voltera, D'Alambeta, Marmontela, Rusoa, koga je nazivao svojim „učiteljem“, i pisma upućenim damama iz visokog društva. Na neki način su ga pisma, možda, koštala života, jer ona koja je pisao i slao iz amsterdamskog zatvora, a koja nikad iz njega nijesu ni odaslata, su možda mogla da ga spasu, da su stigla do njihovih adresata. Možda ne bi svoj život okončao na tako „neslavan“ način i danas bismo vjerovatno imali pisca zrelijih književnih ostvarenja, koja bi možda došla i u romantičnom duhu za što je Zanović nesumnjivo imao senzibiliteta.

Neki od Zanovićevih spisa ostali su za njim u rukopisu, i čuvaju se po raznim bibliotekama u svijetu. Ne znamo sa sigurnošću što je Zanović sve napisao i publikovao. Još uvijek nam je zbog neprevedenosti većina njegovih djela nedostupna za proučavanje. Na našem jeziku pojavile su se svega dvije Zanovićeve knjige: *Pakao ili nebo* – izbor iz Zanovićeva stvaralaštva koji je načinio Radoslav Rotković, koja je 1979. godine objavljena u okviru biblioteke *Luča i Turska pisma* – koja je priredio Miroslav Pantić u okviru edicije Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka.

Tokom XVIII vijeka vladalo je ineresovanje za istočnjačku egzotiku i za mistifikacije, takav su utisak ostavili i Stefan Zanović i njegova *Turska pisma*, koja je izdao u Drezdenu 1777. godine na italijanskom i francuskom jeziku. Interesovanje za knjigu bilo je veliko i iste godine prevedena je i na njemački jezik. U romanu nailazimo na brojne mistifikacije koje su u dosadašnjem izučavanju *Turskih pisama* gledane izvana, kao na odražavanje autorovih osobina, to jeste na vanknjiževne pretenzije koje je htio Zanović da postigne izdavanjem svojih

knjiga. Manji je fokus bio na samo djelo, kao svijet za sebe.

Turska pisma pripadaju žanru epistolarnoga romana, formi osobito popularnoj u epohi prosvjetiteljstva. U epistolarnom romanu kako navodi Aleksandar Radoman pozivajući se na Žana Rusea i njegov rad *Jedan književni oblik, roman u pismima*,

„...romanopisac nastupanjem epistolarne forme, prvi put u historiji romana, odustao o pripovijedanja; on više niti priča, niti navodi likove da pričaju; oslobađa se priče zamišljene kao niz doživljaja đe su bića činoci ili stradalnici. Tako autor, koji kao da nestaje, jer više ne priča, nego ostavlja ličnostima da sve kažu, vraća svoju prednost kao raspoređivač i skladatelj. Taj raspored više ne zavisi od pripovijedanja ili od logičkog redosljeda događaja; romanopisac prestaje da bude pripovjedač koji je prividno potčinjen činjenicama o kojima priča, da bi bio unaprijeđen u autora, tj. Gospodara djela. Prema Ruseovoj tipologiji romana u pismima, *Turska pisma* bila bi ‘simfonijsko djelo’ – orkestracija mnogobrojnih i jednovremenih dopisnika, no kako nijedan od ovih likova, izuzev Osmana, u romanu nije dobio veći prostor ovu bi tipologiju valjalo shvatiti tek uslovno.“⁹

Radoman u svome radu, oslanjajući se na formulaciju Radomira Ivanovića da su *Turska pisma* epistolarna proza, dolazi do zaključka da ona predstavljaju prvi novovjekovni roman u crnogorskoj književnosti. „Rezultat do kojeg se dolazi hipertekstualnom analizom jeste da je Zanovićeva ‘knjiga’ nesumnjivo roman“¹⁰ zaključuje i Marjana Đukić u svom radu.

Zanović, koristeći konvencije svoga doba stvara jedno

⁹ Aleksandar Radoman, „Turska pisma Stjepana Zanovića kao prvi roman u crnogorskoj književnosti“, *Lingua Montenegrina* br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 358, 359.

¹⁰ Marjana Đukić, „Sentimentalizam ‘Turskih pisama’ Stjepana Zanovića, *Lingua Montenegrina*, god, III, br. 5, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2010, str. 234.

veoma zanimljivo djelo. Razni narativni oblici koje koristi stvorili su hibridnost teksta, koja je izazivala čuđenje. U pripovjedačkom postupku, *kako to nalažu žanrovski principi*, u romanu se *javlja priređivač rukopisa – Stjepan Pastorvjekjo (Stiepan Pastorvecchio)*. On svoja pisma štampa u Carigradu dajući nam potvrdu fikcionalnosti. „Na okvirima teksta nalaze se Predgovor, u epiloškoj, i Pismo javnosti, u finalnoj poziciji. Oba teksta funkcionišu po principu ‘ogoljenog postupka’, ukazujući na poetička i motivaciona čvorišta romana.“¹¹ Imamo pisma koja glavni lik upućuje na razne adrese, zatim pisma bez adresata i adresanata, tuđa pisma, odlomke pisama i dvije priče.

Pismo koje karakteriše obavezna upotreba *ja*, poput memoara i intimnih dnevnika, predstavlja formu koja je bila veoma popularna u prosvjetiteljstvu. Što nije slučajnost, jer je prosvjetiteljstvo zahtijevalo da se iskaže svoje mišljenje. Ono što je karakteristično za ove forme jeste da imaju pripovjedača koji je istovremeno i lik u radnji. Pismo postaje događaj sam po sebi u kojem su obuhvaćena osećanja, a čitalac postaje savremenik radnje. Obaveza romanopisaca epistolarnoga romana postaje raspored pisama u djelu.

Kroz pisma pratimo Osmanova putovanja Evropom i njegova razmišljanja tokom upoznavanja mondenskog života. Pisac nam preko glavnog lika daje zapažanja o raznim vidovima života evropskog društva, napisana na satiričan i duhovit način. Kroz satiru, kao glavno oružje mislilaca XVIII vijeka, kritikuju se i ismijavaju sve društvene klase, crkva, nepotizam, pristrasnost, nezasitost, lakomost i druge deformacije društva. U pismima imamo poređenje dvije različite civilizacije i kulture. S jedne strane imamo čuđenja i ismijavanja, ponekad i divljenja evropskoj kulturi i njenom društvu od strane orijentalnih likova. Dok sa druge strane nam se prikazuju običaji na istoku i njihovo

---

¹¹ Aleksandar Radoman, *Isto*.

društveno uređenje. Pisac nam kroz Osmanova razmišljanja pokazuje društvene odnose u Evropi gledane izvana, od čovjeka koji tu ne pripada, već na njih gleda kao na predstavu. Analizira ih, upoređuje i daje zaključke.

Pored Osmana, kao centralnog lika, u vidu korespondenata, kao adresanti javljaju se i drugi likovi: Gospodin Lindau, Sara Jevrejka, Geltruda, Stjepan Zanović, Fatima, Despina, Zamora, Tulima, Mahmud, Zizim, veliki vezir, kneginja Santa Kroče. Likovi pripadaju i evropskom i orijentalnom svijetu, a ima i stvarnih ličnosti kojima su upućena pisma – Volter, kralj Pruske, ruska carica Katarina II. Postoje tri potpuno „ženske“ razmjene: Sara – Rozalinda, Despina – Zelinda, i Fatima – Rozalinda. Zanović je u svoje djelo ugradio i dvije kraće narativne forme – *Priču o Felimi i Abderamanu* i *Istoriju o Pizaniju*. Umetnuta pripovijest *Priča o Felimi i Abderamenu*, koja odiše sentimentalizmom, je priča o dvoje napuštene dece koja odrastaju u prirodi kod mudraca Kajlaza. Prvi dio priče je idilično odrastanje i razvijanje velike, čiste, iskrene i senzualne ljubavi između Felime i Abderamena. Nakon što budu oteti s ostrva, njihov brod napadaju hrišćani i oslobađaju ih. Međutim u toj borbi Felima je smrtonosno ranjena i umire. Abderamen spašava život jednom caru i postaje njegov najbliži sluga i prijatelj. Car, koji je kasnije postao kralj, uz Abderamena se mijenja i postaje bolji vladar. Kada mu Abderamen izloži svoj plan uređenja države, koji se poklapao s idejama prosvijećenog apsolutizma, kralj ga je prihvatio i predložio svom Savjetu da ga sprovede. Šutradan je kralj otrovan u svom krevetu, a Abderamena su ubili nepoznati ljudi. Tako se završava priča koja u svom prvom dijelu sadrži prikaz Rusoovih ideja o vaspitanju i odrastanju, o idiličnom životu u prirodu, a u drugom dijelu upoznavanje sa surovošću svijeta i njegovog društva, koje nije spremno za promjene.

U romanu imamo i opise života žena u haremu i poređenje s

povoljnijim životnim uslovima života žena na zapadu. Zatim Osmanov začuđen pogled na pozorište i operu. U XLVII pismu Osman kneginji Santa Kroče prepričava pošetu pozorištu s jednim gostom iz Turske. Iznose se pogledi na pozorište i pravi poređenje između turskog i evropskog pozorišta. Iznosi se kritički stav prema evropskom pozorištu u kojem nema jakih i moralnih likova. Kritikuje se nemoralnost, izbor likova pomodara, koketa, bezbožnika i ljubav kao uzrok svih zapleta. S druge strane imamo prikaz predstava u Carigradu koje služe da pouče i obrazuju mlade ljude. Likovi u njima posjeduju kvalitete koji drugi cijene. Na čuđenje njegovog gosta, kako ljudi dovode svoju decu da gledaju kako se ismijavaju očevi i kako se govore „hiljadu bezobrazluka“, Osman odgovara u ironičnom tonu – „Oh!, primjetih ja, oni predstavljaju ove poroke da bi time izazvali osjećanje gnušanja kod omladine“.¹² I ovđe primjećujemo Rusoov uticaj i njegov pogled na pozorište.

Po načinu pisanja, struktuiranju djela i temama koje su zastupljene u *Turskim pismima*, možemo izvući dosta paralela s Monteskejeovim *Persijskim pismima*, koja su u literaturi određena kao filozofski epistolarni roman koji daje kritiku društva i njegovih institucija. Slično sredstvo za prikazivanje zapadne civilizacije kroz oči orijentalaca korišćeno je u Adisonovom *Posmatraču*, *U zabavama ozbiljnom i komičnom* Šarla Difremija i drugih pisaca prosvjetiteljskog doba. Međutim, Zanovićev roman nema revolucionarni karakter, ne poziva ni na kakvu reformu društva, čime se suštinski razlikuje od *Persijskih pisama*. U romanu nailazimo i na elemente sentimentalnog romana, u davanju moralnih poruka i želji da se probudi saosećanje kod čitalaca. Takav je slučaj kod Geltrude, ali ipak sam Osman predstavlja potpuni otklon od sentimentalnog. Pisac se u pismima koristi otmjenim jezikom,

---

¹² Stjepan Zanočić, *Turska pisma*, Obod, Cetinje, 1996, str. 212.

daje nam rafinirana osećanja i galantan duh koji je vladao visokim društvom XVIII vijeka. Iako postoji razmjena čuje se samo jedan glas – Osmanov, izuzetak je jedna razmjena s Geltrudom, koja je *duet*. Upotreba prvog lica u romanesknoj produkciji te epohe dominantna je i gotovo svi pisci ovog vijeka joj pribjegavaju.

Da je Zanović imao ogromnu želju da bude veliki pjesnik i filozof potvrđuje njegov moto, koji je izabrao za svoju prvu knjigu *Opere diverse* (*Razna djela*), čije je stihove: „I meni pokušat treba, dić se sa zemlje, i slavan ići od usta do usta“ preuzeo iz Vergilijevih *Georgika*.

Opere diverse štampa u Parizu 1773. godine i posvećuje ih svome ocu Antunu, tada viđenijoj ličnosti, patriciju i posredniku u Budvi. Knjiga pored pjesama sadrži i razna filozofska razmatranja u prozi. Iste godine izdaje i knjigu samo s pjesmama, *Poesie* (*Poezija*) u Milanu, iako na koricama knjige piše da je štampana u Ženevi. Većina pjesama u ovim knjigama je na italijanskom jeziku, manji broj na francuskom, dok su na našem jeziku napisana dva stiha na uvodnim stranicama *Opere diverse*, u pohvalu Stefanova oca. Pogrešno su štampana ili loše napisana jer im se smisao ne može razaznati. Uvodni sonet iz *Opere diverse* posvećen je autoru knjige od strane nepoznatog poštovaoca. U njemu Zanović piše o sebi kao „o rijetkom i uzvišenom njegovom duhu“, zatim o svojim „prekrasnim rimama“, „o velikom imenu njegovom“ i ističe da je za njega „otvoreno polje slave“ i kako „i na varvarskoj obali i na pustome tlu“ njegove Budve na svijet može doći jedan pjesnik poput Dantea ili Torkvata Tasa. Uvodni sonet nam pokazuje njegovu originalnost, iako je svojim pjesničkim kvalitetom daleko od Dantea i drugih pjesnika na koje se poziva. Takođe je i u ovim knjigama uzimao djelove drugih pjesnika i filozofa i obrađivao ih na svoj način. Za pjesnike je govorio da ne pričaju istinu, da

slikaju „stvari daleko od istine i razuma“, da im je zato Platon oduzeo gostoprimstvo u svojoj republici. Ali je znao i za ljepotu laži, podržavao je ukoliko je ona lijepa i časna. U ove dvije knjige, predstavlja se kao filozof koji, iako veoma mlad, promišlja o svakoj stvari slobodno i kritički, osporavajući sve što se protivi „svjetlosti razuma“ i ne služi istini.

Zanović je pisao pjesme svih vrsta koje su onda bile u modi – sonete, madrigale, kancone i kanconete, kantate, anakreontike. Pojedine pjesme koje je pisao, kaže da su se pjevale uz pratnju muzičkih instrumenata ondašnjeg vremena, a pominju se i njihovi kompozitori, najčešće Kvirino Gasparini. Pjesme je izdavao uz napomene koje nam govore đe su nastajale i koji je povod njihovog nastanka. Tako imamo pjesme nastale u Firenci, Rimu, Đenovi, Napulju i drugim mjestima po Italiji, zatim po Francuskoj u Lionu, Parizu, Marseju, po Engleskoj u Doveru, Londonu i mnogim drugim mjestima po Evropi. Najčešće je pisao prigodne pjesme upućene drugim pjesnicima, filozofima, vladarima i drugim moćnicima, lijepim damama i glasovitim pjevačicama, gradovima, republikama. Zatim razne ljubavne pjesme, od uobičajenih salonskih udvaranja ljepoticama, nekad uzetim i skupno, kao damama Đenove, do iskaza o ličnoj ljubavi i njegovom bolu neuzvrćene ljubavi. Posvećivao je pjesme dvijema svojim neuzvrćenim ljubavima, Klori i Leonili, imena su najvjerojatije izmišljena i „pjesnička“. One su za njega bile „ljubazne“, „lijepe“ i „dražesne“, predstavljale su za njega isto što i Laura za Pertraku ili Beatrice za Dantea. Pjevaće im kao što su ti pjesnici pjevali o svojim „gospama“. Međutim, njegova poezija se ne može mjeriti s Danteovom ili Pertrakinom. Ona je više primjerena svome dobu, prefinjenosti i uglađenosti visokog društva XVIII vijeka. To je uobičajena i konvencionalna poezija puna lijepih laskavih riječi bez neke velike dubine u izražavanju osećanja.

Na raznim mjestima, u knjigama *Opere diverse* i *Poesie*,

govori o odlasku u Budvu, o otadžbini i pošećivanju svojih roditelja. U kanconeti *Odlazak autora iz Italije za Dalmaciju*, u napomeni stoji da se pjevala uz citru na muziku „slavnog Gasparinija“, piše kako ga „sudbina odvodi u Dalmaciju“, jadikujuću zbog ostavljanja voljene žene i obećava joj da će čuvati uspomenu na nju, na svojoj rodnoj obali, u Budvi „prastarome gradu i slavnom morskom pristaništu“. O Budvi pjeva i u sonetu, ali ovaj put o povratku „u ljubljenu otadžbinu“ đe će boraviti neko vrijeme, ali ga „pod drugim nebom očekuje druga sudbina“. U napomeni je dopisao da u rodni kraj dolazi iz Italije „da bi ponovo vidio svoje roditelje“. Pisane su na italijanskom jeziku u duhu lijepih prigodnih pjesama s tečnim stihovima i autentičnog ošećanja.

Opere postume (Posmrtna djela) koje je štampao je u Drezdenu 1775. godine sadrže pored pjesama i razna pisma. Zanović je prije objavljivanja ove knjige proglasio svoju smrt u jednom uglednom italijanskom časopisu zbog čega je i naslovio knjigu *Posmrtna djela*. Pjesme koje je objavio u ovoj knjizi su mahom prigodne, ali ima i ljubavnih. Svojim pjesničkim izrazom se ne razlikuju mnogo od prethodnih, uglavnom je koristio iste pjesničke šablone. Što se tiče pisama, ima raznih, koja upućuje vladarima (carici Katarini II) ili raznim filozofima, pjesnicima i uglednicima. Pisma sadrže refleksije o moralno-političkim predmetima s raznim, ponegđe ciničnim razmišljanjima o svijetu i ljudima.

Možemo zaključiti da je Zanović stvarao poeziju po modnim i pomodnim ukusima svoga doba. Ona pošeđuje bogatstvo izraza i melodije i u njoj se ošeća šarm visokog, salonskog društva. Ljubavne pjesme imaju ton patetičnih i sentimentalnih ispovijesti. U njima je obično šećanje izvor patetičnih stradanja, zbog nekadašnje sreće lirskog subjekta koga će ljubav odvesti u grob. U pjesmama poseže i u prošlost, u antiku i srednji vijek

prizivajući pjesnike toga doba. Kroz pjesme raspravlja o raznim događajima kojima daje univerzalan karakter, razmišlja o koncepciji ljudske sudbine i nemoći čovjekovoj naspram nje, o čovjekovoj nesreći koja se nalazi u njemu samome, o ošecanjima i strasti.

Zanović kroz svoja djela uvijek govori o sebi. Knjigu o Šćepanu Malome, u kojoj piše i o sebi, štampa 1784. godine na francuskom jeziku. Doživjela je nekoliko izdanja i prevedena je na italijanski jezik. Zanovićevo djelo je prvo tog tipa koje se bavi životom i djelom Šćepana Malog. Osnovne podatke dobio je u Budvi i iz pričanja s Petrom I Petrovićem kao i iz predanja. Zna se da je Zanović iz Budve odlazio u Crnu Goru i da je imao prilike da se vidi i s vladikom Savom i s tada mladim arhimandritom Petrom, s kim se vjerovatno više puta susretao. U Crnu Goru je odlazio i boravio poslije smrti Šćepana Malog, kada je Crna Gora bila uzdrmana. Kako sam piše, vladika Sava ga je dočekao veoma prijatno i posvetio mu mnogo pažnje. Piše da je vladika poznao njegovu porodicu, i to od rođenja njegovog prađeda. Omogućio mu je da upozna Crnu Goru, dao mu je i pratnju, u kojoj je bio i arhimandrit Petar. Pokazao mu je svoj arhiv i riznicu i kako sam piše uputio ga u najviše političke i državne tajne, nudi mu da ostane u Crnoj Gori i pomogne vladici da povрати i učvrsti mir koji je Šćepan Mali poremetio. Ali Zanović nije mogao prihvatiti ponudu jer je bio željan velike pozornice za svoja djelovanja. Kako piše, dali su mu najšira ovlašćenja i gramate, uzeli veliki zajam od Venecije za troškove puta i odaslali ga u Rusiju zajedno s arhimandritom Petrom i pratnjom. U cijeloj ovoj priči, pored nekih istinitih događaja, ima dosta preuveličavanja i izmaštanih detalja. Takva je i tvrdnja da je on Šćepan Mali ili njegov nasljednik, što je više puta pisao u raznim pismima upućenim kralju Fridrihu II.

Knjiga se sastoji iz dva dijela – *Šćepan Mali lažni Petar III*

Stefan Zanović
oko 1780. godine

car Rusije i Istorijsko-političke bilješke o Crnoj Gori i Crnogorcima. U knjizi imamo proizvoljnih i svakovrsnih tvorevina ali kako se čini i dosta istinitih činjenica, koje su prvi put objavljene o životu i vladavini Šćepana Malog, što su potvrdili kasniji historičari. Takvi su proglas – *Šćepan Mali ili Stefano Piccolo, koji će uskoro postati veliki, objavljuje da jabuke još nijesu zrele...* zatim rada na cesti i ranjavanja, dolazak Dolgorukova, novac s ceste koji niko nije smio da uzme, rezidencija u Brčelima, vješanja, dvor Ivana Crnojevića od kojeg su sačuvani samo temelji, uloga Marka Tanovića i položaj vladike Save Petrovića, sklonost prema vinu i svirki, Stanko Grk iz Moreje. Kroz čitavu knjigu imamo miješanje autentičnih svjedočanstava sa Zanovićevom maštom i njegovim prilagođavanjem istorije za sopstvene potrebe. Drugi dio *Istorijsko-političke bilješke o Crnoj Gori i Crnogorcima*, kako navodi Rotković, prvi je obuhvatniji etnografski prikaz o Crnoj

Gori i Crnogorcima. Zato je Zanovićeva knjiga o Šćepanu Malom, s ovim dodatkom, dragocjeno svjedočanstvo jednog vremena, uza sve pogreške datuma i prilagođavanja planovima pisca.¹³ Njome su se koristili pored mnogih stranaca i Petar I, Petar II, Sarajlija, Vuk Karadžić, Ljubiša, Antun Kojić, brojni istoričari i književnici.

U *Šćepanu Malom* možemo pronaći elemente beletristike, ali i filozofiju prosvjetiteljstva, odnosno njenu kritičku misao – „Jedino filozof traži uzrok čudesnog i ne dozvoljava da bude zasjenjen, dok prost čovjek vidi čudo, slijedi ga i vjeruje mu i bez najmanjeg ispitivanja; utoliko je nešto nevjerovatnije, utoliko ga svijet više poštuje i više uvažava kao istinito; svaka akcija, svaka priča, koja ima pečat neobičnog i misterioznog naići će na više obožavalaca nego kritičara“. U knjizi se nalazi i jedan svojevrsan ogled o vaspitanju, za koje vjeruje da je jedna od najneophodnijih stvari u ljudskom društvu – „a kada je ono zapušteno, nastaju varvarstvo misli i prostota ošćanja: Crnogorci su zbog toga svirepi“.

Knjiga o *Skenderbegu – Veliki Kastriot od Albanije* predstavlja svojevrsnu istoriju u kojoj učestvuje i sam pisac. Knjiga je imala velikog odjeka u Evropi i prevedena je na više jezika (njemački 1780, i ponovo 1784, zatim na švedski 1788. – poslije Zanovićeve smrti, na ruski dva puta 1782. i 1788, a preko ruskog na novogrčki). Zanović se tokom pisanja knjige oslanjao na literaturu, kako piše Rotković „toliko začinjenu fantazijama, da se i pisac Zanovićevo tipa često u knjizi kritički osvrće na razna preuveličavanja i nemogućnosti... upoređivao razne izvore i dao svoju skraćenu verziju koja je upravo zbog te preglednosti i imala veliki odjek.“¹⁴ Pominje

---

¹³ Radoslav Rotković, *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 141.

¹⁴ Isto, str. 142.

hroničare i kritikuje njihove nevjerovatne procjene turskih i albanskih gubitaka, dodajući da historičari, kao i pjesnici, pripisuju svojim idolima vrline koji oni nemaju. Pisana je kao historijsko ostvarenje, ali se teško može razlučiti će se autor oslanjati na historijske izvore, a će praviti sopstvene konstrukcije, će prestati historija, a počinje legenda. „Historijski i literarni sloj“ posložen je tako da „se uzajamno osporavaju ili relativizuju“.¹⁵

U Zanovićevim konstrukcijama možemo pronalaziti malo književnoga, nastalog njegovim ličnim potrebama i fantastičnim ambicijama. Napisao je testament, navodno namijenjen Skenderbegovom sinu, da ga nauči kako da vlada. U njemu ima određenih nelogičnosti, koje je ubačio Zanović zbog svojih potreba, pa se tako govori i o novinama prije pronalaska štampe. Objavljen je, kao da se radi o autentičnom dokumentu, u „Allgemeine Deutsch Journale“ kao *Testament des Grossen Castriotto*. U stvari testament predstavlja poslanicu Zanovića upućenu caru Josifu II, kome je i posvetio knjigu. Nema literarne kvalitete knjige o Šćepanu, ali ima izvjesnu književnu vrijednost, jer pored suhoparnog ređanja određenih podataka imamo prisutnu maštovitost i retoričnost.

Kako primjećuje Sofija Klaezić-Đuričković u svom radu *Braća Zanović kao predstavnici racionalizma na tlu crnogorskog primorja*:

„Mada je predmetna osnova djela vezana za kontekst srednjovjekovlja, njegova misaona nadgradnja proizilazi iz poetičke filozofije prosvjetiteljstva: ‘Ja ne znam veće slave za jednog vladara od sreće njegova naroda’, ‘ne čini prijesto čovjeka poštovanim, već ugled trona zavisi od onoga ko na

¹⁵ Slobodan Kalezić, „Stefan Zanović – život kao roman“, u knjizi: *Crnogorska književnost u književnoj kritici III*, Univerzitet Crne Gore & IP „Obod“, Podgorica, 2000, str. 129.

njemu sjedi', 'Nemojte mijenjati vjeru interesa radi'.¹⁶

A mogu se izdvojiti i još neka prosvjetiteljska učenja i ideje poput vjerske tolerancije – „Pazite da vaša nacija bude vaspitana u hrišćanskom duhu, ali nemojte nikoga ubjeđivati silom. Sunce, koje je ogledalo Boga, jednako grije i Turke i hrišćane!...“ Ovom knjigom Zanović je htio da dokaže kako je on Skenderbegov potomak na XI koljeno, ne iznosi tačne tvrdnje, ali daje određene indicije i ostavlja otvoreno pitanje Kastriotovih nasljednika.

Ogledao se i u drami. *Didonu* je štampao zasebno, a komedijicu *Turska svadba* u drugoj knjizi *Turskih pisama* na njemačkom jeziku. Ima naznaka da je napisao i dramu u pet činova o Skenderbegu. Kako navodi Radoslav Rotković, „u amsterdamskom arhivu postoji samo početak prozne tragedije o Skenderbegu, mada je sačuvana i Zanovićeva ceduljica po kojoj je njegovo djelo pripisano Dibuisonu.“¹⁷ Na naš jezik prevedena je samo *Didiona* u knjizi *Pakao ili nebo*. Rotković piše da je u odnosu na Vergilija Zanović originalan zato što je pripovjedački oblik zamijenio dramskim. U njegovoj obradi izostavio je Didoninu sestru i prepričavao događaje, zadržavši se na jednoj dramskoj sceni, dobro razrađenoj, koja prikazuje rastanak Eneje i Didone završavajući Enejinim odlaskom i Didoninom smrću. Ipak on nije imao onoliko stalnosti i dubine koliko treba za rad na jednoj drami pa je i u ovom žanru ostao fragmentaran.

Knjiga *Misli* spada u refleksivnu Zanovićevu prozu, sadrži njegova promišljanja o raznim sferama života, data na jezgrovit način i koja izražavaju aforistički sažetu, kritičku, novu misao svoga doba. Pored njegovih novih i originalnih misli nalazimo i modifikovane formulacije starih mislilaca. Čini se da su od

---

¹⁶ Sofija Kalezić-Đuričković, *Isto*, str. 142, 143.

¹⁷ Radoslav Rotković, *Isto*, str. 145.

najveće vrijednosti one Zanovićeve sentence u kojima izražava duh svoga vremena ili lično iskustvo. O ugledu piše – „Ugled liči na zvono koje i na najmanji pokret – zazvoni“. O religiji – „Imamo dovoljno religija koje nas uče da mrzimo, a malo onih koje nas uče ljubavi i uzajamnom pomaganju“. O njegovom iskustvu s prinčevima – „prinčevi liče na šumsko drveće koje katkada pruža dobar hlad ali veoma rijetko – plodove“ ili „prinčeve treba posmatrati kao vatru – ni izbliza ni izdaleka“.

Objavljivao je i razne društveno-političke spise, najviše posvećene dešavanjima u Poljskoj. Najvjerojatnije inspirisan njegovim poljskim prijateljima i zaštitnicima knezom Karolom Rađivilom (1734–1790) i Mihailom Oginjskim (1728–1800). Djelo u potpunosti posvećeno političkoj situaciji u Poljskoj, *Le destin politique de la Pologne (Politička sudbina Poljske)* objavljeno prvi put 1778. godine a štampano kasnije nekoliko puta s manjim stilskim ispravkama pod naslovom *L'Horoscope politique de la Pologne, de la Prusse, de l'Angleterre etc.* Zanović u njima daje detaljnu analizu kako unutrašnjih prilika u Poljskoj, tako i međunarodnu situaciju s aspekta mogućnosti promjene teškog položaja poljske države. Da nije bio šarlatan u političkom smislu govore nam riječi Ilone Čamanjske i Boguslava Željinskog iz njihovog rada *Poljska djela Stefana Zanovića* –

„Čitajući Zanovićeve političke radove teško je poreći njegovo znanje i pronicljivost u ocjeni situacije. Začuđuje on savršenom upućenošću u međunarodnu situaciju. Njegova ocjena aktuelih prilika i političkih ciljeva pojedinih evropskih velesila bila je neobično tačna.“¹⁸

---

¹⁸ Ilona Čamanjska i Boguslav Željinski, „Poljska djela Stefana Zanovića“, u *Crnogorska književnost u književnoj kritici III*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica & IP „Obod“, 2000, str. 148.

Napisao je Zanočić još mnoge raznovrsne spise upućene raznim ljudima: *Chansons amoureuses à Gettrude de Pologne (A la Haye)*, knjigu *Epitres Pathétique*, *La Poésie et la Philosophie d'un Turc*, mnoga pisma, ispovijesti, političke i sociološke dijagnoze stanja u pojedinim zemljama, razne projekte. Ono što ih krasi, što im daje određenu literarnu vrijednost, jeste Zanočićev uglađen, savršeno elegantan stil pisanja koji je izgradio.

Djelo Stefana Zanočića značajan je iskorak u istoriji crnogorske književnosti. Ono u potpunosti prati književne tokove koji su popularni u Evropi XVIII vijeka, što ne možemo reći za sve njegove književne savremenike u Crnoj Gori. Kao takav on i danas privlači pažnju mnogih istraživača i istoričara književnosti, a budući da je dobar dio njegovih zapisa i zapisa o njemu ostao nepreveden na crnogorski jezik, smatramo da nova svestranija proučavanja lika i djela Stefana Zanočića tek predstoje. U ovome radu nije data cjelovita analiza njegova djela, već je načinjen pokušaj da se ono protumači u kontekstu epohe u kojoj je nastalo.

ALBANCI U *PRIMJERIMA ČOJSTVA I JUNAŠTVA* MARKA MILJANOVA

Marijan Mašo Miljić

In his *Examples of Humanity and Heroism*, duke Marko Miljanov left a legacy and a moral testament to both the Montenegrin and Albanian clans. Examples of humanity and heroism represent a wreath of ethical deeds, which emanate the Montenegrin and Albanian worldviews, the philosophy of life and the affirmation of humanity as doing good and being kind to others, but also as defending oneself in the halo of honour and ethical glory, which remained in centuries long memory of people, that is not only the illumination of the past but also a pledge for the future.

Marko Miljanov Popović (1833–1901), crnogorski vojvoda i pisac, nesumnjivo je jedan od najboljih poznavalaca života i običaja, karakterologije i morala, etnosa i etosa Albanaca, albanskog naroda uopšte. On je u svojim većim i manjim djelima ostavio o njima dragocjena svjedočanstva i građu vezane za 19. vijek, ali i ranije vrijeme, pogotovo o Albancima sa prostora Malesije, s kojima je, kao Kuč, živio u susjedstvu i bio višestruko povezan.

Marko Miljanov je o Albancima (*Arbanasima* kako se u njegovo vrijeme govorilo) pisao u svojim djelima: *Život i običaji Arbanasa* (1907), *Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi* (1904), *Primjeri čojstva i junaštva* (1901), kao i u manjim fragmentima i pismima. To je dragocjena, nezaobilazna građa, zabilježena vjerno, pouzdano.

Vojvoda Marko Miljanov živio je sa Albancima, družio se sa njima i bio u velikoj ljubavi i prijateljstvu. On je neposredno, lično, ali i iz priča, pjesama i predanja upoznao njihov život i običaje, duh i dušu, mentalitet, moralne i druge odlike sačuvane u teškim vremenima i dramatičnim istorijskim prilikama i surovim uslovima života.

Kao odličan posmatrač i učesnik u životu, on je posebno cijenio i volio stamenost, postojanost albanskog naroda koji je uprkos istorijskim okolnostima koje mu nijesu bile naklonjene i brojnim pritiscima osvajača, sačuvao svoje vjekovno moralno i duhovno nasljeđe, svoj jezik i običaje, etnos i etos, nacionalnu svijest i identitet. Marko Miljanov je isticao albanski otpor prema zavojevaču, iako je jedan dio plemenika prešao u islam ili se asimilovao.

Marko Miljanov je, kao i njegovi Kući, bio u vezi sa susjednim albanskim, malisorskim plemenima, sa kojima je bilo plemenskih i ličnih prijateljstava i neprijateljstava, sukoba ali i uzajamnog poštovanja, solidarnosti i sloge. On je u Malesiji bio izuzetno poštovan i voljen, omiljen, popularan kao izuzetan čovjek, junak i diplomata. Čak mu je u jednom momentu nuđena i albanska kruna.

Prema vojvodi Marku, Albanci su čestiti, viteški i hrabar narod, dostojan svakog poštovanja. Zato je on nastojao da Crnogorce i druge okolne narode upozna sa životom i običajima albanskog naroda, njihovim moralnim kodeksom i da razbije brojne predrasude i krive predstave o Albancima.

Zato je Marko Miljanov radio na međusobnom poznavanju, zbližavanju, pomaganju, slozi i razumijevanju, uzajamnom poštovanju, suživotu i zajedništvu pred izazovima budućnosti.

On je kao pisac i čovjek zapazio, isticao i afirmisao neke autentične vrijednosti albanskog naroda, kao što su između ostalog: naglašen osjećaj časti i poštenja, ličnog i kolektivnog ponosa i dostojanstva; ističe njihovo častoljublje, gostoprimitstvo, prijateljstvo, pobratimstvo, držanje do date riječi – *bese*, a opisao je i narodne običaje – svadbene, pogrebne, umir i krvnu

osvetu, kult narodne priče i pjesme, gusala, važnost predanja i tradicije i, nadasve, isticao primjere čojstva i junaštva.

U djelo Marka Miljanova *Primjeri čojstva i junaštva* ušli su i etički primjeri iz albanskog života sa prostora Malesije, u kojima su do izražaja došli ljepota moralnih podviga, na visini antičkih primjera duha, morala, dostojanstva, časti, pravde i slobode.

Sam autor ove jedinstvene knjige uzornih etičkih primjera lakonski je definisao *čojstvo i junaštvo*: „Junaštvo je braniti sebe od drugih, a čojstvo je braniti druge od sebe“.

U vijencu moralnih podviga u zadivljujućoj knjizi Marka Miljanova trećina se odnosi na pripadnike albanskog naroda. Izdvojićemo samo neke.

Marko Đeljošev Zatrepcanin, vrlo ugledan i cijenjen čovjek, našao se jednog dana sa družinom kod nekog ubla đe se poji stoka, dok je siromah Poj Ulja vadio vodu da napoji svoje stado. Pošto su mu se Marko i družina, kao siromahu, rugali i izazivali ga, njemu je to dosadilo, pa je posudom kojom je vadio vodu udario Marka u glavu i raskrvario ga. Družina je htjela da ga premlati ali Marko ne dade, govoreći: „Ne bili se mi siromahu rugat“.. „Što smo tražili ono smo i našli!“ Na kraju pisac kaže da je Poj Ulja dobro prošao zato što je udario najboljega, a ne najgrega. Jer je Marko Đeljošev sa družinom postupio nemoralno ne samo prema siromahu, nego prema *čovjeku* koji ima dostojanstvo i pravo da se brani od drugih, protiv nasilja i neljudskosti. Udarac koji je dobio, Marka je osvijestio i podstakao da postupi čojski. Poj Ulja je pokazao junaštvo, a Marko čojstvo.

U narednom primjeru (br. 4) Tomu Petrovu Popoviću s Meduna bijaše Trenčo Dedin ubio sestrića, hotskoga barjaktara, koga je ujak žalio kao sina. Kada su se negdje kasnije sreli, Tomo ga je pitao zašto je ubio svoga kuma. Ubica je odgovorio da ga je na to nagnao neki drug, te mu je rekao da će ga ubiti, pa nije mogao da slaže kad je dao riječ. Mudri Tomo mu je kazao u duhu moralnog kodeksa: „E, ne bilo reć što ne valja, a već pošto si reka, iako si ga ubio. Jer datu riječ ne smiješ pogazit’, e

čast bi svoju pogazio!“ Ovaj postupak je najviši izraz mudrosti i morala. Tomo je oprostio ubici zbog uzvišenijeg razloga. Čast je vezana za datu riječ. Ko pogazi *besu*, pogazio je i obraz. A riječ uvijek ima cijenu, što treba znati.

U albanskom moralnom kodeksu cijenilo se žrtvovanje za drugog. U primjeru br. 5 kaže se kako se Adži Mujo iz Funarine žrtvovao da bi spasio brata, koji je bio dijete, kada su im na katunu udarili Klimenti da ih pobiju, a stoku plijene. Pošto su uhvatili maloga brata Šaba i navalili da ga posijeku i raskomadaju, on učinje juriš među napadače. Oni se ustremiše na njega a dijete ostaviše. Za to vrijeme mali brat je pobjegao i Mujo je to vidio prije nego su ga ubili napadači. Dao je svoju glavu za bratovu. Taj njegov podvih je opjevan u pjesmama arbanaškim, kao i to da je njegova majka, koja je to sve gledala, sjekinom posjekla glavu jednom napadaču i tako osvetila sina. A koga pjesma slavi zaslužio je vječni život.

Dešavalo se da uoči turskih udara na Kuče neki kučki plemenci prime mito i s Turcima krenu na svoje pleme, što je smatrano izdajom. Ali bilo je i onih koji nijesu pristajali na izdajstvo. U narednom zadivljujućem primjeru (br. 6) se govori o dvojici Kuča, Malisora, koji nijesu pristajali na izdajstvo, iako su bili u službi skadarskog vezira. Kad je turska vojska, na putu za Kuče, došla u Zetu, vezir je sjedio na prozoru jedne kule, a vojska je bila napolju oko nje. Vezir je s prozora pozvao Đulju Jovanova Podgrađanina: „Đulja, evo ti barjak carski da mi носиš pred vojskom na Drekaloviće!“ pa je spustio barjak s prozora niza zid. A Đilja je odgovorio: „Čestiti pašo, ne dopušta mi čast da dižem tvoj barjak na moju braću!“ Vezir je spustio konopac pored barjaka, govoreći: „Uzmi, Đulja, barjak pred vojskom, ali konopac na grlo!“ Đulja je odabrao konopac, a ne barjak na Kuče i sam se uputio na vješala i namakao konopac na grlo. Vezir ponovi isto pitanje, a Đulja s vješala reče: „Ostavljam na amanet moga svakoga Drekalovića, ma ja umirem za njih veselo“, pa prevrnu nogama dasku. Onda se vezir obratio Đuljinom zemljaku Ivezi da

bira između barjaka i konopca. I on se opredijelio za konopac i krenuo prema vješalima. Zadivljen tim prizorom i neviđenim junaštvom i čojstvom Ali-paša Osmanagić je tražio od vezira da Ivezu otkupi, ali vezir odbi, čak i to da ga pašin sin zamijeni, pa i on sam. Vezir i to odbi. Paša zavapi „Aman sve ću dat’ za njega: pare, i sina, i sebe, a njega ne dam!“ Tada se i u veziru nešto prelomilo, pa je Ivezu poklonio paši Osmanagiću. Utisak je bio toliko snažan, da je i vojska čestitala velikodušnost i jednom i drugom koju su svojim junačkim i čojskim podvigom izazvali Đulja i Iveza, koji nijesu htjeli biti izdajnici svoga roda i plemena, već su dostojanstveno pošli Đulja u smrt, Iveza na vješala pa u život, a obojica u narodnu pjesmu i legendu. Svi su izabrali čast i čojstvo. Kroz Đulju i Ivezu progovorio je lični i kolektivni ponos, svijest o tome da su narodni interesi iznad pojedinačnih. U okviru albansko-crnogorskog moralnog kodeksa progovorili su moralna čistota, ljudska solidarnost, požrtvovanje – junaštvo i čojstvo.

Bar Nika Zatrečanin, iz sela Bankana, bio je poznat u narodu, tako da se govorilo: „Ko Bar Nik Ivan!“ Kao takav je smetao zakrvljenim albanskim plemenima, pa su mnogi vrebali da ga ubiju, ali im to nije uspijevalo.

Pošto je čuvao ovce pored Cijevne, jedna grupa od sedam klimenačkih čobana se dogovori da ga na prevaru ubije. Blizu njega će je čuvao ovce, oni jednoga dana organizuju pored nekoga vrela šišanje i brijanje, pošto je jedan od njih to umio da radi kao pravi berberin. Znali su kad ga pozovu da Barlu čast neće dopuštiti da ne dođe, iako je njih sedmorica. Kad je došao red na njega, on je mirno sjeo, ali nije odložio oružje, jer je znao šta mu spremaju. Kad je „berberin“ došao pod Barlovo grlo, uzdrhtala mu je ruka. Barl ga je jednom rukom dohvatio a drugom mu zapeo pušku u pas, rekavši: „Izvadi iz glave to što misliš, no britvi!“ Kad je brijanje završio, razišli su se. Ali Barl o tome klimenačkom poniženju nije pričao nikome, a ispričao je njih sedmorica.

U ovome primjeru došli su do izražaja hrabrost, dostojanstvo, ponos, duhovna visina i čojstvo, s jedne strane, a s druge, niskost,

podmuklost, nesojluk, izgubljeno dostojanstvo, kukavičluk. Sedmorica su sebe ponizila a ne Nik Barla. On se pokazao kao dobar čovjek, junak, vitez koji brani sebe, a štiti druge.

U primjeru drugom (br. 20) se kaže da „Arbanas neće ljeba da ije u onoga što mu misli zlo učinjet“. Jer po moralnom kodeksu njegovog naroda, ako bi od krvnika hljeba jeo, ne smije mu zlo učinjeti, jer bi ga pravda stigla a sve njegovo „svrnulo i okrenulo naopako“. Tako se desilo i Ujku Gilinom Klimenti, koji se svetio Kučima, kada je jedne noći iscrpljen i iznemogao pojeo njihovu glavicu kupusa i time morao da prekine dalju osvetu.

Naredni primjer (br. 22) je saga o prijateljstvu. Naime, Osman Burdža, koji je služio kod zabita podgoričkog Ali-bega Lekića, iz plemena Grude, svadio se sa njegovih trideset plemenika, kojima je bio okružen. Pošto je bio bez bratstva, morao je da bježi doma i da se krije da ga ne ubiju. Zato nije izlazio dvije neđelje na dva pazara. Ako i treći ne bi izašao, to bi značilo da se plaši i da je kukavica. Zato se požalio svome prijatelju Aliji, koji je, iako svjestan da može i sam poginuti u susretu sa trideset Gruda, pristao da sa prijateljem izađe i sačuva mu obraz. Oni su se tri puta sreli sa grudskim siledžijama, u očekivanju da sinu mačevi, ali se ne htješe ukloniti, već se tri puta probiše kroz njih. Ali ne dođe do boja. Narod se divio takvoj hrabrosti i prijateljstvu njih dvojice. Pogotovo je Alija „aferim dobio, koji je sačuvaio Osmanu život, a sebe čast“.

Priča o Ristu Božininom Vasojeviću i Lekiću Ivanu iz Zatrijepča je primjer (24) praštanja na visinama čojstva. Naime, Risto je udario Leku Ivana puškom u potiljak da bi ga pokrao, misleći da za to neće niko znati, pošto je mislio da ga je ubio namrtvo. No, Leku nadoše neki Vasojevići polumrtva i on kaza ko mu je to učinio. Prestupnika uhvatiše i predadoše sudu. Sud ga osudi na vječitu tamnicu. Pošto se oporavio, Leka je otišao u sud i molio da mu pokloni i pušti krvnika iz tamnice, iako ga je pretukao i oko mu izbio. Sud je njegovu molbu odbio. Po Lekiću, prestupnik je učinio višu sramotu sam sebi, no njemu, pa kad je tako zašto

mu ne bi oprostio. Čak se obraćao i knjazu, ali zaludu je molio za ono što nije po zakonu. Međutim, Lekino čojstvo i mudrost su učinili takav utisak na crnogorskog knjaza da ga pušti. Ali u narodu Lekine riječi nijesu zaboravljene: „Ako nije pravo, a ono je bolje da se pušti; od dobra činjet nitko se kajat neće“. Leka je imao šezdeset, a Risto osamnaest godina.

I sljedeći primjer (23) je o praštanju i čojstvu. Arbanaška četa je htjela da ubije Mulj Čoka iz Plava koji je išao u planinu, a imao je dvije žene – jednu dobru, a drugu rđavu. Rđava je bila doma, a dobra u planini. Kad je išao iz Plava u planinu ne smješe mu niko udariti, znajući da je junak. Ali poslije nekoliko dana kad se vraćao doma izgledao je jadno i onemoćalo. Četa ga uhvati bez muke živa, a on se nije branio, što naoružani napadači nijesu mogli da vjeruju. Pa su mu rekli ako im objasni o čemu se radi da će mu život oprostiti. On reče da ima dvije žene, dobru i zlu. Pa kad ide kod dobre niko mu ne može ništa, a kad ide kod one rđave, od koje je izgubio pamet i snagu, lako ga je uhvatiti. Arnauti mu rekoše: „To je viša sramota od pogibije. Eto ti život oprostismo, zato što si ni pravo kaza“. Konja i oružje mu ne oprostiše. Ali je morao i dati riječ da će kad dođe doma otpustiti zlu ženu, a onda će mu vratiti konja i oružje. Tako je i bilo.

Kod Albanaca je bio snažan kult domaćeg ognjišta i gosta. Tako je nekom prilikom, u zoru u sukobu Kuča i Turaka, Krco Lazarev da ne bi bio uhvaćen i ubijen utekao u Podgoricu i ubježao u kuću Lek Ivana. Čerka njegova je videla đe neki ljudi ćeraju čovjeka i rekla ocu, a on njoj iz postelje reče: „Otvori vrata tome što bježi, a zatvori tome što ćera!“ Kad je Krco ušao u kuću cijela porodica je skočila da ga brani od počere, jer bi po arbanaškom moralnom kodeksu pala velika sramota na kuću ako bi ga predali ili upuštili. Pogotovo se u toj situaciji isticala majka Lek Ivana, zaklinjući sinove majčnim mlijekom da ga ne upušte: „Udrite, sinovi, tako ve ne gubalo mlijeko kojim ste se odavlen odranili! Ne dajte svoga prijatelja kojega vi je boža sudbina poslala da se vaš oganj utuli s njegovom i vašom krvi zajedno pomiješanom, a ne njegovom

samom! Udrite, đeco, Bog je zar reka da mi nemamo više vijeka, no se svršava naša, teke dâ Bog s obrazom!“

Pošto su videli da se neće proći bez pogibije, gonioći odoše pašama da pošalju nizame. Međutim, Lek Ivan je prijekijem putem uspio da s bratom, sinom i prijateljem pobjegne u Kuče. Majka je nastojala da vojsku zagovori dok oni odmaknu. Turci zarobe majku i ženu Lekinu s decom da ih ćeraju u Carigrad, ali ne dade Lek Šaban, poglavica grudski, rekavši da bi se za to sva Arbanija digla na oružje.

Porodica zadobi slavu u narodu, pogotovo majka za junačko pregnuće, koja „iz dubine duše hoćaše sve svoje dat, tek da sačuva čast, s kojom se Arbanasi toliko ponose i diče!“

Marko Miljanov je u svojim *Primjerima čojstva i junaštva* istakao i još nekoliko albanskih heroina koje zadivljuju svojim moralnim podvizima.

U zadivljujućem primjeru (br. 13) ispričana je jedna istinita anegdota o arbanaškoj udovici koja je ženila sina jedinca. Svatovi su doveli nevjestu. Po večeri se stalo, po običajima arbanaškim, veseliti, igrati i pjevati. Šesnaestogodišnji mladoženja Redžo pođe da pogleda i namiri svatovske konje. Po nesreći, jedan konj ga udari nogom u čelo i on pade mrtav. Majka ga nađe, stavi u jasje i pokri sijenom da ga drugi ne nađu. Onda je došla među svatove, igrala i pjevala kao da se nije ništa desilo, a kako je njoj bilo može se samo zamisliti. Na čuđenje i pitanje svatova đe je mladoženja, zašto ne igra i ne pjeva, ona je odgovorila da se nešto zagovorio, pa je uskakala u kolo, igrala sa svatovima i snahom.

Po običaju, veselje je trajalo do ujutru. Kad je bilo da se ide na vjenčanje u crkvu, pošto ga je obukla u najljepše haljine, majka je mrtvog sina donijela sa slugama među svatove. Onda je sjela pored njega, tužala i naricala, govorila mu da ga čekaju nevjesta i svatovi da idu na vjenčanje.

Redžovu nesuđenu nevjestu svatovi su povelili njoj učiti, a majka je ostala da nariče i oplakuje svoga sina. O njoj je ostao spomen u narodnoj pjesmi i predanju kao primjeru najuzvišenijeg

čojstva. Ona je bol za sinom junački trpjela i nosila u sebi. Nije željela da prekine veselje porodično i plemensko, a i da se oduži sinu, jer to mu je ujedno bila i svadba i posljednji ispraćaj. Majka se uzdigla iznad svoje tragedije. Njeno plemenito srce je sve izdržalo. Kuća je doživjela višu čast, a majka moralnu slavu.

Takođe, još jedan primjer (br. 14) podviga arbanaške majke zaslužuje najviši pomen.

Poslije rata vezira skadarskog Bušatlje sa sultanom, vezir je posjekao glavare arbanaške koji su bili protiv njega, a za sultana. Onda je poslao za glavare šaljske da i njih posiječe. Znajući šta ih čeka, oni jedan drugom daju besu da ne predaju oružje već da poginu pod njim. Bilo ih je osamnaest, tako da kad su došli u Skadar pobili su sve ko im je bio na putu dok su došli do vezirova dvora. Ubiše mu dva sina, a vezir pobježe. Oni se zatvoriše u vezirovu kuću da se brane. Kad su Turci videli da im ne mogu ništa, zapališe kuću. Svi pozivi da na vjeru izađu bili su uzaludni. Šaljani, uz pjesmu i plotune, svi izgorješe osim jednog šesnaestogodišnjeg momčeta, jedinca u majke, koje se nekako spasi i poslije tri dana stiže doma.

U Šalji se već bilo čulo da su svi izginuli, tako da je pred svakom kućom bio okupljen narod i plač. I mladić je pred svojom kućom našao majku i narod će plaču i kukaju. Kad se pojavio svi se oveseliše osim majke. Ona je sina začuđeno gledala, pitajući se odakle sad on, đe mu je družina. On je sve ispričao, a ona, u duhu antičkih heroína, reče: „Kukajte braćo i prijatelji, nema majka sina, nije ovo moj sin već nikad, kad ja nijesam rodila sina da smije poginut đe ginu šaljski junaci! Ja sam više no udovica i samoronica!“, pa nastavi da tuži i nariče. Svak se skamenio od ovog prizora. Zbunjeni sin je pitao šta da radi, a ona mu rekla: „Ako hoćeš da si moj sin, idi na Skadar da te vezir posiječe, nek ti prospe krv đe ti se prosula sve družine, ta ma ćeš biti njin drug i moj sin!“

Nesrećni mladić je pošao u Skadar, pristupio veziru i ispričao mu zašto je došao. I vezir se izdigao iznad sebe pa mu

je oprostio, skrojio mu nove haljine, poslao ga natrag doma, sokoleći ga da ga majka neće više karati, „no si joj se odužio pošto si kod mene doša!“

Ovo je herojski primjer majke koja je nadmašila sebe, moralna oporuka.

I sljedeći primjer (15) je priča o majki junakinji i njenom hlabrom i dostojanstvenom sinu. Nakon sječe šaljkih glavara kod vezira skadarskog bila su u službi dva Šaljanina. Jedan je bio protiv vezira i zato je posječen. Kolja je bio odan veziru, pa ga nijesu dirali. Ali vezir je znao da je Kolja bio u ljubavi i prijateljstvu sa posječenim plemenikom i da mu je on sigurno kazao imena onih koji su bili protiv vezira, a nijesu pronađeni i kažnjeni.

Vezir je tražio od Kolje da kaže njihova imena ili će biti kažnjen smrću. Kolja je veziru mirno odgovorio: „Ja sam ti vjeran bio, a što mi je drug na besu i poštenju riječ kaza, to mi ne dopušta čast da kažem, no bi osramotio sebe i svoga svakoga, da mi se zapoju sramotne pjesme arbanaške!“

Turci ga udare na velike muke, ali pošto ni tada nije pokazao povjerenja mu imena, pozovu njegovu majku misleći da će ga ona, kad vidi na kakvim je mukama, zakleti da sve kaže. Kad je majka došla našla je sina svezanog između dva ognja, na mukama da oči iskoče, a dželat drži sablju iza vrata. Međutim, mimo svih očekivanja, majka je postupila suprotno, a u skladu sa moralnim kodeksom svoga naroda i osjećanjem lične časti i dostojanstva: „Koljo, Koljo, čuva' pamet i čast, a ne žali dvije užice krvi što će ti vezir prosut, čast pri tebe, a sramota pri njemu!“

Vezir je naredio da se Kolja posiječe. Majka Šaljanka je pritrčala, ugrabila sinovu glavu, ljubeći je i govoreći: „Sad si moj sin sladi, sjajniji no kad sam te na hata gledala, đe jašeš s vezirom!“ Rekla je da glavu odnosi, a zadnji kraj ostavlja veziru. Anegdota je apoteoza časti, čojstva i junaštva.

Zanimljiva je i priča (30) o Marku Vuksanu, Klimenti iz Selca, jednom od najboljih arbanaških ljudi i junaka svoga doba. U njegovom selu bila su dva brata za koje se računalo da su slabi

ljudi. Nakon neke verbalne svađe, Marko na to nije obraćao pažnju, a ova dvojica odlučiše da mu naprave busiju i da ga ubiju. On je vidio da ga čekaju, ali je mirno išao prema njima. Prvo je jedan potegao otonac, ali puška „ne uždi, no fršti,“, na što Marko idući pljunu. Isto se desi i drugome bratu. I Marko opet pljunu.

Sud je uhvatio dva brata, poveo ih na zbornu mjesto, pred crkvu đe se prestupnicima i krvnicima sudilo. Po zakonima arbanaškim znalo se koliko se plaća krv za ubistvo, a koliko za ranjavanje. Čak je cijelu krv plaćao onaj ko pokuša da ubije, a puška mu ne opali. Tako je trebalo da se postupi i sa dva brata, ali jedan od sudija je smatrao da Marko Vuksan treba da plati dvije krvi jer ih nije htio da ih ubije puškom, no je pljunuo na dva Selčanina, a time ih je naživo moralno ubio, i učinio da se od njih svako stidi „koji u njih dio ima“. Tako se ova presuda i svršila. Po ovoj anegdoti Marko Vuksan je postupio junački, ali ne i čojski, jer je pomenutu dvojicu ponizio, a i oni su ljudi – kakvi su da su.

Na granici između Kuća i albanskih plemena u Malesiji bilo je i neprijateljstava i prijateljstava, sukoba i pomaganja, ali je ono što je pozitivno pretezalo. Istina, ostala je riječ: „Poklaše se kao Kući i Klimenti!“

Marko Miljanov u 56. primjeru svoje knjige uzoritih priča i anegdota kaže kako je jednom zamalo došlo do međusobnog pokolja ova dva plemena prilikom neke pomire. Glavari sa obje strane su bili mirbene sudije. Ali, dešavalo se da se, kad ne bi uspjeli da izvrše pomiru, obostrano čine velika zla. Tako je htjelo biti i ovom prilikom. Pošto se vojska bila pomiješala i takmičila u nekim tradicionalnim igrama, došlo je do rđavih riječi između jednog Kuća i Klimenta, na što i glavari ustadoše spremni na kavgu. Samo Vukić Popov Kuč i Prel Đeloš Klimenta ostadoše mirni na svome mjestu. Čak su i glavare prekorili, koji su došli da mire i sude zločincima, sad su pošli da i sami zlo čine.

Glavari se postideše i nastaviše svoj pomirbeni rad, a vojska, kao pokisla osta bez predstave i pokolja. Da nije bilo Vukića Popova i Prela Đeloša ko zna šta bi se desilo. Njih dvojica su se

---

pokazali kao junaci u čojstvu. Izvisili se iznad svih i iznad sebe.

Kad su bile nerodne, sušne gladne godine Kuči i druga pogranična crnogorska plemena su nailazila na pomoć i solidarnost albanskih plemena.

U vrijeme čuvenih junaka i glavara Husejina Hota i Čubra Petrova udarili su Kuči na hotsku planinu, plijenili Husejinovu stoku, čobane posjekli, a katun poharali. (Primjer br. 29)

Međutim, pošto su zbog toga bili zatvoreni pazari, a bila nerodna godina i prijetila glad, vojvoda Čubro Petrov je, bez obzira na neprijateljstvo, za spas i opstanak kučkog plemena pošao kod Husejina Hota da ga zamoli da ode kod vezira skadarskog da bi učinio da se Kučima otvore pazari.

Po arbanaškom običaju Husejin Hot kad je vidio da mu krvnik dolazi, reče: „Dobro doša prijatelju!“ Husejin Hot se izdigao iznad svoje štete i uvrede, rekavši: „Dobro doša prijatelju!“ Čubro mu ispriča zašto je došao, da je velika muka na narod, da prijeti pomor od gladi, pa ga moli da, i pored toga šta su mu učinili, zajedno pođu kod skadarskog vezira i da kod njega posreduje da se pazari otvore. Vezir usliši Husejinovu molbu. I oni se zaista otvoriše, tako da narod nađe spas.

Tako je vojvoda Marko Miljanov, u knjaževoj nemilosti sijedi „razvojvoda sa Meduna“, u svojim primjerima ostavio zavještanje i moralnu oporuku i crnogorskim i arbanaškim plemenima – koja se svodi na *moralni imperativ* da bez zajedničkog života, poštovanja, povjerenja i sloge nema ni opstanka ni budućnosti. *Primjeri čojstva i junaštva* su vijenac etičkih podviga, kroz koje emaniraju crnogorski i albanski pogled na svijet, filozofija života i afirmacija čojstva kao činjenje dobra i dobrog postupanja prema drugome, ali i kao odbrana sebe u oreolu časti i etičke slave, koji ostaju u vjekovnoj memoriji naroda, što je ne samo ozarenje prošlosti nego i zaloga za budućnost.

NIKOLA M. LOPIČIĆ – ČUVAR CRNOGORSKE TRADICIJE

Svetlana Sekulić

The work of Nikola Lopičić gives striking images of Old Montenegro, Katunska Nahija with a harsh stone landscape. Tied with thin threads to Mount Lovćen and the picturesque villages of the Cetinje region, he carried his homeland deep inside, always and everywhere. The unique portraits of Lopičić's heroes and heroines emerge before the reader from the darkness of time.

*Kadgod odem u crnogorsko selo,
uvijek osjetim kako je sve što vidim u njemu
vezano za moj život.
(Lelek)*

Zemlja. Posna. Nepochatna. Seljak, mrk i čutljiv u svojoj mucu. Savijen nad plugom. Obliven krupnim graškama znoja od podnevne žege. Od zaludnje rabote. U brazdi opružen vo, bez znakova života. Gorštaku se ote kletva sa ispucalih usana. Prokle, cio svoj *Život, Kamen* koji mu sužava vidik, *Glad* sa kojom se srodio od iskona, svoju inokoštinu... a najviše sebe sama.

Tako traje, nevoljno prepušten vrtlogu života. I ne smije stati. Nikada. Mora se boriti kao vuk, jer ...gladna usta traže pogaču, oporu i crnu od lošeg sjemena. Sjutradan, opet ista mučna slika, a seljak žuljevitim rukama *otima sve više od imanja*. Prvi sumrak donosi olakšanje. Dah večernje svježine dodiruje mu izborano, ogrubjelo lice. Teškim korakom, onako koščat i pognut, pod teretom godina, stiže u svoju *slamenjaru*. Ukućani se sjatiše oko njega kao pčele, zadivljeni tom sirovom muškom snagom, ponosnim čelom i nekim čudnim prkosom u tamnim očima. Iz pogleda sijeva munja svih minulih ljeta, otpor zlu koje dolazi od *pogani, ništaroba...* Od društva i sistema koji mu uzima sve, truje dušu, a daje samo mrvice sa trpeze. Tada se uzburka krv u njemu, u tom običnom, a velikom crnogorskom Seljaku, *čojaku koji vavijek živi o svom brašnjeniku* i čuva svoje svetinje. Korijene. Pretke. Famelju. Čast i poštenje. Imanje. Vola i kravu koji mu znače isto onoliko *koliko i čeljad u kući*. A kada mu nepravda pomuti razum, postaje živa vatra i odlučuje se na potonji korak... svjestan da je tako moralo biti i da je *spasao čist obraz*.

Ređaju se, kao na filmskom platnu, upečatljive slike Stare Crne Gore, Katunske nahije sa *surovim kamenim pejzažom* slikanim vještom rukom umjetnika – Nikole M. Lopičića. Pred očima čitaoca, najednom, izranjaju iz tame vremena jedinstveni portreti Lopičićevih junaka i junakinja: Mašana – čuvara manastirske šume, Mašuta – komšije pečalbara Mijata, tragične Ilinke, vrijednog i ćudljivog Matana, Marka i Janice – težaka sa *pedom od imanja*, djevojkom Milicom koja *skonča zbog neuzvrćene ljubavi*, braće Jovana i Ilije, ponosne i prkosne Jošane koja čuva imanje *ka' zjenicu oka svoga*, podmuklog seoskog gazde Vukca, prosijedog mladoženje Mrguda, Stake i Đurđe – majke i kćerke sa kravom Ružom *milijom i od čeljadi u kući...* Svi ti likovi toliko su plastično prikazani da bi mogli biti ekranizovani (tv drama ili film), ali i *ovjekovječeni* na

slikarskom platnu znamenitog umjetnika. Svejedno. Bitno je da bi, u oba slučaja, *bili upamćeni kao neponovljivi primjer crnogorskog etnosa*. Jedno je sigurno – svi oni se mogu sublimirati u jednu ličnost, tj. autoportret Punje Lopičića. Vezan tankim nitima za podlovcenski areal i živopisna sela cetinjske regije, zavičaj je nosio duboko u sebi, uvijek i svuda.

Visok i vitak, crnomanjast, toplih crnih očiju iz kojih je sijala iskrenost, naivnost čak, plijenio je svojom gorštačkom pojavom. Njegova impresivna biografija otkriva vrsnog intelektualca – profesora jugoslovenske književnosti koji je službovao u Bijeljini, Podgorici, Splitu i Sarajevu. Za vrijeme jednogodišnjeg pedagoškog rada u bijeljinskoj gimnaziji, ispraćen je sa suzama na novo radno mjesto. Njegovi gimnazijalci, kao i kolege, toga jesenjeg maglovitog jutra, upijali su vlažnim očima Punjin plemeniti lik koji je nestajao na horizontu. I nikada ga više ne vidješe. Buntovne prirode, sa *jakim osjećajem za pravdu i socijalnu problematiku uniženih i potlačenih*, priključuje se NOP-u. Biva uhapšen i interniran u Albaniju i Italiju, a potom strijeljan u Lepoglavi, sa bratom Blažom.

Ironija sudbine ogleda se u činjenici da je stradao na pragu slobode, u maju 1945. godine. Samo malo je nedostajalo da Punja *dotakne i čulima osjeti tu žarko željenu krvavu slobodu*, ali nije mu se dalo... Iza njega, ostao je nedovršeni roman u rukopisu, a *rukopisi imaju sudbine kao i ljudi...* Nije ga mogao dovršiti, jer ga je u tome spriječila ustaška odmazda i tako prekinula sjajnog pripovjedača u njegovom punom stvaralačkom poletu.

Trilogija – *Seljaci* (Bg, 1939); *Domaće ognjište* (Bg, 1951); *Na kamenu* (Ct, 1953), idejno i motivski predstavlja neraskidivo jedinstvo tradicionalnog života i mentaliteta Crnogoraca, između dva rata, svu dramatiku njihovog *golog preživljavanja, očuvanja loze i porodice* čak i po cijenu sopstvenog nestanka. Takođe, sva tri naslova zbirki priča imaju bogatu semantiku koja

bi mogla biti shvaćena kao životni put čovjeka ovog podneblja.

Rođen kao Seljak u *kamenoj zemlji*, iz zemljoradničke porodice, duboko je preživljavao sve seljačke muke, nikada ne zaboravljajući korijene. Kao takav, *natopljen seljačkim potom*, osjećao se lijepo i zaštićeno jedino na domaćem ognjištu. Tada je radoznalim djetinjim očima, uz pucketanje vatre u dugim zimskim noćima, upijao *pričanja starine o crnogorskim junaštvima*. Tako se, u djetinjoj mašti, odmotavalo, vjerovatno, klupko budućih proznih tkanja i otvarao široki put stvaralačkih stremljenja. Nakon izbivanja iz Crne Gore, na studijama u Beogradu, i učešća u revolucionarnom pokretu, ostade u njemu neprebolna žal za *lovčenskim gorostasom*. Njegov Duh bio je nesalomljiv, bez slobode nije mogao disati, stvarati. Otuda potiče i ta žilavost otpora u venama njegovih heroja i heroína, koji prevazilaze čak i one antičke. I tu se zatvara taj mikrokosmos Lopičićevog života i rada – u žarkoj želji da, napokon, dočeka sunce slobode i da se takav *ponovo vrati svome Kamenu*.

Imponuje, svakako, činjenica da su Lopičićevi likovi, muški i ženski, ponaosob, priča za sebe, jedinstveni, ali sa jednim zajedničkim izvištem – crnogorskom tradicijom i etikom. Idemo redom. *Mašanov zločin* je gorka pripovijest o čuvaru manastirske šume čija savjest biva *okaljana* pretjeranom brigom i revnošću u obavljanju posla. Želeći, po svaku cijenu, dokazati nadređenima koliko je odgovoran, tjera *u smrt* sirotu drvaricu, kada je zatiče u šumi *u nedozvoljenom poslu*. Nakon toga događaja, Mašana stiže *božja kazna*, počinje da *ludi* zbog nečiste savjesti. Lopičić, zapravo, završava pripovijedanje neočekivanim raspletom. Dovodi, suptilno, postepeno, čitaoca u dilemu da Mašanu ili presudi, ili se nad njim sažali. Mašanov slučaj, generalno, može značiti simbiozu tragičnih sudbina *malih ljudi* crnogorskog podneblja i njihove uzaludne borbe da dokažu svoju nevinost. Kao i nesrećnom Mašanu, i njima neka

nesreća probudi *savjest* koja ih tjera pravo u ambis. Ta *pomućena svijest*, gubljenje razuma u afektivnim situacijama u koje često zapada Lopičićev seljak, kao lajtmotiv, provlači se kroz autorovo pripovijedanje.

Ne mogu ga izbjeći ni ženski likovi, naprotiv! U ženskim stradanjima naglašen je još jače, markantnije. U priči **Na oranju** dat je vrlo detaljan psihološki portret Ilinke, jedne od mnogih *nevjesta* čiji izabranik odlazi daleko, u pečalbu, nakon vjenčanja, a ona ostaje sa djecom da se snalazi kako umije. Ona samuje tri godine, bez zaštite, sa djetetom, a treba sve zaraditi, očuvati malo imanje...nekako preživjeti. I sva njena duboka bol, sakupljana danima, mjesecima, godinama, kao da ključa... steže je za grlo, davi je... U jednom trenu, kao da osta bez daha, pa jedva komšiji Mašutu odgovori: *Osijedeću ja dok vidim taj 'ljev iz Amerike*. Njoj je zabranjeno sve ono najljepše u njenom biću – ženstvenost koju mora da prikriva, riječi utjehe koje bi smirile njenu zabrinutost, ona ne smije da bude svoja, već onakva kakvom je oblikuju sredina i tradicija. Kroz dijaloge između nje (tako slabe, nježne, a željne životnih radosti) i Mašuta, grubog i hladnog, Lopičić je, zapravo, dramatizovao borbu dva svijeta. Onog muškog, patrijarhalnog i ženskog, tananog, bolnog, osjećajnog, neshvaćenog... I dok se Ilinka svom preostalom snagom upinje da objasni Mašutu svoje teško stanje, dotle on kao da sve to ne vidi ili ne želi da razumije. Naprotiv! U sebi osuđuje Ilinku, brani njenog domaćina što je morao da ode u daleki svijet. On donosi, ali opet u sebi, presudu da je Mijat pogriješio. Seljak treba da otvori oči kad se ženi: *Šta će mu žena kao mače, treba on vuka, na imanju*. I tako, kroz cijelu priču kao da lebdi onaj strašan trenutak kada će Ilinka pasti... stradati zbog probuđene ženstvenosti, izazova kojem se nije uspjela oduprijeti. Proljeće je u njoj budilo čula, do nozdrva joj je dolazio miris zemlje, zaorane brazde, trave, tijela... Nije vladala više sobom, maglilo joj se pred očima... Stiže je, namah, kazna,

---

pade u brazdu, preplašena i ponižena. Sluđena od bola, skače u ubao i time se sužava krug vječitog ženskog stradanja na ovim prostorima.

Ipak, vrhunac ženskog požrtvovanja, nesumnjivo, Lopičić slikovito prikazuje u jednoj od svojih najuspjelijih pripovijedaka – *Imanje*. Janica, žena seljaka Marka, teško bolesna, kojoj spasa nema bez operacije, nadmašuje sebe. Pobjeđuje strah i otvoreno nudi Marku svoj patnički život samo da bi se sačuvalo imanje. Zgrčena u postelji od bolova, Janica uporno nagovara muža da ne smije *kidati od imanja* ni pod kakvim okolnostima. Oboje, od početka do kraja, vode dramatičnu unutrašnju borbu do konačnog epiloga – Janičine smrti u bolnici. Markov *mali svijet* biva potpuno srušen, jer nije presjekao na vrijeme, predugo se dvoumio da nađe rješenje. I tako, igrom sudbine, imanje – *ta navaljena međa, ta dolina prebijena nerodicom* ostade netaknuto, a seljak izgubi životnu sapatnicu i sapatnicu, druga i prijatelja. Krug ženskog stradanja napokon je zatvoren Janičinom žrtvom, a život se nastavlja...

* * *

Koliko god ovakve pripovijesti odisale gorčinom i tragikom, grubom realnošću crnogorskog ruralnog područja, jedno je sigurno – iz svakog kamenčića toga *kamenog mora* isijava po jedna *Luča*, kao putokaz novim naraštajima. To je život ovjekovječen borbom, istinom, pravdom, čojstvom i slobodom, iznad svega. To je taj prelijepi mozaik crnogorskog trajanja i trpeljivosti, bitisanja uprkos svemu, inat koji nadahnjuje i čeliči Lopičićeve junake i junakinje, bez izuzetka. I samo ovako pripovijedane životne sudbine, mogle su kod čitaoca probuditi otpor nepravdi i žeđ za životom, kao i duboku zahvalnost za sve što nas je naučio i poučio naš Punja.

SOCREALISTIČKI ROMAN O REVOLUCIJI I DRUGOM SVJETSKOM RATU

Stevan Konstantinović

The biggest problem of the social realists was how to justify the murder in the name of a noble cause. Lalić offered a solution to the dilemma why he kills himself for revolutionary goals in the epic concise statement „There is no wedding without meat – no revolution without blood“. For Lalić, as well as the entire communist movement, only the weak can be captured.

Revolucionarni prevrat, a posebno Drugi svetski rat, bili su česta tema socrealističkih romanopisaca. Kad je o Oktobarskoj revoluciji reč, situacija je vrlo slična kao i u slučaju romana o predrevolucionarnim vremenima. Vrlo je mali broj takvih književnih ostvarenja u ruskoj književnosti, a po logici da primat u tome imaju ruski književnici, Oktobarska revolucija nije bila predmetom interesovanja književnika iz drugih slovenskih književnosti. Diktat aktuelnosti nije dao vremena socrealističkim književnicima da se vrate u prošlost i sa veće istorijske distance literarizuju događanja, ličnosti i pojave, što istini za volju, verovatno da bi bilo još doktrinarnije u odnosu na one autore koji su bili savremenici tih događanja.

Najznačajnije delo o Oktobarskoj revoluciji u ruskoj književnosti je *Kako se kalio čelik* Nikolaja Ostrovskog (RU). Ono je, iako ocenjeno kao skromno po književnim dometima, ostavilo dubokog traga kako na rusku književnost, koja je imala za temu Drugi svetski rat, tako i na slovenske književnosti i romane nastale u njima na istu temu. Nastao kao u dobroj meri autobiografski roman, bio je dobar primer edukativnog romana za revolucionare. Repertoar pripovednih situacija u romanu Ostrovskog postaće svojevrsni priručnik za autore kasnije nastalih dela socrealizma. No, *Kako se kalio čelik* nije značajan samo po tome.

Uvodeći svog drskog deliju Pavla Korčagina u ratna zbivanja, Ostrovski ga suočava sa prvom dilemom rata i revolucije, a to je – ubistvo. Već na prvom koraku dilema ubiti ideološkog protivnika ili ne, izgleda vrlo ljudska, obična, ali biva napuštena opravdanjem da već sama činjenica da se neko nalazi sa druge strane, dovoljno je dobar razlog za eliminaciju te osobe, jer hipotetički i on je ubica, čak uz činjenicu da nikome na čelu ne piše da li je ubijao, da li će ubijati, ili ne.

Striktna i duboka podela na suprotstavljene društvene klase kod Ostrovskog je granica koja je nepremostiva i autor ne predviđa mogućnost pomirenja. Sukob klasa tokom revolucije po Ostrovskom ima samo jedan cilj – uništenje klase na zalasku. Korčaginu, Ostrovski ne daje čak ni mogućnost emotivne veze sa devojkom iz višeg staleža, čak ni onda kada bi ona ambijetalno, promenom načina odevanja, htela da pristane na društvene promene koje su se dogodile. Klasna i ideološka pripadnost ne priznaju individualnost, čak ni u smislu biološkog opstanka.

Kada umireš a znaš zašto, to je nešto posebno. Onda čovek i snagu dobija. Kad si uveren da si u pravu, treba umirati bez kuknjave. (ON)

Smrt ima dvoznačnu funkciju u romanu Ostrovskog. Kada gine komandant divizije onda je:

...poginuo bezgranično smeli drug – obuzeti bezumnim gnevom, eskadroni su sasekli čitav vod legionara. (ON)

Model po kome je vredna pažnje samo smrt ideološkog istomišljenika, a smrt protivnika je bezvredna, hladna činjenica, statistički podatak, postaće pravilo koje će primenjivati ostali socrealistički pisci. Pogibija ideološkog istomišljenika je najčešće lišena opservacija o smislu postojanja, nema univerzalizacije, koja bi po logici stvari odvela autora i na drugu stranu, jer prema tom modelu, koji je afirmisao Ostrovski, ideološki i klasni protivnik i ne zaslužuje drugačiju sudbinu osim smrti, koja je prosta eliminacija, lišena svake emocije.

Ostrovski pravi široki spektar ideoloških protivnika na prostoru Ukrajine, prilikom čega nacionalni pokret Ukrajinca ima kao takav isključivo klasni karakter, a njegovi reprezentanti su oružane formacije ukrajinskih nacionalista, građanski stalež i inteligencija, a na kraju su i seljaci koji nerado gledaju na ideje boljševizma. Slično se ponašaju i Poljaci. Karakterizacija ovih likova je groteskna, poljski oficiri su dobro uhranjeni, nosevi su im crveni od učestalog konzumiranja votke, žene i devojke su napirilitane i nakindurene. Među kontrarevolucionarima vlada nesloga, zavađeni su pa i sukobi među njima nisu retkost. Izlaz iz sukoba traže u pogromima Jevreja. Jedini razlog tome je pljačka, prilikom koje vlada hijerarhija u podeli plena, na čijem kraju stoje ukrajinski seljaci, koji im se u pljačkaškom pohodu poslednji pridružuju. Prilikom pogroma učestala su silovanja.

Nasuprot kontrarevolucionarima stoje boljševici. Njihova karakterizacija je dijametralno drugačija. Korčagin je asketa, kao i njegovi saborci. Kada se dvojica zaljube u istu devojku, prepustaju njoj pravo izbora. Ljubav sa osobom iz druge klase nije moguća. Devojka suočena sa izvesnim krajem u zatvorskoj ćeliji nudi svoju čednost Pavlu Korčaginu da je ne bi obesčastio oficir, ali Korčagin to odbija i tako se ponaša do kraja romana, pa se može izvesti zaključak da ostaje seksualno nevin do smrti.

Revolucionari, i Rusi, kao i Ukrajinci su solidarni sa siromašnim Jevrejima, a radnici Poljaci posle klasnog osvešćivanja istupaju sa idejom da će širiti ideju revolucije i u Poljskoj. Klasno svesnim ukrajinskim radnicima se gade nacionalni simboli kontrarevolucionara, „žuto-plavih zlotvora“ i odriču ih se bez dvoumljenja.

Izlivi mržnje prema ideološkim neprijateljima su učestali, što nije bez razloga. Ostrovski indirektno stalno ima na pameti čitaoca, a pripovedne epizode u kojima se Korčagin nadahnjuje delima socrealista, kao i pripovedna situacija u kojoj se u zatvoru priseća likova iz takve literature i nastoji da oponaša njihovo držanje pred klasnim neprijateljem, na nedvosmislen način ukazuje da je funkcija književnosti za Ostrovskog ideološko uticanje na čitalačku publiku umetničkim sredstvima.

Iz tog razloga, lik Korčagina je ideološki pravolinijski, on ne sumnja u ispravnost stavova partije, oni nikada nisu u nesaglasnosti sa životnim realnostima. Čak se gradi izrazito pozitivan odnos prema delatnosti političke policije kao revolucionarne avangarde, što ponovo navodi na zaključak da je uzimanje učesća u njenim akcijama obračuna sa političkim neistomišljenicima, pozitivno društveno ponašanje svakog pojedinca.

* * *

Romani sa temom Drugog svetskog rata čine najbrojniju grupu romana o ratu i revoluciji. U najznačajnije romane ove grupe mogu se ubrojati *Barjaktari* i *Čovek i oružje* Olesa Gončara (UK), *Daleko je sunce* Dobrice Ćosića (SR), *Pesma* Oskara Daviča (SR), *Mlada garda* Aleksandra Fadjejeva (RU), *Prolom* Branka Ćopića (SR), *Svadba* Mihaila Lalića (CG), *Neutrite staze* Sofije Drožd-Satanovske (PL).

Zavisno od partijske rekapitulacije istorijskih događanja vezanih za Drugi svetski rat svake komunističke partije koja je došla na vlast u pojedinim slovenskim zemljama, kao i vremenske distance u odnosu na događaje o kojima su pisci tamo gde su mogli

gradili i svoj individualni stav o ratu koji je promenio tok istorije svakog pojedinačnog slovenskog naroda, u određenoj meri nastajali su specifični romani o Drugom svjetskom ratu.

Vrlo ilustrativno je poređenje romana nastalih u srpskoj i crnogorskoj, i romana nastalih u slovenskim književnostima Sovjetskog Saveza. U njima se može posmatrati u kojoj meri su partijsko-politički stavovi uticali na stvaranje razlika u odnosu na istorijske datosti, odnosno koliko je autorski stav mogao uticati na promenu oficijelnog i formiranje drugačijeg viđenja istorijskih događanja. Drugačije rečeno, kroz pomenute književnosti može se pratiti evoluiranje partijskih stavova unutar pojedinih komunističkih partija, međusobne partijske razlike, njihova literarizacija i odstupanje pojedinih autora od partijskog stava, što ne znači i odstupanje od *normativne poetike socijalističkog realizma*, kako to često znaju reći pojedini književni kritičari, istoričari i teoretičari.

* * *

U slovenskim književnostima Sovjetskog Saveza, prvenstveno u ruskoj i ukrajinskoj, kao reprezentativni romani mogu se smatrati romani Olesa Gončara *Barjaktari*, *Čovek i oružje* (UK) i *Mlada garda* Aleksandra Fadjejeva (RU).

Pred socrealističkim književnicima SSSR-a posle Drugog svjetskog rata stajao je jedan veliki, ne toliko književni, koliko politički i ideološki problem: kako opravdati haos nastao napadom Nemačke na SSSR početkom 1941. godine? Istorija je logikom činjenica govorila da je nemačka vojska došla do Moskve, da su tih, prvih godina rata, sovjetske jedinice trpele poraze, da se Crvena armija neprestano povlačila, vojnici ginuli, bili zarobljavani i na kraju krajeva – da je malo nedostajalo pa da dođe do propasti države sovjeta. Svemoćna partija, i svemoćni vođa pokazali su da postojanje mnogih slabosti sovjetskog društva ne

može prikriti armija književnika i novinara, ali ni za vreme, kao ni posle rata, komunistička partija, ni Staljin se nisu odrekli njihovih usluga.

Različito od govora istorijskih činjenica, a dobrim delom i zbog krajnjih rezultata rata iz koga je SSSR, a kao njegov sinonim – Staljin, izašao kao pobednik, Aleksandar Fadjejev i Oles Gončar, u svojim romanima *Mlada garda* i *Čovek i oružje* morali su tražiti rešenje problema nastalog početkom rata. Znatno drugačije nego u svom romanu *Poraz*, Aleksandar Fadjejev u *Mladog gardi* vrlo dosledno izbegava čak i pomisao da je među sovjetima bilo haotičnih situacija koje su bile van kontrole partijskog i državnog aparata. Njegovi stanovnici rudarskog naselja, u najvećem broju ne sumnjaju u krajnji ishod ratnog sukoba. Trenuci defetizma bivaju suzbijani podsećanjem na ideološku pripadnost komunističkoj organizaciji omladine. Čvrsto ideološki profilisani, i u trenucima kada nema konkretnih državnih i partijskih odgovora na pitanje *Šta da se radi?* oni deluju onako kako je odgovor na te situacije projektovan nakon Drugog svetskog rata, a taj odgovor, napribližnije reprodukovano, glasilo je da su klasno i ideološki svesni građani SSSR-a u skladu sa svojim ubeđenjima, uvek znali pravilno da postupe, pa ma koliko situacija izgledala bezizlazna i ako za nju organi vlasti nisu imali adekvatan odgovor.

To se čak tiče i vrednovanja života običnih građana i partijskih rukovodilaca, u čemu Fadjejev daje prednost partijskim rukovodiocima, a čuvanje njihovih života čak postaje obaveza svih ostalih članova partije i omladinske organizacije, ali i svih drugih građana.

Uzroke dolaska nemačkih tenkova u rudarsko naselje, Fadjejev ne razmatra suviše studiozno, već to samo konstatuje kao činjenicu, odnosno, prihvata tada rašireno opravdanje u kome je nadmoć Nemačke u ratnoj tehnici bila presudna za munjeviti upad i vojne uspehe u zemlji sovjeta. Vrlo skromno, kroz lik Valjka, uz opravdanja o ljudskoj i tehničkoj nadmoći

Nemaca, Fadjejev zamera sovjetskim oficirima neobučenost u rukovanju savremenim naoružanjem, kojim je znalo rukovati ljudstvo obučeno tokom rada u industriji(?).

Slično Fadjejevu, Oles Gončar (UK) u romanu *Čovek i oružje* izbegava pomenutu činjenicu, iako je delo nastalo u periodu takozvanog „obračuna sa kultom ličnosti“. Ta promena u načinu mišljenja se može prepoznati kao iskra rugačijih mogućnosti tumačenja životnih realija, kao na primeru studenta Bogdana, koji je sin „narodnog neprijatelja“ ali u njegovom slučaju sredi na prihvata tu činjenicu, tako što ga ne smatra odgovornim za ideološke grehe koje lično nije počinio. Moralnim stavom Gončar je na njegovoj strani a ne na strani, njegovih progonitelja, čak i u trenutku kada student Bogdan odbija da se odrekne svog oca u korist stupanja u Komsomol i dobijanja stipendije. Javlja se i lik bezobzirnog narednika, koji je u trenutku iskušenja postupio kukavički.

Istini za volju, ništa slično se ne može naći kod Fadjejeva, čiji omladinci nalaze opravdanja za političke procese protivnika sovjetskog režima, čak u toj meri da im je prihvatljivo odsustvo mogućnosti prava na odbranu optuženih jer „ko bi pristao da brani narodne neprijatelje, kad im sudi narodni sud, a ne neki zapadni, u kome je sud u rukama kapitalista“. No, to je mera razlike, kako individualne tako i one nastale promenom političke klime u vremenu u kom su nastali pomenuti romani. Mera partijnosti ogledala se u tome što je vreme nastanka romana zahtevalo od pisaca da opravdaju političke procese koji su vođeni kako pre, tako i posle Drugog svetskog rata protiv protivnika Staljinovog političkog kursa. Ugrađivanje sinhronije u dijahroniju, bio je uobičajeni postupak, koji poznavala književnost socijalističkog realizma, posebno u slučaju istorijskog romana o kome će naknadno biti reči.

Gončar ipak nije mnogo radikalniji u odbrani neistomišljenika. Rat, i u njegovom romanu pretvara studente u mašine za ubijanje,

sa ciljem ubijanja što većeg broja pripadnika neprijateljske oružane sile. U liku studentkinjinog dede „tolstojevca“ prepoznaje se neka vrsta opozitnog mišljenja, pacifizma koji gubi svaki smisao pred činjenicom koju ističu mladi revolucionari da *fašisti nisu ljudi*, pa ih zato treba ubijati bez bilo kakve moralne dileme.

Fadjejev u karakterizaciji svojih likova Nemaca, malo je blaži od Gončara. Nemce karakteriše kao mehaničke monstrume, koji kad su izvan svojih tenkova i oklopnih vozila bivaju slični životinjama: dlakavi, nekulturni, skloni seksulanim provokacijama (na tom nivou se Fadjejev zadržava, jer verovatno nije imao rešenje za situaciju u kojoj bi nemački vojnik silovao rusku omladinku, odnosno, situacija posle toga bila bi za njega teško rešiva), skloni su opijanju, brutalni su prema zarobljenim ranjenicima, čude se kad ustanove da poneko od omladinaca zna nemački jezik, poklali su kokoške, poubijali pse, isekli drveće jasmína u strahu od partizana, jedu, piju i ne znaju da pevaju, krkljaju i pište. Soba im je pretrpana praznim kao i punim flašama votke, prljavim posuđem u kome su ovčije i živinske kosti, skupa sa otpacima povrća i korama hleba. Sede u sobi raskopčani, dlakavi, znojavi, a ruke su im umašćene do lakata. Na Ruse ne gledaju kao na ljude već kao na predmete.

Fadjejev je u dva navrata naveo, ali tek više faktografski, da su skupa sa Nemcima u pohod na SSSR krenuli i Rumuni, Mađari i Italijani. Ako izuzmemo ove poslednje, eleboracije na temu ponašanja Rumuna i Mađara kao okupacione vojske, nisu bile funkcionalne zbog poratne činjenice da su oba naroda bili u okviru sovjetske zone uticaja, što će posebno doći do izražaja u Gončarevom romanu *Barjaktari*.

Fadjejev nije propustio da kreira i lik kolaboracioniste Fomina, bivšeg kulaka koji je uspeo da izbegne revolucionarnoj pravdi, ali je svoja kontrarevolucionarna opredeljenja iskazao u vreme nemačke okupacije. Time je opravdao oduševljavanje omladine društvenom ulogom tužilaca i istražnih sudija, a indi-

rektno i političke policije, a kolaboraciju je uslovio klasnom pripadnošću.

No, ono što Gončara i Fadjejeva razlikuje od ostalih socrealista je to da su, u svojim romanima o studentima, po prvi put, intelektualizam svojih likova stavili u istu ravan sa neintelektualno kreiranim likovima. Jednako vrednovanje intelektualaca koji su u funkciji oružane borbe, novina je, koju su Gončar i dobrim delom Fadjejev, uneli u književnost socrealizma i time načinili otklon u odnosu na već postojeću književno-ideološku tradiciju. No, i tome treba tražiti društvenu uslovljenost. Već prvih godina postojanja SSSR-a, mogućnost školovanja, posebno za mlađu populaciju nije samo mogućnost već i obaveza. Školovanje mladih postaje masovna pojava, pa predrevolucionarni obrazac po kome se intelektualci nalaze sa druge strane revolucije, više nije bio funkcionalan.

Fadjejev, pravi i skalu korisnih zanimanja – vojničko tokom rata, inženjersko posle rata, a tokom oba perioda pravnici su potrebni jedino kao istražne sudije, radi otkrivanja neprijatelja države i naroda.

No, u svom odnosu prema umetničkom stvaralaštvu Fadjejev otvoreno propagira „političku umetnost“ kao ratnu potrebu, ali istovremeno pravi selekciju među delima i autorima književnog nasleđa koja izgleda ovako:

- *Nikolaj Ostrovski „Kako se kalio čelik“ – odlično*
- *Lav Tolstoj „Hadži Murat“ – Lepo predstavljena oslobodilačka broba gorštaka*
- *Aleksandar Blok „Stihovi o divnoj dami“ – Mnogo maglovitih reči*
- *Bajron, „Čajld – Harold“ – Neshvatljivo zašto je ovo delo toliko uzbuđivalo umove, kad je tako dosadno za čitanje*
- *Majakovski „Dobro“ – bez ocene*
- *A. Tolstoj „Petar Veliki“ – Odlično, pokazao je da je Petar bio progresivan čovek. (FA)*

Fadjejev je navedenim vrednovanjem čvrsto oslonjen na već postojeće kriterijume vrednovanja književnog nasleđa, kao i ideološku projekciju potreba za književnim stvaralaštvom. Ujedno, u trenutku kada se Crvena armija nalazi u povlaćanju pred naletom Nemaca i njihovih saveznika, književnost dobija funkciju očuvanja vere u konačnu, krajnju pobjedu armije, ali i socijalističkog društvenog modela, pa sačinjena skala korisnih dela ima istu svrhu i cilj.

Roman *Barjaktari* Olesa Gončara (UK) u odnosu na dva ranije pomenuta romana ima u određenoj meri drugačiju vizuru ideološke stvarnosti. Pripovedno vreme je kraj Drugog svetskog rata i trijumf Crvene armije. Gončar više nije imao problema sa pravdanjem vojnih neuspeha s početka rata, a jednako tako, i kad je reč o likovima, vraća se predrevolucionarnoj klasifikaciji revolucionarnosti pojedinih profesija, pa su kod njega opet naj-revolucionarniji industrijski radnici, traktoristi, rudari, seljaci-kolhoznici itd. Vraćanje ovoj tradiciji takođe nije bez društvene uslovljenosti, jer politički procesi protiv pojedinih intelektualnih krugova u vreme kad je nastao i kada je objavljen pomenuti roman Olesa Gončara, ponovo bivaju aktuelni.

Iz navedenih razloga, Gončar pokušava da rat predstavi kao vrstu posla, težak za razumne ljude, ali posao koji traje 24 časa, kao dobro organizovan proces rada, u kome uništavanje neprijatelja postaje precizno i „lepo“, artiljerijska baterija se pretvara u dobro uhodan mehanizam, vojnici su ponosni što uralsko gvožđe tako dobro kida zemlju i komade mesa neprijatelja, dok rakete paraju nebo, a za sve to postoji i jaka podrška iz pozadine u vidu poruke majke jednom od boraca, koja glasi:

...budi hrabar, odvažan, uništavaj neprijatelje.

Uobičajeni, ali normalni strah za život sina u pismu nije prisutan. Isti lik smatra da je od smrti mnogo strašnije sramota pred otadžbinom, a taj strah dobija karakter religioznog straha. Čak u

tolikoj meri da ranjenika ne boli mnogo rana, već moli da ga ne vraćaju u pozadinu. Dobrovoljac ne želi da bude u štabu nego insistira da ostane na frontu.

Trijumfalizam ali i svojevrsna imperijalna svest dolazi do izražaja u trenutku kada pripadnici Crvene armije prelaze preko granica predratne sovjetske države. Rumunska mesta sa istaknutim belim zastavama hrane sujetu Gončarevih likova, koji su ponosni što su pripadnici „tako moćne armije“. Pri nailasku na groblje poginulih vojnika iz prethodnog rata, oni konstatuju da je sudbina takva da stalno moraju oslobađati potlačene narode. Istovremeno konstatuju da nije pravedno da isterivanjem Nemaca iz Rumunije, dozvole građanskim političarima da renoviraju sistem višepartijske parlamentarne države, kada ih dočekuju siromašni rumunski seljaci pesmom „Internacionala“, jer „Nemci su im sve uzeli osim *Internacionale*“.

Ni ideja panslavizma nije izostavljena, jer se Crvenoj armiji predaje i jedan Hrvat, prisilno mobilisan u mađarsku vojsku, koji nije hteo pucati u svoju braću. Jednako tako, crvenoarmejcima se predaje i mađarski umetnik koji je vrlo kritično raspoložen prema ideologiji fašizma, kao i mađarski oficir koji je pun negodovanja u odnosu na Nemce. Za sve njih Gončarevi likovi imaju puno razumevanja jer će ubrzo u tim zemljama biti ustavljeni sistemi narodnih, komunističkih demokratija, a sovjetska armija biće stacionirana u njima sve do pada „berlinskog zida“.

Gončar je ispunio mnoga ideološko-politička očekivanja svojim romanom *Barjaktari*, ali se baš iz tog razloga susreo sa problemom kako napisati roman o ratu uz vrlo skromnu karakterizaciju likova u kojoj domira ideološka pravolinijnost, pa je izlaz pronašao u opširnim opisima strateško-taktičke situacije na frontu. Dugački i gotovo statistički opisi situacije na frontu čine gotovo polovinu trodelnog romana *Barjaktari*. Političnost ovog romana do te mere je ekstremizovana da su čak i opisi prirodnog ambijeta u njihovoj funkciji, pa tako sovjetski vojnik umire sa

poljskim cvetom u ruci, dok se predelom u kome se nalaze tela poginulih nemačkih vojnika – širi smrad.

Roman *Barjaktari* Olesa Gončara jedan je od najekstremnijih primera potiranja umetničkog u književnoj formaciji koju poznajemo pod imenom socijalistički realizam. Uz ostale kulturne romane socrealizma i *Barjaktari* su bili jedan od najprevođenijih i najtiražnijih romana svog vremena, pa time i roman-obrazac za nastajanje novih dela slične sadržine.

* * *

Iako revolucija na prostorima ratom rastočene Kraljevine Jugoslavije nije imala usko nacionalni karakter, u srpskoj i crnogorskoj književnosti nastao je specifični socrealistički roman sa tematikom Drugog svetskog rata. U drugim jugoslovenskim književnostima, slovenačkoj, hrvatskoj i makedonskoj, može se reći da u dobroj meri – baš iz političkih razloga – nije nastao reprezentativni roman o ovom istorijskom periodu. Jedino makedonska književnost nije poznavala roman do pojave dela Slavka Janevskog *Selo iz sedam jasenova*, a kada je postala u književnom smislu zrela za romaneskno stvaranje, književno-političke prilike nisu išle na ruku socrealističkoj poetici. U hrvatskoj književnosti bilo je aktuelno opiranje socrealizmu kako od strane pisaca nekomunističke orijentacije, tako i na književnoj levljici, koju je personifikovao Miroslav Kleža, a političko utapanje u novu jugoslovensku zajednicu za predstavnike hrvatske intelektualne elite predstavljalo je odlaganje stremljenja ka nacionalnoj državi. Slovenačka književnost takođe nije bila sklona prihvatanju socrealističke poetike iako su uz Srbe i Crnogorce, Slovenci imali svoj revolucionarni pokret i autentičnu komunističku revoluciju.

Najkarakterističniji srpski i crnogorski socrealistički romani su *Daleko je sunce* Dobrice Ćosića (SR), *Prolom* Branka Ćopića (SR), *Svadba* Mihaila Lalića (CG) i *Pesma* Oskara Daviča (SR).

Jedan od ključnih problema ideološke prirode sa kojim su se

susreli srpski i crnogorski socrealisti, kao i pisci istočnoslovenskih književnosti, bilo je traženje rešenja za činjenično neprijatnu istorijsku situaciju stalnog povlačenja i poraza Crvene armije pred naletom Nemaca s početka 1941. godine. Srpskim i crnogorskim socrealistima pozicija je bila lakša. Sva četiri pomenuta romana nastala su posle političkog sukoba komunističkih organizacija personalizovanih u osobama Staljina i Tita. Srpski socrealisti iz navedenog razloga bivaju „trezveniji“, ali vrlo oprezni u tumačenju ove istorijske činjenice.

Dobrica Ćosić razrešava nastalu situaciju susretom dvojice partijskih rukovodilaca, koji rekapituliraju događaje s početka rata. Pavle i Maksim razgovaraju o svojim, ali i ne samo svojim, zabludama o moći sovjetske armije i komunističkoj, radničkoj, klasnoj solidarnosti. Prisećaju se očekivanja da će za nedelju dana posle napada na zemlju sovjeta doći do paralize života u Evropi, jer će proletarijat stupiti u generalni štrajk kao i da će nemački komunisti stupiti u otvorenu oružanu brobu protiv nacistata. Ovim zabludama pridružuju i zablude i očekivanje srpskih seljaka, koji su palili vatre da bi obeležili prostor na kojem su očekivali da će se spustiti ruski padobranci. Pomenuti partijski rukovodioci ovo konstatuju ironično ali ne ulaze u razloge svojih zabluda. Ćosić od ovoga ne ide dalje.

Branko Ćopić stvara pripovednu situaciju u kojoj se kod utamničenih seljaka rađa nada da će vrlo brzo biti pušteni na vest da je Nemačka napala Sovjetski savez, ali ih ta nada uskoro napušta jer „daleko je Rusija“.

Uslovljenost uspeha srpske i crnogorske revolucije stanjem na Istočnom frontu ipak ne iščezava. Dobrica Ćosić, partijskom rukovodiocu koji podiže moral svojim saborcima, daje za pravo da čak i laže o stanju na frontovima, pa tako on bez postojanja bilo kakve moralne dileme priča o navodnim velikim poredama Crvene armije i zauzimanju novih gradova od strane Titovih proletherskih jedinica na drugim ratištima izvan Srbije. Svest da

uspeh srpske i crnogorske komunističke revolucije nije moguć bez ratnog uspeha sovjetske vojske, biva samo delimično ublažena pominjanjem njenog parnjaka u vidu Titovih partizanskih odreda. Istorijska, ideološka veza između srpskih, crnogorskih i ruskih komunista, nije bila lako napuštena ni posle vrlo žestokog političkog sukoba na relaciji Tito – Staljin. No, partijsko insistiranje na autentičnosti jugoslovenske revolucije ostavilo je poluotvorena vrata srpskim i crnogorskim socrealistima za stvaranje delom autentične književne slike o revoluciji i Drugom svetskom ratu.

Srpski i crnogorski socrealisti kako zbog karaktera rata u kome je bilo mnogo činilaca, a komunisti samo jedan od mnogih, silom prilika približavaju se viđenju rata i revolucije koje su imali saputnici ruske revolucije. Dobrica Ćosić partijski stav da je revolucija bila planska i dobro osmišljena od strane Komunističke partije Jugoslavije, direktno ne dovodi u pitanje, ali stvara situacije koje relativizuju partijski stav, odnosno, u ravni morala ukazuje na kompleksnost pojedinih istorijskih situacija i partijskih stavova koji su ih prouzrokovali.

Partijski odnos prema seljacima, njihovom tradicionalizmu, ne nailazi na striktnu osudu kod Ćosića. On ima razumevanja za seljačku podozrivost prema revolucionarima kao i prema vojnim formacijama četnika, reprezenata režima na zalasku. Svestan činjenice da industrijski radnici u Srbiji pre i tokom Drugog svetskog rata nisu bili brojna populacija, tj. da su seljaci bili najbrojniji element u srpskim partizanskim odredima, čak uobičajeno za socrealizam kao formaciju, Ćosić iznosi kolektivni kredo srpskog revolucionarnog seljaštva:

U čitavoj istoriji mi smo imali svega dva zanimanja: zemljoradnju i ratovanje. A drugi narodi su stvarali kulturu, nauku, industriju, gradove i druga čuda. Vreme je da naš narod napusti stara zanimanja i ovim drugim da se bavi. To je za mene revolucija. (ĆD)

U skladu sa njime, posleratni partijski stav o potrebi industrijalizacije zemlje biva sasvim prihvatljiv, jer su se za njega borili i zbog njega ginuli partizani i komunisti tokom rata.

Ponovo u duhu istočnoslovenskog socrealizma, Ćosić kreira i lik industrijskog radnika koji je napustio selo, kao proleter došao u vezu sa idejama komunizma, pa ako i pogine, ima nadu da će njegova deca posle pobede revolucije živeti bolje nego on.

Ćosić, razumevanje ideja revolucije pripisuje mlađem naraštaju koji se suprotstavlja konzervativizmu svojih roditelja, uz ideju o raspolućenosti srpskog nacionalnog bića, koju će kasnije u svojim delima dodatno literarizovati.

Osim mladih, u skadu sa poetikom socrealizma, kao nosioci revolucionarnosti sreću se likovi partijskih aktivista, koji ne potiču iz seoske sredine, već su ili radnici, ili intelektualci, učitelji, ili su studenti, na koje lokalni partizani, pa čak i nepartijski komandni kadar gleda sa nepoverenjem.

U određenoj meri radikalniji po ovom pitanju je Branko Ćopić, kod koga su seljaci skloni pljačkanju, krvnoj osveti, dok revolucionarnost podstiču partijski kadrovi došli iz drugih sredina ili čak jedinice koje nemaju razumevanje za lokalne odnose i slobodnije su za drastičniju primenu revolucionarne prakse, a u okviru nje i uništavanja klasnih neprijatelja.

Relativizovanje zvaničnih stavova komunističke partije o revoluciji, Ćosić akcentuje u nekoliko pripovednih situacija, među kojima se izdvaja susret partizana i izbeglica, kada izbeglice optužuju revolucionare da će se zbog njihove doslednosti, zatrti seme srpskom narodu, a u slobodi za koju se bore, ostaće sami. Odgovor koji Ćosić pruža u ovakvoj situaciji, tipičan je za socrealizam. Politički komesar Pavle objašnjava ciljeve borbe i uređenje koje će uslediti posle pobede revolucije. I kod Oskara Daviča ubistvo neprijatelja nije ubistvo, jer je to ubistvo u ime čovečanstva.

Na optužbe da je partizanska, komunistička borba pogubna za narod, Mihailo Lalić ima eksplicitniji, epsko sažet odgovor:

Nema svadbe bez mesa – ni revolucije bez krvi (ML)

Manje prisutna je dilema oko ubijanja neprijateljskih vojnika. Na pitanje da li je strašno ubiti čoveka, sledi odgovor koji nudi Ćosićev revolucionar: gadno je i strašno to činiti, osim u slučaju kad treba ubiti izdajnika otadžbine. Na tu situaciju nadovezuje se susret ideoloških protivnika u kome Ćosić relativizuje čin izdaje. Vasić i Pavle jedan drugog optužuju za izdaju, s time što Ćosić dopušta Vasiću, kao zagovorniku režima na zalasku, da optuži komesara Pavla da je za njega otadžbina Sovjetska Rusija, da se vlastite odrekao, da ubija Srbe za nekavog Tita (Šokca – Hrvata) i Staljina. Ovakve situacije već nisu bile moguće u književnosti istočnoslovenskih naroda. Tamo druga strana nije imala pravo da govori.

Branko Ćopić, slično ruskim saputnicima, svojim likovima u najvećoj meri uklanja naknadnu istorijsku pamet, i revoluciju predstavlja kao stihiju, u kojoj lokalno stanovništvo gleda da iz rata izađe sa što manjim gubicima, kako ljudskim tako i materijalnim. Ćopić čak sa neskrivenim simpatijama piše o lokalnom muslimanskom prvaku Đulagi, koji svojom teritorijom smatra samo nekoliko sela i čitav smisao rata mu je sačuvati sela i njihove stanovnike.

Srpske seljake koji pokušavaju činiti isto, Ćopić ne osuđuje kao takve, ali ukazuje da to u njihovom slučaju nije bilo moguće. Pridošlice u vidu ustaša emigranata, komunisti i kraljevih oficira, stvorile su nepodnošljivu situaciju u kojoj neutralnost nije bila moguća. Ćopićeva vizura je filmskim rečnikom rečeno – žablja perspektiva, nesvojstvena istočnoslovenskom sorealizmu. Ćopić u tome biva radikalniji i od Dobrice Ćosića, čiji je roman *Daleko je sunce* bio relativno dobro prihvaćen od strane komunističke elite Titovog doba, dok je Ćopićevom *Prolomu* namenjena sudbina prećutnog tolerisanja.

Osim pomenutog, u ravni književnog postupka, srpski i crnogorski socrealisti oživljavaju unutrašnji monolog (Dobrica Ćosić i Mihailo Lalić), tok misli (Oskar Davičo), a nije redak ni opis sna kao čovekovog nesvesnog stanja što je redak slučaj u književnosti istočnoslovenskog socrealizma.

Elementi poetike socijalističkog realizma koje su pomenuti romanopisci dosledno primenili u svojim delima su:

*Revolucionarna askeza

Motiv revolucionarne askeze je centralni motiv kod Oskara Daviča u romanu *Pesma*. Njegov lik, Mića insistira na nužnosti samoodricanja, na potrebi da revolucionar bude „čist, čestit, moralan, javno i privatno, gde ga vide i čuju, ali i tamo gde misli da ga niko ne vidi i ne čuje, jer svaki je borac zastava“. Dobrica Ćosić stvara vrlo tipičnu platonsku vezu između komandanta i bolničarke, koji priznaju ljubav jedno drugom tek u trenutku kad je moguća njihova pogibija. Komadiru Vuku žena piše da nisu imali ništa od života „Prvo rad, posle vojska, rat, pa partizani i kad sve sabereš – ništa“. Ćopić takođe stvara romantičnu, platonsku vezu svojih likova Gojka i Mirjane, a Katica, Hrvatica-Slovenka poznata po svojim ljubavnim avanturama, kada se pridruži partizanima prestaje sa nemoralnim ponašanjem. Komunistima-asketama i neprijatelji priznaju istrajnost i odlučnost, što Mihailo Lalić određuje kao „čudni, ponosni ljudi, drugačiji, čvrst stav, nešto čemu ne možeš dodijati ni gvoždjem ni vatrom, takvi da ih ni grob ne popravlja“.

*Karakterizacija klasnog neprijatelja

Kada govore o klasnim neprijateljima, koji su domaćeg porekla, srpski i crnogorski socrealistički pisci nalaze ih kako među svojim sunarodnicima tako i među pripadnicima drugih nacionalnosti. Najpodrobniju skalnu daje Branko Ćopić. Nasuprot

siromašnim Srbima, koji su odani komunističkoj partiji, tu su pripadnici prethodnog režima, koji nastoje da dobiju službu i kod novih vlasti, kao što je žandar Todor Drakulić. Trifun je reakcionarni sesoki gazda koji se pridružuje Italijanima i ustašama, pod nagovorom pridošlog četničkog kapetana. Ustašama se pridružuju najsiromašniji, hrvatska fukara, zatim Škuro, siromašni đak, pitomac Katoličke crkve, neugledan, neprivačan za devojke i zadojen mržnjom prema Srbima; advokat koji je neispoljena osoba, bolesno ambiciozan i fratar, celebs, bezosećajna osoba. Ustašama se od muslimanskog stanovništva pridružuju najsiromašniji, takođe fukara; umereni muslimani na čelu sa hodžom, ne nastupaju protiv ustaša, jer vlast je vlast – a Srbima je Bog odredio takvu sudbinu; dok treću grupu čini tanki sloj muslimana i Hrvata među kojima su najbrojniji gimnazijalci koji su skloni komunistima i ispoljavaju otvoreno neraspoloženje prema ustašama.

Kako je Komunistička partija Jugoslavije naknadno ukazivala na masovni i svenacionalni karakter revolucije, reći da su iz redova nesrpskih nacionalnosti samo malobrojni bili za revoluciju, nije bilo u skladu sa promovisanim partijskim stavom, pa je to najverovatnije bio razlog, uz isticanje stihijnosti revolucije, što Ćopićev *Prolom* nije bio kanonizovan kao kulturni socrealistički roman u srpskoj književnosti.

Mihailo Lalić, kolaboraciju sa četnicima i Italijanima usko vezuje za klasnu pripadnost. U zatvoru u Kolašinu nalaze se polukomunisti, osobe koje su bile do rata članovi manje-više svih opozicionih stranaka, oni koji su poverovali obećanjima četnika i Italijana da će biti pošteđeni ako im se predaju, odnosno, svi oni, koje Lalić karakteriše kao žrtve ideološke nezrelosti, lakovernosti i za realnost nezrele osobe.

Lalić je naglasio poznatu socrealističku, a time i partijsku tezu da klasnom neprijatelju nikada ne treba verovati, a još pogubnije je pokušavati uspostavljati saradnju. Po toj logici, pravi, iskreni

komunisti i patriote nalaze se neposredno uključeni u borbu, dok oni slaboga morala i ideoloških uverenja mogu dospeti u zatvor, što u suštini i zaslužuju. Komunistu u zatvoru – od strane komunističke organizacije bilo je vrlo rizično, pa je čak formiran obrazac da je za komunistu, tačnije komunističku organizaciju, bolje da komunistu izvrši samoubistvo nego da bude zarobljen.

Mihailo Lalić je romanom o zatvoru o Kolašinu, koji je vrlo netipičan u odnosu na romanesknu produkciju socijalističkog realizma o Drugom svjetskom ratu, postao svojevrsni preteča romana o zatvorskom sistemu koji će uslediti u poznoj fazi socrealizma kao što su *Jedan dan Ivana Denisoviča* Aleksandra Solženjicina, ili *Tren 2* Antonija Isakovića.

Dobrica Ćosić među najveće neprijatelje revolucionarne promene društva svrstava seljačko stanovništvo sklono ravnogorskom pokretu. Njihovo protivljenje komunistima zasniva se na komunističkom veličanju Rusije, strahu od kolektivnog vlasništva „jedenja sa kazana“ itd. Mogućnost izdaje revolucije, politički komesari vide u klasnom poreklu svojih saboraca, pa i komandanta nepartijaca – što je čest lik u srpskom i crnogorskom socrealizmu, zasnovan delimično na istorijskim okolnostima, a delimično na naknadnom retuširanju prošlosti u kome je komunistička partija isticala da je kao komandni kadar uzimala i oficire „koji su bili patriote i spremni za borbu sa okupatorima i domaćim izdajnicima“.

Pripadnici okupacione vojske imaju dvojaki tretman. Italijane u romanu Mihaila Lalića ni četnici ni partizani ne doživljavaju ozbiljno. Italijani su opisani kao plašljivi, trguju nekim drangulijama, omaleni, rumeni kao devojke, slabi na piću, oficiri se pude-rišu itd. Kod njih ume da blesne trenutak ljudskosti kao u situaciji kada pas u koloni osuđenika na smrt, pronade svog gazdu:

Talijani su se primakli, uzaslonili na ogradu, zagledali se u taj prizor i zanijemili. Sjećali su se svaki svog doma ili kraja, svaki svoje želje za povratkom, tako neizvjesnim i nesigurnim, svaki

svoga straha da u slučaju povratka neće zateći žive one koji žele i neće prepoznati one koje zateče ... Oči su im zacaklile od suza; neki su ih, ne krijući, brisali pesnicama i – to ih za trenutak pre-ruši u doboćudnu djecu u zelenom, natovarenu teškim, neželjenim i nepotrebnim igračkama.(LM)

Ćopić i Ćosić prema Nemcima gaje vojničko poštovanje kakvo se ne može sresti u istočnoslovenskim književnostima. Nemač je oličenje disciplinovanog vojnika, onoga koji je dobro obučan, dobro naoružan i od koga se ne može očekivati drugačije ponašanje. Divljenje prema nemačkom militarizmu, vojničkoj disciplini i organizovanosti, prisutno je čak i kada je ona okrenuta protiv srpskog i crnogorskog naroda, što je specifika srpskog i crnogorskog sočrealizma, ali nije prisutna samo u ovoj stilskoj formaciji, već i u kolektivnoj predstavi koja je o Nemcima stvorena kod Srba i Crnogoraca.

Kad je o Bugarima reč, Dobrica Ćosić, najblaže rečeno, izražava gađenje prema njima. On ih karakteriše kao vrstu ubica koji nedostatak hrabrosti nadoknađuju podmuklim zločinima prema nenaoružanom narodu. Sitne pljačke su su im, po Ćosiću, posebna specijalnost.

* * *

Slično kao i sovjetskoj, ali i srpskoj varijanti romana o Drugom svetskom ratu, i u drugim slovenskim književnostima javlja se problem pravdanja prvih, početnih ratnih neuspeha pred naletom nacističke Nemačke. U završnim poglavljima romana *Igra vatrom* Marije Pujmanove (ČS), potreba da se opravda pasivnost Sovjetskog Saveza pred istorijskom činjenicom da je prva zemlja sovjeta postupila slično kao i sile potpisnice Minhenskog sporazuma u slučaju Čehoslovačke Republike, uz dozu naknadne istorijske pameti i zvaničnog partijskog tumačenja nastalog po zavšetku Drugog svetskog rata, biva jedna od najneutemeljenijih, kako istorijskih tako i književnih, pripovednih epizoda.

Za razliku od srpskih socrealista, Puljmanova nije mogla da se distancira od ideološki redefinisane prošlosti. Njeni likovi pokazuju visok stepen projektovane ideološko-istorijske svesti. U pasivnosti Engleske i Francuske, kao i Sovjetskog Saveza, oni vide tek početak istorijskih procesa, a ne kraj Čehoslovačke Republike.

Najteži posao za češku romansijerku nije bio spoljni svet i ponašanje zemalja saveznica na Minhenskom sastanku. Mnogo teže je bilo objasniti češku pasivnost, odnosno, opravdati propast Republike bez značajnijeg vojnog otpora. Puljmanova u maniru već profilisane socrealističke književnice, krivicu za pasivni odnos prema okupaciji svaljuje na posedničke društvene slojeve, kao i na spomenute predstavnike zapadnih saveznika potpisnika Minhenskog sporazumuma.

Ne manjka ni antinemačkog stava, odnosno, pripovednih situacija o ponašanju sudetskih Nemaca, što osim istorijskog utemeljenja, u sebi sadrži i opravdanje za njihovo naknadno proterivanje iz posleratne Čehoslovačke. Pujmanova osuđuje ponašanje Poljaka sa pozicija panslavizma, ponašanje Hortijeve Mađarske je ne čudi, ali kada je reč o proglašenju marionetske Slovačke, za Pujmanovu to biva samo činjenica nad kojom se njeni likovi zgražavaju. Dalje od toga Pujmanova ne ide, a tako čini iz ideoloških obzira nastalih u vreme kada se Slovačka ponovo našla u restauriranoj, novoj, češko-slovačkoj državnoj zajednici.

Raspoloženje za oružani otpor nemačkoj okupaciji Pujmanova pripisuje isključivo radnicima koji se pozivaju na radničku solidarnost i uzdaju u pomoć Sovjetskog Saveza. Oni su ti koji izražavaju patriotizam, traže oružje radi otpora nemačkoj oružanoj sili, dok nasuprot njima stoji klasa čeških posednika, koja nalazi interes u trgovini sa Musolinijem, pa zato opravdava italijansku okupaciju Etiopije, oduševljava se „civilizatorskom ulogom“ Musolinija među afričkim stanovništvom; to je klasa koja brine o svom posedu pred dolazak nemačkih jedinica u Češku; dok

njihovi politički prvaci na kraju predstavljaju ulazak Nemaca u Češku kao spas pred naletom boljševizma.

Kao jedini mogući način otpora prema Nemcima, Pujmanova ističe pasivni stav Čeha pred činjenicom da Češke samostalnosti više nema. Ona naglašava nezainteresovanost za buku koju stvaraju nemačke oklopno-mehanizovane kolone koje ulaze u Prag, a prate je i jezičke pošalice na objavu protektorata nad njihovom zemljom.

Sa manjim istorijsko-ideološkim ambicijama Sofija Drožd Satanovska (PL) u romanu *Neutrte staze* literarizuje ulogu žena u ratnim događanjima u Poljskoj tokom Drugog svetskog rata. Tačnije, Satanovska u skladu sa komunističkom ideologijom akcentuje položaj žene tokom revolucije, ali iz ženskog ugla.

Njen lik, Mariša, pita se o svojoj subini posle rata. Projekcija budućnosti, nije naklonjena revolucionarkama, jer za Satanovsku, svet je uređen spram potreba muškaraca pa bili oni i revolucionari. Mariša je pogrbljena, izmorena i posle rata neće biti dovoljna lepa, pa time i privlačna muškarcima. Dok je ona u odredu, većina žena sedi u svojim kućama i čeka ishod rata. Muškarci će se, kada se rat završi, okrenuti tim, neizmučenim ženama, pa se Mariša, pita kakva je korist od njenog žrtvovanja ženstvenosti.

Satanovska, ujedno, brani revolucionarke od predrasuda prema kojima žene u partizanskim odredima služe kao seksualni servis komandnom kadru, pa stvara pripovednu situaciju u kojoj revolucionarke osuđuju ponašanje jedne od njih, koja ima vezu sa lekarom.

Nasuptot tome, u pripovednoj situaciji u kojoj se sudi borcu Jašu, koji je optužen za silovanje devojkice, a devojkica je žiteljka ukrajinskog sela, Satanovska se pita da li je gubitak nevinosti tolika žrtva da bi zbog toga trebalo obesiti Jaša. Osim sumnje da je bilo silovanja, Satanovska u tu pripovednu situaciju ugrađuje elemente ideološke podele u smislu da će selo, narodni sud, imati razumenja za Jaša ako nisu „banderivci“, odnosno da će

Jaš biti obešen ne zbog silovanja, već zbog kontrarevolucionarne opredeljenosti ukrajinskih seljana.

Kao i u romanima srpskih socrealista, i kod Satanovske, ali mnogo blaže, prisutna je podela u poljskm nacionalnom biću na one koji podržavaju revolucionare (kojima je front negde kod Kijeva) i pristalice prethodnog režima (kojima je front u Palestini i u Italiji). No, ovo je sekundarni tok priče. Primarni, Satanovska je odredila kao muško-ženske odnose tokom revolucionarnih događanja i sažela ga rekavši da: dok je muškaraca – biće i rata, koji lakše zaboravljaju ratnu nesreću, dok žene nesreću lakše podnose ali je duže pamte.

U jednoj od najmlađih slovenskih književnosti, rusinskoj književnosti, Drugi svetski rat, dobio je svoju literarnu formu sličnu onoj u srpskoj književnosti. Specifike su prisutne u romanu Vlade Kostelnika *Zemljo moja* i odnose se na raspolućenost malobrojne rusinske nacionalne zajednice između hrvatskog ustaštva i komunizma sa srpskim predznakom.

Kostelnik je ideološku dimenziju povezao sa nacionalnom, pa tako, siromašni rusinski seljaci podržavaju komunistički pokret i u nacionalnom smislu sebe smatraju Rusinima, autohtonom nacionalnom zajednicom, dok bogatiji seljaci, pod uticajem crkve, podržavaju hrvatski ustaški pokret, a u nacionalnom smislu izjašnjavaju se kao Ukrajinci, odnosno ukrajinski separatisti.

Posebnu grupu romana u slovenskim književnostima čine romani o završnim godinama rata, odnosno, o istorijskim događajima kao što su ustanci u Pragu i Varšavi, ustanak u istočnoj Slovačkoj, kao i romani o delovanju komunističkih partizanskih odreda u Bugarskoj.

Uz trijumfalni ulazak sovjetske vojske u pomenute zemlje, u istoriji, pa time i nacionalnim književnostima, romanima o pomenutim događajima, izbegnuto je postojanje vakuma o revolucionarnoj promeni društvenog poretka, čime ideološka projekcija o nužnosti revolucionarnog prevrata, biva kompletna.

Literatura:

- Alister, Luj, *Elementi samokritike*, BIGZ, Beograd, 1975.
- Althusser, Luis, *Kako čitati Kapital*, Centar za kulturne delatnosti, Zagreb, 1975.
- Altiser, Luj, *Za Marksa*, Nolit, Beograd, 1971.
- *Avangardna drama*, SKZ, Beograd, 1964.
- Bihalji-Merin Oto, *Graditelji moderne misli*, Prosveta, Beograd, 1965.
- Bjelinski, V.G., *Književno kritički članci*, Kultura, Beograd, 1948.
- Bihalji-Merin Oto, *Referat na međunarodnoj konferenciji revolucionarnih pisaca u Harkovu*, Matica srpska, Novi Sad, 1977.
- Bloh Ernest, *Diskusija o ekspresionizmu*, Komunist, Beograd, 1976.
- Benjamin Valter, *Pisac kao proizvođač*, Nolit, Beograd, 1974.
- Buharin Nikolaj, *O poeziji, poetici i zadacima poetskog stvaranja*, Komunist, Beograd, 1976.
- Brnčičeva V., *Ruska sovjetska književnost*, Kratak oris, Ljubljana, 1962.
- Drawicz A., *Literatura radziecka 1917-1967*, Warszawa, 1968.
- Drozda M., *Ruska sovjetska literatura*, Praha, 1961.
- Eagleton Terri, *Marksizam i književna kritika*, Treći program Radio Sarajeva, Sarajevo, 1979.
- Galvano dela Volpe, *Kritika ukusa*, Nolit, Beograd, 1975.
- Goldman Lisjen, *Skriveni Bog*, BIGZ, Beograd, 1980.
- Goldman Lisjen, *Za sociologiju romana*, Kultura, Beograd, 1967.
- Gorki Maksim, *Referat na prvom kongresu sovjetskih pisaca*, Beograd, 1949.
- Gorki Maksim, *O literaturi*, Kultura, Beograd, 1949.
- Gramši Antonio, *Problemi književne kritike*, Kultura, Beograd, 1959.
- Flaker Aleksandar/Škreb Zdenko, *Stilovi i razdoblja*, Zagreb, 1964.
- Flaker Aleksandar, *Ruski klasici XIX veka*, Zagreb, 1965.
- Flaker Aleksandar, *Stilske formacije*, Zagreb, 1976.
- Flaker Aleksandar, *Ruska avangarda*, BIGZ, Beograd, 1988.
- Frangeš Ivo, *Stilističke studije*, Zagreb, 1961.
- *История русской советской литературы*, тт I-III Москва, 1958-1961.

- *История русской советской литературы*, тт I-II Москва, 1958-1963.
- *История русской советской литературы*, тт I-IV Москва, 1958-1971.
- *История русской советской литературы*, (1917-1940) Москва, 1975.
- *История русского советского романа*, тт. I-II, Москва - Ленинград, 1965.
- *Исторія української літератури ХХ століття*, Либідь, Київ, 1998.
- Ilić dr Miloš, *Sociologija kulture i umetnosti*, Naučna knjiga, Beograd, 1980.
- Jameson Frederic, *Marksizam i forma*, Nolit, Beograd, 1974.
- Jovanović Đorđe, *Realizam kao umetnička istina*, Matica srpska, Novi Sad, 1977.
- Jovanović Milivoje, *Pogled na rusku sovjetsku književnost*, Prosveta, Beograd, 1980.
- Jirasek J, *Prehledne dejiny ruske literatury*, Brno - Praha, 1946.
- Koldvel Kristofer, *Iluzija i stvarnost*, Komunist, Beograd, 1979.
- Krleža Miroslav, *Predgovor «Podravskim motivima» Krste Hegedušića*, Komunist, Beograd.
- Lenjin V.I, *Lav Tolstoj kao ogledalo ruske revolucije*, Kultura, Beograd, 1957.
- Lenjin V.I, *O kulturi i umetnosti*, Kultura, Beograd, 1957.
- Lukač Đerđ, *Današnji značaj realizma*, Kultura, Beograd, 1959.
- Lukač Đerđ, *Eseji o književnosti*, Rad, Reč i misao, Beograd, 1969.
- Lukač Đerđ, *Estetičke ideje za marksističku estetiku*, BIGZ, Beograd, 1967.
- Lukač Đerđ, *Gete i njegovo doba*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1956.
- Lukač Đerđ, *Istorijski roman*, Kultura beograd, 1958.
- Lukač Đerđ, *Ogledi o relizmu*, Kultura, Beograd.
- Lukač Đerđ, *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb, 1970.
- Lukač Đerđ, *Problemi realizma*, Svjetlost, Sarajevo, 1957.
- Lukač Đerđ, *Teorija romana*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.
- Lunačarski Anatolij, *Naši zadaci*, Naprijed, Zagreb, 1967.
- Mering Franc, *Prilozi istoriji književnosti*, Beograd, 1955.

-
- Marković Mihajlo, *Književna kritika i marksizam*, Prosveta, Beograd, 1971.
  - Mathesius B., *Prehled sovjetske literatury*, Praha, 1965.
  - Petrović Sreten, *Marksistička estetika*, BIGZ, Beograd, 1979.
  - Petrović Sreten, *Marksizam i književnost I i II*, Prosveta, Beograd, 1983.
  - Plehanov V.G, *Umetnost i književnost*, Kultura, Beograd, 1966.
  - Popović Koča, *Ratni ciljevi dijalektičkog antibarbarusa*, Književne sveske, Zagreb, 1940.
  - Ristić Marko, *Ljudi u nevremenu*, Kultura, Zagreb, 1956.
  - *Русская советская литература*, Москва, 1958.
  - *Русская советская литература*, Москва, 1976.
  - Stojanović Dragan, *Ironija i značenje*, Beograd, 1984.
  - *Современная советская литература*, Москва, 1966.
  - Solar Milivoj, *Eseji o fragmentima*, Beograd, 1985.
  - Solar Milivoj, *Mit o avangardi i mit o dekadenciji*, Beograd, 1985.
  - Solar Milivoj, *Moderna teorija romana*, Beograd, 1985.
  - Slobodnik D, Čerevka V, *Sučasna sovietska poezija a proza*, Bratislava, 1975.
  - Tajge Karel, *Vašar umetnosti*, Ideje, Beograd, 1977.
  - Trocki Lav, *Književnost i revolucija*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1971.
  - *Українська література в роки Великої Вітчизняної війни*, Київ, 1986.
  - Zolkiewski Stefan, *O kulturze Polski Ludowej*, Warszawa, PAN, 1964.
  - Zigulski Kazimir, *Slika i reč u masovnoj kulturi*, Kulturni život, 1964.
  - Žmegač Viktor, *Opažanje o strukturi suvremnog romana*, Umjetnost reči, Zagreb, 1958.
  - Žmegač Viktor, *Književno stvaralaštvo i povijest društva*, Zagreb, 1976.
  - Žmegač Viktor, *Književnost i zbilja*, Zagreb, 1982.
  - Žmegač Viktor, *Istina i fikcija*, Zagreb, 1982.
  - Žmegač Viktor, *Povijesna poetika romana*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1987.

ROMAN „DUKLJANSKA ZEMLJA“: OKOVANOST ZEMLJOM

Bojana Pržić

The author interprets the motif of the country in a specific way in „Dukljanska zemlja“, the novel of Dušan Đurović. Special attention is paid to human's attachment to the land, the relationship between humans and nature, and their need to oppress and rule it.

Romanu *Dukljanska zemlja* pisca Dušana Đurovića u literaturi je na različite načine posvećivana pažnja. Brojni su pristupi toj širokoj temi koju je Đurović u ovome romanu obradio, kao i pokušaji da se odgonetnu bogati značenjski slojevi ovoga djela. Isticane su socijalne ali i mitološke komponente djela, motivi zemlje, rata, siromaštva, gladi, seljaštva, a naša je namjera da u ovome radu na jedan osoben način promišljamo upravo motiv zemlje, da tumačimo simboliku opšteljudske vezanosti za nju i potrebu čovjeka da je prisvaja.

Roman *Dukljanska zemlja* objavljen je 1939. godine. Dakle, govorimo o međuratnom periodu u istoriji crnogorske književnosti, periodu u kojem se javlja nova generacija crnogorskih pisaca, tzv. predstavnika napredne mlade književnosti ili, bolje rečeno, predstavnika pokreta socijalne literature: „Sa Prvim svjetskim ratom i njegovim završetkom (1918) u Crnoj Gori, u svim domenima života, više ništa nije bilo kao nekada. Jedan stari svijet, u osnovi duboko patrijarhalan, zatvoren i sazdan na

arhaičnim modelima strukturiranja, sišao je sa istorijske pozornice, a novi je tek trebalo da se formira.“¹ Književnost između dva svjetska rata obilježena je brojnim gibanjima i promjenama, a sve je to posljedica društvenih dešavanja. Nastaju djela u kojima su glavni likovi predstavnici radničke klase i seljaštva i koja ponajbolje oslikavaju teške udese koji prate i pojedinca i cijelo društvo. Treba imati na umu da su to djela s izraženom tendencijom i da takva književnost mora propagirati „najaktivniji odnos prema životu, kako bi se efikasno mijenjao i izmijenio“,² a najbolje će svoje zamisli ovi pisci ostvariti realističkim metodom: „Međuratna crnogorska proza – kao uostalom i poezija, i sve što je ovdje stvarano na polju literature – polazila je od strogo realističkih principa i osnova, iako je ovo period najraznovrsnijih eksperimenata i istraživanja u domenu umjetnosti u Evropi i kod naših naroda.“³ Pisci koji stvaraju u ovakvome duhu „u vodeća načela ubrajaju spoj estetike i etike, odnosno približavanja života i umjetnosti, pri čemu nije neophodno unositi literaturu u život, ali se obavezno mora unositi život u literaturu“,⁴ dakle, „umjetnost, sudeći po ovakvom opredjeljenju, ne može obavljati ni jednu svoju značajnu funkciju ukoliko nije životna, aktuelna i angažovana“.⁵

---

¹ Sofija Kalezić Đuričković, *Pripovijetke Dušana Đurovića*, ITP „Zmaj“, Novi Sad, 2003, 7.

² Slobodan Vujačić, *Crnogorska socijalna literatura*, NIO „Pobjeda“ & OOUR Izdavačka djelatnost Titograd, Titograd, 1978, 35.

³ Dobrašin Jelić, „Žrtve društvenih odnosa: Likovi seljaka u pripovjedačkom svijetu Nikole Lopičića“, u Zbornik radova *Delo Nikole M. Lopičića*, uredio Miloš Đorđević, Institut za srpsku kulturu Priština, Leposavić, 2005, 28.

⁴ Radomir V. Ivanović, „Književna kritika kao disciplina nauke o književnosti (Dušan Đurović i književna kritika)“, *Riječ*, br. 12, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, Nikšić, 2015, 14.

⁵ Isto, 14.

Međuratni period crnogorske književnosti obilježio je veliki broj pisaca, a posebno mjesto zauzelo je književno djelo Dušana Đurovića. Dušan Đurović rođen je 1901. godine u selu Grlić, kod Danilovgrada, a u Grliću je i umro 1993. godine. Studije je završio na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Đurović je za života objavio romane *Dukljanska zemlja* (1939), *Pre oluje* (1946), *Pod vedrim nebom* (1950), *Zvezde nad planinom* (1956), *Pitoma loza* (1959), *Miris oskоруša* (1972), *Zov livada* (1989). U Đurovićevom opusu nailazimo i na dramu *Njegoš* (1952). Prva njegova zbirka pripovjedaka, koja nosi naslov *Među brđanima*, objavljena je 1936. godine, a osim nje Đurović je objavio zbirke proze *Ljudi sa kamena* (1940), *Iveri života* (1952), *Ždrijelo* (1954), *U senci brda* (1955), *Priče o ženi* (1959), *Ognjevi* (1965), *Večernje priče* (1989). Posthumno su objavljeni romani *Tuga binjektaša* (2001) i *Nasilje* (1996). Može se zaključiti sljedeće: „Đurović je od početka usredsredio interesovanje na prozni izraz, na pripovijetku i roman. Sve ostalo što se povremeno javljalo na usputnim stanicama njegovog književnog razvoja (esej, prikaz, kritički portret, kritičko-memoarski zapis i drama) posve je sporednog karaktera i drugorazrednog značaja.“⁶ Na svome književnom putu Đurović je prolazio kroz izvjesne stvaralačke faze, ali ono čemu je uvijek ostajao dosljedan bio je realizam, tačnije kritički realizam. Smatrao je „da *kritički realizam* ostaje kao najobuhvatnija, najprimjerenija i najdjelotvornija književna formacija, kako u domaćoj tako i u stranoj književnosti“.⁷ Ovđe ćemo pomenuti i sud Radomira V. Ivanovića, koji smatra da Đurovićevo djelo ne treba svoditi isključivo na pokret socijalne literature jer je to značajno uticalo na pristupe njegovome djelu⁸ i da ne treba zanemarivati „one postupke koje teoretičari i tipolozi proze,

⁶ Sofija Kalezić Đuričković, cit. djelo, 10.

⁷ Radomir V. Ivanović, „Književna kritika kao disciplina nauke o književnosti (Dušan Đurović i književna kritika)“, 15.

⁸ Vidi: isto, 25.

odnosno naratolozi i genolozi, nazivaju mitološkom, fantastičnom i oniričkom“.⁹

Roman *Dukljanska zemlja*, uz preplitanje realističkog i mit-skog, prati život porodice Gorčina Knežića u selu Kalin (u dolini Zete) ali i onih ljudi čiji su se životni putevi s njihovim ukrštali. Vremenski okvir u koji je radnja romana smještena je period rata s Austrijom, a može se reći da je ovim romanom Đurović „iskazao suštinu jednog podneblja, moralna i socijalna previranja“.¹⁰ Poblize, „njegovo djelo govori kako je izlazak iz patrijarhalnog romantizma i stupanje na staze savremenog života bolan i težak“.¹¹

Duklja je doživljena kao mitski prostor, prostor u kojem vladaju nečiste sile, a selo Kalin je mjesto za koje se vjeruje da u njemu demonske sile najviše djeluju. Kako Zoran Lakić u svome radu *Istoričnost u stvaralaštvu Dušana Đurovića* navodi „dukljansku zemlju Dušan Đurović doživljava kao zemlju naših predaka, kao prokletu zemlju, zbog svega onoga što se na njoj kroz istoriju dešavalo, što je od nje ostalo poslije čistih i brojnih oluja i što je dospjelo do naših dana“¹² a prokletstvo dukljanske zemlje nalazi i u „njenom svojatanju od strane drugih“.¹³ Na brojna vjerovanja crnogorskog naroda uticale su mašta i njihova osobena povezanost s prirodom, ali „kad se svemu tome doda činjenica da je ovaj prostor uvijek na limesu, prostor sudara ne samo istoka i zapada, ne samo helenske i rimske kulture te onih koje će se nastaviti u mlađoj istoriji, no i prostor na kojem su se smjenjivali Iliri, Vlasi, Sloveni, prostor do kojega je dopirao i keltski uticaj, onda

---

⁹ Isto.

¹⁰ Milosav Kalezić, *To i drugo: ogledi i prikazi iz književnosti*, Biblioteka „Kosta Đukić“ & Izdavačka delatnost „Kultura 011“, Mladenovac, 1996, 69.

¹¹ Isto.

¹² Zoran Lakić, „Istoričnost u stvaralaštvu Dušana Đurovića“, *Letopis Matice srpske*, jul–avgust, Matica srpska, Novi Sad, 2001, 153.

¹³ Isto.

je jasno koliko je bilo bogatstvo vjerovanja, obreda i običaja.“¹⁴ Legenda koju vežemo za prostor nekadašnje Duklje jeste legenda o caru Dukljanu koji je često u crnogorskome narodu dovođen u vezu s đavolom: „Pričali su mi stari – a to se pamti otkako ljudi ovđe žive – nju je nekakav latinski car Dukljan koji je živio u Duklji i koji se pretvorio u najstrašnijeg satanu, stavio pod svoje đavolje kopito. Njega je Bog kaznio, svezao i zakovao negđe pored grada, negđe u nekom najdubljem viru Morače ili Zete. Ali svejedno, Bog nije uvijek svemoćan, duh, nečastivi duh je ostao da vlada u ovoj zemlji.“¹⁵ Nesporno je „da su drevne ruševine često bile povod za nastanak predanja o natprirodnim bićima“.¹⁶ Ipak, cara Dukljana ne treba dovoditi u vezu s istorijskom ličnošću cara Dioklecijana koji je progonio hrišćane već njegovo ime treba dovoditi u vezu upravo s prostorom antičkog grada Duklje: „Mora se reći da legende o Dukljanu nijesu legende o istorijskoj ličnosti cara Dioklecijana kao progonitelja hrišćana jer je lik Dukljana po osnovnim svojim svojstvima stariji od vremena imperatora. Dukljan je nasljednik boga htonskoga svijeta, vezan je za noć, vodu i podzemlje, pod vodom (pod mostom) i danas počiva u tradicijskim vjerovanjima itd. To su, osim toga što je inovator, neuništiv, putnik i sl, neka od njegovih osnovnih svojstava, a ta svojstva mu nije mogao posuditi nijedan rimski car.“¹⁷ Ovđe ćemo pomenuti i kovače koji, prema legendi, na Badnji dan lupaju čekićem o nakovanj kako bi pričvrstili lance kojima je Dukljan okovan: „Kovači su, kao što je iz brojnih predanja poznato, taj zanat stekli od Đavola. Stoga njihovo prisustvo u navedenome predanju obezbjeđuje dodatni magijski efekat.“¹⁸

¹⁴ Adnan Čirgić, *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, FCJK, Cetinje, 2018, 16.

¹⁵ Dušan Đurović, *Dukljanska zemlja*, Pegaz & Zmaj, Bijelo Polje – Novi Sad, 2005, 159.

¹⁶ Adnan Čirgić, cit. djelo, 42.

¹⁷ Isto, 42.

¹⁸ Isto, 46.

Đurovićeva velika književna preokupacija nedvojbeno su bili selo i patrijarhalni moral koji vlada u njemu. Njegovi „junaci kao svoju intimu njeguju etički idealitet koji proizlazi iz patrijarhalne formacije života i tradicije: biti pošten je njihov osnovni zakon postojanja – nastaviti onamo gdje su i kako su preci zastali za njih predstavlja moralni imperativ, zakon višega reda“.¹⁹ Nadalje, „arhetipski koncipirani, oni žive u jednom, svom zatvorenom svijetu i pored toga što posjeduju svijest i senzibilitet ideja o otporu i promjenama, saznanje o postojanju drugačijih rješenja u životu i drugačijih modela življenja“.²⁰ Iz tih razloga njegovi junaci se teško suočavaju s istinom da je život snažniji od morala. Tako koncipiran patrijarhalni moral, tradicija i sve što su im preci u nasljeđe ostavili zapravo ih još više vežu za zemlju koju nazivaju dukljanskom misleći na legendu o caru Dukljanu, a ne na nekadašnju Duklju – nije zemlja „dukljanski prokleta“ već je razarajuća ideja, generacijama u svijest usađivana, o osuđenosti na nemogućnost raskidanja veze sa omeđenim komadom zemlje, na kojem oni trpe i stradaju vjerujući da će ih patnje i odricanja nekad dovesti do „spasenja“. Dakle, ovđe govorimo o „dukljanskoj“ vezanosti za zemlju koju čovjek, nesvjestan svoje svemogućnosti i apsolutne slobode, pokušava opravdati mitom, legendom, a prije svega idejom koju mu u amanet preci ostavljaju. Gorčina Knežića za zemlju su prikovali njegovi đed i otac, te se od njega očekuje da i on svoje potomke za imanje prikuje – teži su ovi okovi od onih kojima je okovan car Dukljan. Nije li čovjek sposoban da se kreće i da ide za boljim životom? Zar mu je jedini cilj u životu nagomilati „teritoriju“, puštiti korijenje koje nema, povijati se kad ga gaze i na kraju uvenuti? Gorčin je vjerovao da iza sebe mora ostaviti više imanja nego što je njemu otac ostavio jer „ostati bez te svoje očevine, značilo je izvaditi srce iz Gorčina“.²¹ Govorimo o vremenu u kojem je seljak „lipsavao, ali

---

¹⁹ Sofija Kalezić Đuričković, cit. djelo, 69.

²⁰ Isto.

²¹ Dušan Đurović, cit. djelo, 89.

nije prodavao²² i u kojem je često imanje bilo važnije od spasenja nečijeg života, ali Gorčin je bio spreman da žrtvuje Londžu kako bi sačuvao porodicu. Nakon što mu je oduzeta Londža, Gorčin se suočava s užasnim priviđenjima: „Pred njim stoje pokojni otac i stariji brat. Otac isto onako kako je bio, krupan, snažan, kao div, u gunjini bez košulje, sa širokim kosmatim prsima kojima se ponosio među golotrbim brđanima. Pokojnik se još više primiće i na njega preteći i sa prekorom više: ‘Gorčine!... Šta je to, Gorčine!... Zar tako pusti Londžu... kukavički... ženski... kao da nisi moj sin... kao da nisi Knežić!... Gorčine... Gorčine, znaš da je ona bila naša?... Znaš da su na njoj istrunuli bubrezi ovog tvog brata i da je umro mlad, onda kad drugi počinju da žive? Pogledaj kako i sad bolestan izgleda!... Za njom kukaju naše duše. Nemirni smo. Nas nešto progoni i muči i već čujemo u našim grobovima glas potomstva koji strašno proklinje... Ne daj, Gorčine... ne daj našu divnu Londžu... umiri naše grobove... pođi i vidi kako na njoj naše kosti niču i kako se krv rascvetava u crvenim cvetovima’.“²³ San Gorčina vodi do Londže na kojoj posmatra krvavo cvijeće, ljudske kosti, a onda i rovove iz kojih ga nakazna bića napadaju – preci Gorčinu ne daju da se oslobodi međa, a rat te međe mijenja. Možemo konstatovati da ono što je Đurović iznio u ovome romanu prevazilazi odrednicu „dukljanska“, bilo da je riječ o zemlji ili čovjeku, sreći ili nesreći, životu ili smrti – govorimo o idejama koje nose sa sobom mnogi drugi Gorčini i koje opstaju na znatno širem prostoru.

Često je Gorčin Knežić razmišljao o dukljanskoj zemlji i o okovima koji njemu i ostalima ne dozvoljavaju da je se oslobode kad se već na njoj toliko muče i pate u gladi, siromaštvu i u strahu od neprijateljskih napada: „Neki nevidljivi lanac ih sputava i steže nad tom starom drtinom i tu se mrcvare, previjaju i cede, postaju njeni robovi, robovi njene ćudi, strasti i bolesti, robovi kao on i kao dedovi njihovi što su bili. Strašno, strašno je

²² Isto, 110.

²³ Isto, 100.

to zakopati duh u zemlju. To je prokletstvo koje se sručilo na čitav narod, ima toliko vekova. Ono im ne da u život, u slobodu, ne da dalje od ratara i okrvavljenog hajduka.“²⁴ Nemajući objašnjenja za sopstvenu okovanost takvim životom ili čak u strahu od istine narod pribjegava mitu i legendi – čini im se jednostavnijim i bezbolnijim vjerovati u bogove i đavole nego u sopstvenu svemogućnost i slobodu kojom je neko drugi poželio da vlada. U jednom trenutku ta surova istina će izbiti na viđelo u romanu – shvatiće ljudi da je Dukljan njihova metafora iza koje se kriju oni „ljudi koji drže vlas’, koji haraju i tlače sirotinju i udovice, koji izdaju“²⁵ i nalaziće ga u svemu što im slobodu i život uzima. Na kraju romana Gorčin će poželjeti da svoj trnokop zarije u jedan simbol nasilja i moći²⁶ i da tako uništi Dukljanov duh, smatrajući da je oličen u tome simbolu: „Pred njim je bila velika kruna napravljena lepo i podanički od obojenih kamenčića, uz porubljeni zid jedne napuštene kuće. Stari Knežić se zagleda u dva dugovrata crna orla, u njihove oči i krvave jezike. Učini mu se da je to živ i ovaploćen onaj nesrećni duh što večno pritiska narod i zemlju.“²⁷

Gorčin je „korijenjem“ urastao u „svoju“ zemlju slično drenovom korijenu koji je pokušavao iščupati a „koji je tako duboko i silno srastao sa svojom majkom zemljom“.²⁸ Gorčinu se kad leži na zemlji čini „da mu telo srasta sa zemljom i da mu život prelazi u nju“;²⁹ ona ga jedina pomno sluša kad joj dolazi na ispovijest; zemlja hraniteljica je njegovo utočište i utjeha: „Zemlju je (u kraju u kome je glad za zemlju velika i vječita) stekao uz velika odricanje, što je razlog više da je voli, čuva i brani. Iz zemlje – od koje je stvorio oazu sigurnosti i moralni i

---

²⁴ Isto, 181.

²⁵ Isto, 159-160.

²⁶ Vidi: isto, 261.

²⁷ Isto, 261.

²⁸ Isto, 185.

²⁹ Isto.

materijalni oslonac – crpi, slično Anteju, snagu neophodnu da se odoli zlom vremenu. Ona je život, jer nas hrani, a u teškim vremenima – kakvo je bez sumnje bilo ono Gorčinovo – i svojevrsna utjeha: radeći na njoj, posvetivši joj se čitavim svojim bićem, čovjek odagoni crne misli, amortizuje snagu udara sudbine, ublažava jade kojima je izložen.“³⁰ Londža je umjela i da izda ali i da svojim plodovima u Gorčinu probudi usnulu nadu i vjeru u život: „Tada on čuje neko šaputanje života koje ne čuju drugi ljudi, čuje ritam svoje duše kao šum planinskog vrela, u zoru, čuje kako mu peva unutrašnjost, čuje kako se rađa snaga njegova tela i njegove duše, kako pobeđuje dobro nad zlim, kako mu se opuštaju stegnute čeljusti i kako počinje da treperi osmeh na napuklim i ranjavim usnama. Čuje i oseća kako se preporađa, kako vedrije počinje da gleda na svet, kako zemlja i plodovi šapuću tajanstveno, kako se smeju i kako jedno drugome otkrivaju čari i lepote života...“³¹ On će i zaključiti da je rad na zemlji način da se život nastavi i produži i da majku zemlju nikad ne treba iznevjeriti.

U prethodno citiranom iskazu Milosava Kalezića pominje se gigant Antej – osvrnućemo se na mit o Anteju i moguće paralele tog mita i Gorčina Knežića u *Dukljanskoj zemlji*. Giganti, sinovi Zemlje, predstavljali su nosioce kosmičkih sila; gigant Antej bio je sin Posejdona, boga mora, i Geje, boginje zemlje. Antej, čije ime znači „onaj koji se suprotstavlja“, sve one koji su prolazili njegovom zemljom izazivao je na megdan, a od lobanja onih koji su stradali gradio je hram ocu Posejdonu. Ovaj gigant snagu je crpio iz zemlje i dok god je bio u dodiru sa zemljom, tj. svojom majkom Gejom, bio je neuništiv. Grčki junak Herakle spoznao je izvor Antejeve neizmjerne snage te ga je, podigavši ga sa zemlje, savladao u vazduhu. Gorčin zemlju koju naziva svojim imanjem, svoju Londžu, doživljava kao majku, hraniteljicu, jer zemlja i jeste jedan od činilaca koji ga održavaju u životu. On

³⁰ Milosav Kalezić, cit. djelo, 38.

³¹ Dušan Đurović, cit. djelo, 148.

vjeruje da „sve može da se prevrne i izgubi, a seljak ostaje“³² jer ipak seljak, ratar jeste čovjek koji je ostao najbliži onoj iskonskoj vezi s prirodom: „On je srastao sa zemljom, iz nje dobija snagu, kao frumetin, kao loza, i može da izdrži i savlada sve.“³³ Kao i Antej, Gorčin postaje nemoćan kad je odvojen od zemlje, a u ponovnom susretu sa slobodnom Londžom „ispravljao se kao kakav stari balkanski džin, disao duboko, snažno, i osećao da se u njemu budi novi život i nova snaga, mladićka i krepka“³⁴ – osećao se kao Antej koji se vratio svojoj majci Zemlji, svome izvoru života i snage.

Ono što je očigledno, jeste da su sve Đurovićeve „simpatije na strani čovjeka kao prirodnog bića, jer čovjek strada i zato što je bezumno prekinuo sve veze sa prirodom“.³⁵ Ipak, moramo pojasniti razliku između povezanosti zemlje i čovjeka kao dijela prirode, s jedne strane, i prisvojenog komada zemlje i čovjeka koji želi nešto nazvati svojim, s druge, jer je takva dualnost primijećena u Gorčinovom odnosu prema zemlji. Postoji u životinjskome svijetu nešto što se naziva teritorijalnošću, a što podrazumijeva takvo ponašanje đe životinje brane teritoriju na kojoj nalaze adekvatne uslove za nastanjivanje, pronalaženje hrane, produžavanje vrste. Nasuprot njima, postoje životinje koje obitavaju na određenom prostoru ali taj prostor ne brane, te se na tom prostoru i dešavaju preklapanja istih ili različitih vrsta. Dakle, postoji nešto što je očigledno zajedničko mnogim živim bićima – potreba da se drže određene teritorije. Ali zar čovjeka njegova osobena racionalnost ne upućuje na misao o tome da ne postoje podjele na „moje“ i „tvoje“ i da mu ne može pripadati ništa osim njega samog – ono što nosi u sebi sav je njegov svijet. Čemu ta neobjašnjiva potreba

---

³² Isto, 87.

³³ Isto.

³⁴ Isto, 262.

³⁵ Radimir V. Ivanović, „Književno umijeće Dušana Đurovića (prilog estetici i poetici)“, *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 2, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2004, 68.

da prisvaja zemlju, a nemajući ni saznanja o tome odakle on na njoj: „Možda smo u svojoj nesigurnosti, u strahu da se ne izgubimo pod ovom kapom nebeskom, prisvojili jedan dio zemljinog šara i nazvali ga svojim. Kopamo po tom grumenu zemlje, skidamo prašinu sa starih i novih predmeta, vidimo uvijek znana lica.“³⁶ Ali čovjek je najgora životinja: „Najgora, jer on umije da misli, ima svijest, razum, pamet... Umije sa svake strane da napane i svuda da postavi zamku i drugom iskopa vučju rupu.“³⁷ On je od svih misli koje je mogao izroditi, izrodio onu da može i da mora zavladati Prirodom i svim onim što je dio nje, imajući tu na umu i sopstvenu vrstu. Nažalost, još uvijek je u zabludi da je u tome i uspio: nemoćan pred Prirodom i pred tom spoznajom čovjek je zloupotrijebio svoju inteligenciju i stvorio oružje za borbu protiv sebe samog. Osmislio je životno ustrojstvo i regule kakve ne poznaju druga bića, te slijedi da u takvome svijetu ne postoje ravnopravni odnosi između njega i ostatka Prirode. Nadalje, potreba za nazivanjem nečega svojim, rađa neutoljivu želju da se ta svojina širi i uvećava – što više zemlje prisvojiti a s njom i porobiti ili uništiti sve ono što je na njoj, dakle, čovjek započinje rat, a „rat od čoveka pravi zver, krvavu, inteligentnu zver“.³⁸ „Svakoga momenta može navaliti neprijatelj sa svim modernim sredstvima za ubijanje“³⁹ koja su uvijek tražila i uspijevala naći ljude. Gorčinov sin Rade zamišljao je top kojim neprijatelj napada kao „neku čudnu i strašno veliku gvozdenu spravu, sa mnogo čekrka, malih točkova i širokih zubatih lanaca: pored nje Švabo sedi, puši lulu, razgovara i pije kafu, pa kad mu pripane da puca, malo se osmehne i kao od šale pritisne neko dugme“.⁴⁰ Rat je onima koji su napadali predstavljao igru i bizaran užitak. Urlik

---

³⁶ Milorad Bošković, *Ava Gardner na Koniku*, NIO „Univerzitetaska riječ“, Nikšić, 1987, 85.

³⁷ Dušan Đurović, cit. djelo, 106.

³⁸ Isto, 143.

³⁹ Isto, 29.

⁴⁰ Isto, 44.

topova, pušaka, mitraljeza i prasak bombi odlijegali su kao užasavajući jauk zemlje. Ali nije zemlja nikad bila grešna i krvava – krvlju su je natapale pogubne ljudske misli i ideje koje su sprovedene u krvava djela. A zemlja će oprostiti i opet rađati i omogućavati život. I treba biti svjestan Trenutka i njegove Prolaznosti i nepokolebljivo u Život vjerovati, „u pobjedu dobra... i... vjerovati u čojka... u čojka seljaka, ratara... čojka radnika... i u ovaj narod... u njegovu snagu“⁴¹ jer ne rađaju se dobro i zlo iz zemlje već ga tvori Čovjek.

* * *

Nastojali smo da u ovome radu iznesemo jedno osobeno tumačenje motiva zemlje, možda i najmarkantnijeg motiva u romanu *Dukljanska zemlja* Dušana Đurovića. Ovaj roman Đurović je objavio 1939. godine, dakle, u međuratnom periodu crnogorske književnosti, a književnost tog perioda obilježena je brojnim promjenama i gibanjima koja su ponajviše posljedica društvenih promjena. Đurović se, držeći se uglavnom kritičkog realizma, posvetio pisanju pripovjedaka i romana.

U osnovi njegovog romana *Dukljanska zemlja* nalaze se Duklja kao mitski prostor i legenda o caru Dukljanu kojom ondašnji narod pokušava objasniti svoju okovanost zemljom. Ono što je važno istaći jeste činjenica da se i u samom romanu zaključuje da je Dukljan samo metafora za sve ono što čovjeka tlači, što vlada njime i što mu slobodu uzima. Posebna pažnja posvećena je Gorčinovoj antejskoj vezanosti za zemlju: ona je njegov izvor života i snage. Zemlja umije i da izda i da nagradi svojim plodom, ali čovjek nju ne smije iznevjeriti jer joj je već dovoljno zla nanio.

Tumačeći načine na koje je čovjek vezan za zemlju pokušali smo da protumačimo odnose Čovjeka i Prirode uopšte: uporedili smo teritorijalnost koja postoji u životinjskome svijetu s ljudskom

---

⁴¹ Isto, 259.

potrebom za prisvajanjem nečega što po svojoj prirodi ne može nikome ni pripadati. U skladu s tom usporedbom nametnulo se pitanje čovjekove osobene racionalnosti koja bi trebalo da ga čini drugačijim od drugih bića i da ga čini svjesnim toga da mu ne pripada ništa osim njega samog, a da je Priroda zapravo samo jedno nepregledno obilje života. Međutim, ispostavilo se da je čovjek najgora životinja – on je zloupotrijebio svoju inteligenciju i stvorio oružje u nadi da će pokoriti Prirodu, a zajedno s njom i sav ljudski rod, nesvjestan toga da će uništiti zapravo sebe. Poveo je nebrojeno mnogo ratova i natapao zemlju krvlju, ali zemlja će opet rađati i omogućavati život, a dobro i zlo se iz zemlje nikad rađati neće jer njih tvori čovjek.

Literatura:

Primarna literatura

- Đurović, Dušan, *Dukljanska zemlja*, Pegaz & Zmaj, Bijelo Polje – Novi Sad, 2005.

Sekundarna literatura

- Bošković, Milorad, *Ava Gardner na Koniku*, NIO „Univerzitetska riječ“, Nikšić, 1987.

- Čirgić, Adnan, *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, FCJK, Cetinje, 2018.

- Deretić, Jovan, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983.

- Đurović, Žarko, „U traganju za književnim vrijednostima Dušana Đurovića: poetske vizure ‘Dukljanske zemlje’ (sto godina od stvaraočevog rođenja)“, *Stvaranje*, br. 1/3, Udruženje književnika Crne Gore, Podgorica, 2001, 254–259.

- Fraj, Nortrop, *Anatomija kritike: četiri eseja*, Naprijed, Zagreb, 1979.

- Hesiod, *Teogonija*, Unireks, Podgorica, 2008.

- Ivanović, Radomir V, „Književno umijeće Dušana Đurovića (prilog estetici i poetici)“, *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 2, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2004, 64–80.

- Ivanović, Radomir V, *Stvaranje i saznanje*, ITP „Zmaj“, Novi Sad, 2006.

- Ivanović, Radomir V, (prir.) *Književna kritika o Dušanu Đuroviću*, Pegaz, Bijelo Polje, 2009.

- Ivanović, Radomir V, „Književna kritika kao disciplina nauke o književnosti (Dušan Đurović i književna kritika)“, *Riječ*, br. 12, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, Nikšić, 2015, 9–28.

- Jung, Karl Gustav, *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*, Narodna knjiga & Miba Books, Podgorica – Beograd, 2015.

- Kalezić Đuričković, Sofija, *Pripovijetke Dušana Đurovića*, ITP „Zmaj“, Novi Sad, 2003.

- Kalezić, Milosav, *To i drugo: ogledi i prikazi iz književnosti*, Biblioteka „Kosta Đukić“ & Izdavačka delatnost „Kultura 011“, Mladenovac, 1996.

- Kalezić, Vasilije, *Pokret socijalne literature*, Narodna knjiga & Alfa, Beograd, 1999.

- Lakić, Zoran, „Istoričnost u stvaralaštvu Dušana Đurovića“, *Letopis Matice srpske*, jul–avgust, Matica srpska, Novi Sad, 2001, 150–158.

- Lopičić, Nikola M, *Pripovijetke i drugi spisi*, Sabrana dela, knj. VI, IŠ „Stručna knjiga“, Beograd, 2002.

- Sekulić, Isidora, *Domaća književnost*, knj. II, Stylos, Novi Sad, 2002.

- Stojović, Milorad, *Nadmoć ljudskosti*, Grafički zavod, Titograd, 1968.

- Vujačić, Slobodan, *Crnogorska socijalna literatura*, NIO „Pobjeda“ & OOUR Izdavačka djelatnost Titograd, Titograd, 1978.

- Zbornik radova *Delo Nikole M. Lopičića*, uredio Miloš Đorđević, Institut za srpsku kulturu Priština, Leposavić, 2005.

- Zbornik radova sa naučnog skupa *Književno djelo Dušana Đurovića*, uredio Novo Vuković, CANU, Podgorica, 2001.

CRNA GORA U PUTOPISU REBEKE VEST *CRNO JAGNJE – SIVI SOKO*

Mirjana Popović-Radović

Rebecca West's journey through Montenegro, thanks to her unusual creative perception, meant a two-way movement, from the landscape to the people and vice versa. The harmonious ambient blend consisted of contrasting landscapes that alternated in unexpected diversity, as well as people, their speech, appearance, and behaviour.

Putopis *Crno jagnje – sivi soko* Rebeke Vest, nastao posle njenog putovanja Jugoslavijom 1930. ni posle 70 godina nije izgubio ništa od svoje autentičnosti i vrednosti.

Za brojne čitaoce tokom vremena, ali i kritičare, poznavaoce književnih žanrova, ovaj *masterpiece*, zbog svog autohtonog svedočenja i svojevrsnog izuzetno ostvarenog književnog individualnog pogleda na stvarnost, neopterećen epohom i društveno-istorijskim okvirima, nastavio je da recepcijski traje, otkrivajući univerzalnu moć saznanja.

Moglo bi se bez preterivanja reći, da je pomenuti putopis uspeo da svedoči iz književnog jezika dubokim uvidom u slojeve pojavnog, na način kako su u antička vremena, u izvesnom

smislu književni Herodotovi zapisi, svojim istorijskim pamćenjem poprimili snagu svojevrstnih verodostojnih podataka, u stvari, dokumenata prošlih vremena.

Nije slučajno otuda, što je 2000. godine časopis *Modern Literary* označio *Crno jagnje – sivi soko*, publikovan 1941. prvi put, među najvećim dvadesetovekovnim delima takozvane *non-fiction* literature.

Govoreći povodom smrti Rebeke Vest, publicistkinja Diana Trilling je još 1983. Istakla da je: „... svakako to knjiga jedna od najvećih za poslednjih 50 godina.“

Isto tako, Richard Trillinghast, u svom tekstu u časopisu *New Criterion*, 1992. naglašava da je to: „... jedna izuzeta putopisna knjiga ovog veka“, ali i „...velika knjiga našeg doba i izuzetna knjiga u svakom smislu.“

Navedeni iskazi poklonika i poznavalaca knjiga uopšte, a jednovremeno posebnih čitalaca, koji nisu morali biti sami putnici i posetioци prostora Balkana o kojima piše Rebeka Vest, u izvesnom smislu su baš zbog toga, bili oslobođeni konteksta ondašnjeg i savremenog društvenog mnjenja o tim prostorima i narodima, primajući književni iskaz jedne istinski umne žene kao verodostojni glas, odnosno, odjek pravog neposrednog doživljaja i iskustva.

Otuda *Herald Tribune*, ljubav Rebeke Vest za Jugoslaviju, poredi sa Hemingvejevom ljubavlju za Španiju.

U tom poređenju ima duboke istine, jer se radi o ličnom iskustvu, proživljenom neposredno samih autora, sa ljudima i prostorom o kojem pišu. Otkriva se tako, u isti mah, sagovornička i simbolička spontanost u razumevanju *drugosti – otherness* (Fuko, Deleuze) kroz dijalog, pretvoren u putopisni iskaz kao svedočenje. Sam književni jezik putopisa, uključio je oba vida stvarnosti percepcije, s jedne strane, prostor i ljude koji se susreću, a sa druge, onog ko to sve vidi i lično doživljava.

Na taj način putopisna celina je komponovana od interakcije ta dva fenomena: tišine posmatranog i kazivanja, glasa posmatrača.

U slučaju Hemingveja i Rebeke Vest, u pitanju je posebna percepcija književnika, koji ne samo vidi nego i naslućuje, oseća narativnom intuicijom tragove prošlih vremena, na predmetoj stvarnosti i njenom izgledu, na ljudima takođe, njihovom ponašanju izvan konkretne pojavne situacije.

Samim tim je senzibilitet putopisca, na izvestan način, čak značajniji od ambijenta u koji se putuje.

To je doslovno vidljivo na primeru putopisa Margaret Jursenar o Japanu, iako je reč o značajnoj književnici, njen senzibilitet se u putopisnom svedočenju pojavio kao zatvoren za neposredno primanje *drugosti*, uronjen u autorkin unutarnji svet, ma gde putovala.

Nasuprot tome, Rolan Bart (Roland Barthes) je svoju izuzetnu knjigu *Carstvo znakova* (Zagreb, 1989), posle samo 3 meseca boravka u Japanu, mogao da ostvari kao dragocen prodor u unutarnje značenje svega što je video. Bio je otvoren za utiske „kao prvi put“, neposredno, bez upliva unapred stvorenih predstava o toj „zemlji izlazećeg Sunca“. Koristio je svoje znanje o kulturi Japana i njenoj tradiciji, samo kao putokaze, slično Andrićevim „znakovima pored puta“. Doživljavajući Japan kao lično iskustvo, oslobađajući slojeve svog unutarnjeg perceptivnog sveta, Bart je bio otvoren za drugačije i novo, prepoznajući u različitosti forme znakove srodnih simboličkih izraza kulture uopšte, duhovnosti i stvaralačkih motiva kao fenomena.

Isto tako je Rebeke Vest posmatrala i razumevala prostore i ljude Jugoslavije, nalazeći se u domenu neke vrste iskonskog, izvornog susreta sa tim svetom u kojem se našla. Imajući stav da

tišina prostora nije nemost, nego „carstvo znakova“, kao što je Japan bio za Barta, ona je umela da ga dešifruje naslućivanjem energije prošlih vremena. Zato je i svojstva ljudi iz tog prostora povezivala psihogeografskim saznanjem prožetosti; geografskog ambijenta, ljudi i iskustva istorijskih kretanja, međusobno uslovljenim.

Reklo bi se zato, da je Rebeka Vest možda u svom irskom poreklu i osećanju mitskih korena kulturno-istorijskog pamćenja svog ishodišta, iznutra, sasvim spontano poput Džojasa, mogla da razumeva takve tragove antičke prošlosti i u Crnoj Gori, što ona u više navrata u putopisu naglašava.

Iako je putujući tim prostorom, susretala ljude u slučajnim situacijama, imajući putničko informativno pred-znanje, za nju su nezavisno od društveno-istorijskog konteksta države, ipak neposredni, lični utisci bili primarni, neopterećeni nikad „opštim mestima“ koji su vodili u streetipe.

Njeno iskustvom potvrđeno saznanje, temeljilo se na uvidu da ljudi koji generacijama žive u jednom prostornom okruženju, neodvojivo su sjedinjeni sa njim, kao što je mentalitet ljudi Crne Gore formiran u neprestanoj interakciji geografskog ambijenta, klimatskih sezona i oblika života koji je iz toga proistekao, praćen istorijskim zbivanjima. Iz tog amalgama formirao se i tip ljudi, običajna kultura, vid dijahronijske energije jednog podneblja kakvo je Crna Gora.

Utuda je ona pomno gledajući, sa željom i naklonošću išla putevima Crne Gore, okrenuta neposrednom saznanju u odjeku Pindarove misli da „ništa ne nestaje, samo menja forme“. Zato sinhronijska objašnjenja mentaliteta Crnogoraca, kao „opšta mesta o Balkancima“, nisu uticala na misli Rebeke Vest, koje je zapisala o svom putovanju Crnom Gorom. Ona je osluški-vala prostorne znake kao tajanstveni odjek davnine, naziruci

neodvojivost lepote prirodnog ambijenta, stenovitih obronaka planina, divljih planinskih reka, začaranost jezera, pitomih cvetnih visoravni iznad kanjona, sa skoro uzvišenom pojavom dostojanstvene lepote Crnogoraca, njihove ruktovorne odeće, kretnji, govora, stasa.

Tako opisujući jedno selo u blizini Andrijevice, Rebeka Vest nagoveštava da iako „...ima lepu glavnu ulicu oivičenu visokim drvećem i lepim, kamenim kućama sa finim balkonima, arhitektonskim ukrasom koji pokazuje da je selo na drugoj strani kulturne vododelnice, gde se stremi Dalmaciji, Veneciji i zapadu... ali uprkos tim prednostima, opšti utisak je hladnoća i sumornost. Čini se kao da je stvaralačkom duhu ovog mesta nedostajalo emocionalnog i intelektualnog pigmenta. A taj utisak je pojačan strašnom lepotom Crnogoraca. Lepota muškaraca i žena daleko prevazilazi legendu ispredenu o njoj, jer legende teže da ugode i raspolože, a ovo savršenstvo pokazuje da dobrog može biti previše.“ (str. 716)

Samim tim je putovanje kroz Crnu Goru Rebeke Vest, zahvaljući njenoj neobičnoj stvaralačkoj percepciji, podrazumevalo dvosmerno kretanje, od predela prema ljudima i obrnuto, ipak čineći harmoničan ambijentalni spoj. Sastojalo se od kontrasta predela koji su se smenjivali u neočekivanoj raznolikosti, kao i ljudi, njihovog govora, izgleda i ponašanja. Poneka sekvenca puta, otuda je delovala poput mizanscena predanja koje je neprimetno trajalo tragom stare neke melodije, iza vidljivih trenutnih zbivanja.

„Oko četiri popodne stigli smo do grada (Kolašin), lepog i kamenitog na crnogorski način, koji je ležao u ravnici okruženoj blagim brdima prekrivenim nežnom šumom kao paperjem, gde nas je sačekala kafana zastrašujuće čistoće i gazdarica koja nas je ispunila priličnim strahopoštovanjem.

Bila je od onih udovica zbog čije veličanstvenosti njihovi muževi izgledaju mrtvi na poseban način. Njena, kao od mermera isklesana glava beše ovenčana gustim crnim pletenicama i ukrašena crnim velom; a bogata crna haljina pokrivala je krupno i dostojanstveno telo za koje je bilo nemoguće poverovati da se doista sastoji od običnih ljudskih udova.“ (str. 722)

Čini se kao da putovanje Rebeke Vest nije kretanje do ljudi i prostora, već nevidljivim stazama naporedo, iza njih, čak kroz njih, paralelnim trajanjem prošlosti u sadašnjosti.

Putovanje od Peći preko severa Crne Gore, prema njenom jugu, Rebeka Vest sa saputnicima od kojih je jedan Stanislav Vinaver, kome je ona u putopisu dala ime Konstantin, ispunjeno je iznenadnim i skoro avanturističkim epizodama, jednostavno spontanim, a očaravajućim opisima ljudi i prirodnog ambijenta. Duboko nadahnuta utiscima ovog svog putovanja, ona je nekom vrstom literarne magije nastale prožimanjem osećanja, misli i zanimljivih razgovora u susretima, sa dijaloškom vrstom delovanja tišine, sugestivne privlačnosti crnogorskih prostora, uspela da u svom putopisu ponovo stvori čitav jedan svet, ostavljajući rečima zapis o tome.

I pored istorijskog znanja o događajima prošlosti u mestima kroz koja su prolazili i u njima se kratko zadržavali, zanimljiv je detalj koji pominje da je ime grada Kolašina, nastalo od reči iz albanskog jezika KOL / ŠEN, što je značilo u stvari, SVETI NIKOLA, Rebeka Vest povezuje sa promenljivom sudbinom ovog grada, preko različitih zavojevača i mešanjem stanovništva. (str. 722) Zato je najdragocenije u njenom putopisu oslanjanje na lični doživljaj i stav, proistekao iz neposednih utisaka, a ne na tekstovima koje je prethodno čitala i iz priča drugih o tome.

Životno i spisateljsko iskustvo Rebeke Vest, i njena težnja da otkriva autentičnost, usmerilo je njenu pažnju na kulturne

slojeve u samo naoko običnom i svakodnevnom, što je otkrivala putujući Crnom Gorom. Tako, na putu ka Cetinju, njen neočekivani susret sa malim pastircama na cvetno-travnom proplanku, kada im se obratila, iznenadile su je svojim otresitim odgovorima i vrlo elegantnim držanjem i pokretima. Diveći im se u svom putopisu ih je nazvala „malim princezama“. U nameri da im iskaže svoju simpatiju, ponudila im je kao deci, kolačiće koje su imali pri sebi. Jedna od devojčica je sa osmehom spustila taj dar na salvetu kraj sebe, ostavljajući ih za posle kada oni odu, a ne kako bi ih većina dece odmah probala. Iznenadena Rebeke Vest zapisuje u putopisu: „Ono što je učinila ‘mala princeza’ kada je odložila kolače nije bilo prekrasno samo po onome što je značilo, već i samo po sebi... Nema sumnje da su takvi pokreti učinjeni milionima puta od postanka sveta, ali pokret njene ruke imao je takvu svežinu kao da je bio učinjen prvi put. Tako je u ‘Ilijadi’. Kada čovek čita o junaku koji zateže luk ili podiže štit, čini mu se kao da taj čin pokriva devičanska rosa prvog jutra na svetu. Ono iskonsko u ljudskom rodu uvek će biti neodoljivo lepo.“ (str. 742)

Posebna draž putopisa Rebeke Vest Jugoslavijom, te davne 1930. godine, jeste neobična atmosfera iščekivanja i uzbuđenja nje same kao putnika i potom autora – putopisca, koje je ritmom svoga narativnog stila uspela da prenese na budućeg čitaoca. Dok se čitaju opisi onog što je zapazila ili čula, kao i neposredni razgovori sa ljudima koje susreću na putu, zanimljivi dijalozni sa Vinaverom (Konstantin u putopisu), izuzetna narativna forma istinitosti u iskazu Rebeke Vest, nadilazi tadašnju sadašnjost, bivajući aura naslućene budućnosti. To je razlog trajnosti njenog putopisa o Crnoj Gori.

Spontano iskazane njene jednostavne, a duboke misli skidaju koprenu vremena sa društvenih zbivanja prošlosti, a širina

pogleda nesputanog ni poreklom, ni statusom u epohi u kojoj živi, pa ni znanjem – čini je slobodnom u njenoj odanosti ljudskim vrednostima duha i izvorne kulture, ma gde ih ona otkrivala.

Zato je ova neobična žena, otvorenog unutarnjeg pogleda „okom srca“, mogla da Crnu Goru vidi u raskoši iskonskog stvaralačkog dara, lepote predela i ljudi, uprkos promenljivih izazova istorije, pronalazeći njihovu jednostavnu, a retku autentičnost.

Proputovavši mnogim zemljama i gradovima sveta, Rebeka Vest je umela da pravi razliku između civilizacijskih doprinosa i materijalnog bogatstva stečenog, ne retko, nepravdom i izrabljivanjem manjih i siromašnijih, razumevajući opasne društveno-političke igre velikih, u dijahronijskom nizu, dok je na drugoj strani ipak trajala iskonska kulturna moć. Naslućivala je da je „ta moć“ poticala izvorno, iz stvoriteljskog duhovnog prepoznavanja autentičnosti, a ne od istorije i država, kako je ona videla Crnu Goru. Otuda je ona mogla bez zazora da iskaže reči osude i za ulogu sopstvene zemlje u svetskoj istoriji, i da istakne patnje malih naroda u borbi za sopstveno oslobađanje, prepoznajući u tome univerzalnu hrabrost duha koji ne sustaje.

To je razlog da ona putujući na Cetinje, u staru prestonicu Crne Gore, gde susreće njenog vladara Petra II Petrovića-Njegoša, odmah ga bez predrasuda karakteriše kao „... jednog od najzanimljivijih evropskih monarha svih vremena!“ (str. 743)

Nezavisno od toga što je bio vladar male zemlje divlje krševite lepote, Rebeka Vest ga predstavlja evropski i svetski, sa razlogom:

„Petar II je govorio nemački, francuski, latinski i ruski i poznao je književnost pisanu na tim jezicima; bio je izuzetan vladar i poznavalac prava; bavio se filozofijom, dosta je znao i o misticizmu. Pored ostalih dela, napisao je i ‘Luču

mikrokozma', jednu od najvećih ikada napisanih metafizičkih poema.“ (str. 743)

Sublimirajući u prikazivanju Njegoševe ličnosti duhovnu posebnost Crne Gore u neprestanoj vekovnoj borbi za sopstvenu slobodu i nezavisnost, za očuvanje svoje kulturno-istorijske autohtonosti u neprijateljskom okruženju različitih interesa velikih sila i agresije, Rebeka Vest je naslutila usud takve vrednosti i u individualnoj pojavi.

„Bio je čudesno lep, na način nešto rafiniraniji nego što to Crnogorci obično jesu; imao je dugu crnu kosu, crnu bradu i belo lice, glas mu je bio izuzetno prijatan, a bio je visok dva metra.“ (str. 744)

Kako je rano napustio ovaj svet, pošto je umro u 47-oj godini, obavljajući jednovremeno, državničke i sveštenečke dužnosti, ratničke i komandujuće, u istorijskim okršajima epohe u kojoj se obreo, on se meteorski pojavio kao svetlost na obzorju Crne Gore. I pored nespokojnih okolnosti koje su ga okruživale, uspeo je da snagom svog talenta stvori velika dela, pored drugih i moderni ep *Gorski vjenac*, srodan u književnom smislu antičkom duhu *Ilijade* i *Odiseje*.

Rebeka Vest je sagledavala jasno, tragičan položaj takvog izuzetnog pojedinca, i kada je vladar, pa u svom putopisu naglašava:

„U svakom slučaju, nesrećnog Petra II njegova sudbina je veoma izmučila. Nije bilo lako biti božanski lep div, s miltonovskim poetskim genijem i nekom vrstom svetačke blagosti, i istovremeno predvoditi narod plemenitih divljaka prinuđenih da se varvarski otimaju za svaku mrvicu civilizacije...“ (str. 745)

Iako je u svom putopisu Crnom Gorom, kao i ostalim delovima Jugoslavije, uvek prostor kojim putuje Rebeka Vest osvetljavala podacima istorijskog tipa, osnovna narativna nit celine

bila je osnažena pojedincima koje izdvaja, poput Njegoša, a on se u njenom opisu doživljava kao simbol Crne Gore, koja se rađa u bljesku iz tame olujne istorije Balkana.

I pored toga što je za svoja književna dela dobila brojna značajna priznanja, a pismima podrške i pohvale obačali joj se Virdžinija Vulf i H. Dž. Vels, neprestano su njeno delo pratile zamerke da „ne poštuje žanrovsku formu...“ ostvarujući svojim iskazom „...spoj eseja, romana i ličnog iskustva...“

Međutim, to njeno svojstvo učinilo je njen putopis *Crno jagnje - sivi soko* delom trajnih književnih vrednosti.

Na početku je pomenuto da je smisao za *drugost – otherness*, o čemu je tako prodorno pisao Mišel Fuko u okviru savremene teorijske misli, bio pravi znak prepoznavanja semantičke vrednosti narativnog stila putopisa Rebeke Vest.

Međutim, privlačnost njenog putopisa i misli iznesenih u njemu, autentična svedočenja, takođe, učinila su da je jedan sasvim kuriozitetni detalj, savremene društvene situacije, bio pokušaj političkog zvaničnika Ričarda Holbruka, koji je preko čitanja putopisa Rebeke Vest o Jugoslaviji, nastojao da razume „povampirivanje sukoba prošlosti“ (na pragu 21. veka) na tom tlu, između različitih nacija i religijskih konfesija. Ali, višeslojnost njenih otkrića, ipak je bila u svojoj iskaznoj jednostavnosti, ne samo kompleksna, metaforična i nerazumljiva pristupu ljudima i zemlji, od strane Holbruka samo iz ugla ratnog sukoba, na način kako je to pisao nezavisno od toga i drugim povodom, Delez, jer:

„...Misliti uvek podrazumeva interpretirati – objašnjavati, otkrivati, prozreti, prevoditi znake. Prevođenje, naziranje, otkrivanje su forme čiste kreacije.“

Naime, kod Rebeke Vest u njenom putopisu o Crnoj Gori, ali, i celoj Jugoslaviji, radilo se o retkoj stvaralačkoj sposobnosti

„prevođenja znakova“, i o njenoj autorskoj „čistoj kreaciji“. Zato ovaj navedeni detalj koji se odnosi na Holbrukovu recepciju putopisa Rebeke Vest, nije mogao da promeni saznanja o narodima Jugoslavije kako su opisani kod nje, niti su naknadno mogli da budu dovedeni u vezu sa tim sinhronim trenutkom nacionalno-religijskog rata na tlu Jugoslavije, prevashodno kao političkog događaja.

Pomenuti putopis je trajno potvrđivao da se književnost služi znakovnim jezikom koji se semantički razumeva.

Samim tim misao Žan Fransoa Liotara, u njegovoj knjizi *Postmoderno stanje*, gde on govori o drugoj, posebnoj vrsti znanja nazivajući ga *narativnim znanjem*, otkiva čitav jedan domen kulture, u stvari *razumevanja*, o čemu su napisane brojne teorijske i filozofske rasprave. Takvo znanje, očito je, Ričard Holbruk nije posedovao.

Oduvek je višeznačnost i kompleksnost književnog iskaza, ali i književnika kao stvaralačke ličnosti, ukazivala da kada se takav pristup prenebregne, radi se onda o „dijahronijskoj upotrebi čoveka“, izrazito na primeru Njegoševe ličnosti i njegovog nenadmašnog dela *Gorski vijenac*, u dnevne sinhronijske srpske nacionalno-političke svrhe. Bukvalno tumačenje reči izvan kulturno-istorijskog konteksta, osim različitosti epoha i udaljenosti od čitava dva veka, u kojima su iskazane, svodi jednu retku individualnost genijalnog umetnika-filozofa, Njegoša koji je bio i vladar i sveštenik, na sagovornika dnevno-političko-crkvenih aktera savremenih događaja, nedoraslih etičkoj uzvišenosti njegove izuzetne, unikatne pojave.

U pitanju je neshvatanje semantičke razlike između dnevnog govora i književnog jezika, njegove simboličke upotebe i značenja, posebno efemernosti i prolaznosti političkih stavova iz jednog vremena, nasuprot trajanja književno iskazanih

---

autentičnih misli i osećanja. To potvrđuju dragocena dela antičke književnosti, dovoljno je pomenuti samo *Ilijadu* i *Odiseju*, ali, i Njegoševe kompleksne ličnosti i njegovog dragocenog dela, neodvojivog od posebnog kulturnog nasleđa Crne Gore, što je razumela Rebeka Vest. U tom smislu Njegoševa ličnost i njegovo delo, nedodirljivi su nalazeći se u okrilju svetske kulturne baštine.

Isto se odnosi i na putopis Rebeke Vest *Crno jagneje – sivi soko*.

CRNOGORCI U BUGARSKOJ

Miroljub Orlandić
Evgenija Gjoševska
Sara Spasić

Based on researches on the Montenegrin emigration, the authors conclude that the Montenegrin ethnic minority existed in Bulgaria for more than a hundred years. A part of the citizens of Bulgaria confirmed in the official censuses that their mother tongue is Montenegrin.

Iseljavanje stanovništva Crne Gore otpočelo je krajem XV stoljeća. Posebno je bilo intenzivno iseljavanje Crnogoraca tokom XVIII i XIX stoljeća. O iseljavanju je relativno malo pisano i istraživano.

Sa relevantnih mjesta (Demografski institut Bugarske akademije nauka i Nacionalni statistički zavod) potvrđeno nam je da do sada nijedna crnogorska institucija ili pojedinac nijesu iskazali interes za podatke o građanima Bugarske crnogorskog porijekla i da u naučnoj javnosti Bugarske do sada nije istraživano doseljavanje Crnogoraca kao i njihove etničke i druge karakteristike. Ne postoji bilo kakav naučni rad, studija ili istraživanje koje se bavilo

Crnogorcima u Bugarskoj. Međutim, postoje podaci u okviru objavljenih dokumenta o popisima iz kojih se može utvrditi da je dio crnogorskih doseljenika u Bugarskoj ostao da tamo živi i radi.

Rijetko ćemo naći primjere u svijetu da jedna država iz decenije u deceniju, gubi dio svog nacionalnog supstrata i da sve to preživi, opstane i sačuva svoj etnički identitet. Naravno, isto tako je interesantno što je veliki dio iseljenika, bez obzira na nove uslove života u novim sredinama, uspio da očuva crnogorski jezik, tradiciju i običaje u udaljenim dijelovima svijeta i bez komunikacije sa Crnom Gorom, čak i po pet generacija za redom.

Razlozi iseljavanja

Osnovne razloge za iseljavanje stanovništva Crne Gore možemo svrstati u dvije grupe – političke i ekonomske.

Stoljećima je Crna Gora vodila neprekidni rat sa Turskom koji je onemogućavao da se država, sve do Berlinskog kongresa i međunarodnog priznanja nezavisnosti, bavi svojim ekonomskim i demokratskim razvojem.

Nakon ovog perioda, samim formiranjem države nije se mogao uspostaviti red, jer je sa plemenskog trebalo preći na demokratsko društvo. To je podrazumijevalo niz reformi, promjenu mentalnoga sklopa, duži period prilagođavanja na novonastalu situaciju. Broj stanovnika se uvećavao, a prosječna crnogorska porodica sa šest članova počela je transformaciju tradicionalne, višočlane porodične zadruge, u savremenu porodicu. Nastao je svojevrsni demografski bum, koji zahtijeva i uvođenje ekonomskih faktora u razumijevanje uzroka iseljavanja.

Osnovni razlozi viševjekovnog konstantnog iseljavanja su bili teški materijalni uslovi. Vrlo male površine plodne zemlje, česte nerodne godine, brz priraštaj stanovništva, nepostojanje drugih izvora zarade, kao što su zanati, predstavljaju osnovne uzroke neprekidnog iseljavanja.

Iseljavanje u Bugarsku

Pravci iseljavanja crnogorskog stanovništva, su zavisno od perioda bili različiti, no, najčešće se odlazilo u pravcu Carigrada i Srbije, u prvom periodu, a kasnije u Grčku, Bugarsku i Rumuniju. Nakon 1900. godine masovno, u valovima odlazilo se u Ševrnu i Južnu Ameriku i to ne na pečalbu, već u jednom pravcu.

Nakon Berlinskog kongresa, dio islamiziranog stanovništva zajedno sa Osmanlijama počeo je da napušta teritoriju Bugarske, upućuje se u Tursku, ostavljajući za sobom prazna naselja, kuće, alate i sve što nijesu mogli sa sobom ponijeti

Ovaj prostor postao je atraktivan za naseljavanje Crnogoraca, posebno nakon informacije da svaki doseljenik koji prihvati bugarsko državljanstvo dobija trajno kuću i zemlju. Ova vijest se širila brzo i to putem pisama koje su već doseljeni upućivali svojim u Crnoj Gori.

„Knjaz Nikola se obraćao ruskom predstavniku na Cetinju, da preko svojega kolege u Sofiji učini da bugarske vlasti onemogućće trojici Crnogoraca, naseljenih u selu Balobanlaru, u trnovskom okrugu, da ubuduće šalju svojim u Vasojevićima pisma u kojima ih pozivaju da traže pasoše i dođu u Bugarsku, u kojoj je trebalo da dobiju kuće, zemlju, stoku i alat“ (Državni arhiv na Cetinju, Prinovljeni spisi – 1885, 39).

Vijesti o uslovima iseljavanja u Bugarsku donosili su i pojedinci koji su iz Bugarske dolazili u Crnu Goru.

„O dobrim uslovima za naseljavanje porodica govorili su i pojedinci koji su dolazili svojim rođacima. Računalo se da će tamo otići 300 Bjelopavlića, 108 rovačkih domova, oko 100 Moračana i doseljenih ustanika i 110 porodica iz Kuča, čije je ekonomsko stanje bilo nesnošljivo i koje su se spremale za iseljavanje. Raspoloženje za odlazak bilo je zahvatilo i dio stano-

vništva u Barskom okrugu, koje je živjelo pod znatno boljim uslovima od ovih prvih. Kao razlog njihovog iseljenja u Bugarsku pominjalo se i to što su bili primorani da plaćaju taksu na taksu i porez na porez, nesrazmjerno njihovoj materijalnoj moći.“ (Državni arhiv Cetinje – Ministarstvo unutrašnjih dijela – 1885, 194, 205 i 207)

Broj iseljenika iz Crne Gore u Bugarsku je naglo rastao, tako da su podaci o iseljavanju izazvali zabrinutost kod vlasti u Crnoj Gori.

Tabela br.1

Godina iseljavanja	Ukupno iseljenih iz Crne Gore	Ukupno iseljenih u Bugarsku i sa okruženjem
1879	5290	125
1880	709	238
1881	880 pasoša	2547 grupa zemalja
1882	839 pasoša	1746 grupa zemalja
1883	2875	263 grupa zemalja
1884	1022	68 Bugarska
1885	2571	1157 Bugarska
1886	1564	20 grupa zemalja
1887	5050	176 grupa zemalja
1888	2348	/
1889	11799	322 grupa zemalja
1890	3006	214 grupa zemalja
1892	4274	258 grupa zemalja
Nema	podataka	
1903	6582	77 grupa zemalja
1904	1698	14 grupa zemalja
1905	2870	/

Ako izdvojimo 1885. godinu utvrdićemo da je legalno, sa pasošima, samo za prvih 8 mjeseci u Bugarsku odselilo 224 Crnogoraca, od kojih 158 sa svojim porodicama, koje su brojale 933 člana i to:

Tabela br.2

	Broj izdatih pasoša	Broj pojedinaca	Broj sa članovima porodice	
Bjelopavlići	66	10	56	339 čl.
Katunjani	33	-	14	80 čl.
Pješivci	5	-	5	48 čl.
Kolašin	41	1	40	264 čl.
Rovci	29	1	28	108 čl.
Nikšić	19	9	10	63 čl.
Moračani	15	3	12	98 čl.
Piperi	8	-	8	36 čl.
Bratonožići	7	1	6	54 čl.
Lukovo	6	3	3	11 čl.
Kući	5	2	3	5 čl.
Ceklin	3	1	2	6 čl.
Podogrica	3	-	-	-
Župa	2	1	1	1 čl.
Crmnica	7	7	-	-
Drobnjaci	2	2	-	-
Grahovo	1	1	-	-

Ovim podacima potrebno je dodati i one koji se spominju u diplomatskoj prepisci koja je vođena u to vrijeme. Tako je Austrijski konzul iz Skoplja, 1. juna 1885. godine javio da Piperi tuda prolaze na putu za Bugarsku, da je do tada prošlo oko 500 ljudi. (Diplomatski arhiv – Političko odjeljenje, Bugarska B/5)

Ovo je samo jedan primjer iz bogate diplomatske prepiske, koji ukazuje da bi podacima iz pasoških knjiga trebalo dodati i podatke iz diplomatskih arhiva.

Tu nije kraj, jer je sigurno da su grupe i pojedinci odlazili bez pasoša. Recimo, o Vasojevićima nema nikakvih podataka u pasoškim knjigama. Pasoške knjige vode se od 1853. godine i samo je dio sačuvan, jer nedostaju knjige od 1861. do 1865. godine i od 1893. do 1903. godine.

Tačan broj iseljenika iz Crne Gore očigledno nećemo nikada saznati, ali se nesumnjivo radi o više hiljada iseljenika. Ovakvo naglo iseljavanje Crnogoraca u Bugarsku svakako je zabrinulo knjaza Nikolu i on je preduzeo hitne mjere koje su podrazumijevale, prije svega, naredbu o zabrani izdavanja pasoša za Bugarsku.

Početkom aprila 1885. godine Knjaz je naredio da se, pored članova porodica koje su se odlučile za preseljenje, popiše sva njihova nepokretna i pokretna imovina i sve što im može preko duga ostati, inače se nikome nije mogao izdati pasoš. Ova je naredba upućena organima vlasti u Kolašinu, Grahovu, Virpazaru i Rijeci Crnojevića. (Državni arhiv na Cetinju – Ministarstvu unutrašnjih dijela 1885, 194, 205 i 207).

Već krajem godine smanjio se broj iseljenika i on je narednih godina sve do 1909. god. sveden na nekoliko desetina godišnje, dok je dio onih iseljenika koji se nijesu snašli upućivan prema Srbiji, Carigradu, Rumuniji ili nazad u Crnu Goru. Na ovaj trend uticalo je, prije svega političko stanje, odnosno Srpsko-bugarski rat, kao i učesće dvije grupe Crnogoraca, pod uticajem ruskih

slovenofila, u pokušaju priprema za novi prevrat u Bugarskoj i ujedinjenje sa Istočnom Rumelijom, u cilju obezbjeđenja ruskog uticaja.

Prva grupa od 35 članova istakla se u napadu na Burgas, a druga, od 60 Crnogoraca, koji su uz rusku pomoć došli iz Carigrada, borila se na više mjesta i stigla sve do Plovdiva.

Kako se navodi u izvještaju Austrougarskog poslanstva, koji se nalazi u Državnom arhivu na Cetinju, ove dvije grupe su učestvovala u zavjeri protiv kneza Batenberga i vjerovatno u narednim bunama u vojnim garnizonima u Ruseu i Silistri inicirani i podržani iz Rusije.

Dakle, dio crnogorskih iseljenika doprinio je svojim aktivnostima da se drastično smanji broj novih doseljenika i da dio već doseljenih, preko Dunava, lađama bude raseljen u Srbiju i to u toplički kraj.

Period od 1896. do 1902. godine karakterističan je po dolasku Crnogoraca na rad u Bugarsku. Počeli su veliki radovi na izgradnji pruga, puteva, kao i luke u Burgasu, tako da je dio crnogorskih radnika došao iz Carigrada i počeo sa svojim angažovanjem u Bugarskoj. Radili su uglavnom u grupama od po 10 radnika, u surovim uslovima i bez ikakve zaštite.

Nije moguće izdvojiti samo jedan dio Bugarske u kojem su radili Crnogorci ili izdvojiti samo jednu vrstu posla. Radili su u svim djelovima teritorije i bavili se različitim poslovima. U okolini Sofije radili su u selima Vladaja i Kulinovo, u Sozopolu, u Ljutom Brodu kod Vraca, Muslijevu blizu Nikopolja, na Šipki, u Preslavu, u fabrici u Ruseu, u rudnicima u Perniku i u Trunskom, zatim u selima Mrtvica kod Plevna i Hanovu u Srezu Jamboljskom. Za više sela u okolini grada Šumena, u području Ludogorije, postoji informacija o kompletnom naseljavanju od strane Crnogoraca.

Radilo se na više putnih pravaca i na šeći šuma, no očigledno je da je najviše Crnogoraca radilo na izgradnji pruga i to na

pravcu Sofija – Pleven i Trnovo – Trjavna – Boruštica. Posebno treba istaći izgradnju luke u Burgasu.

Posebno je zabilježeno da su radili na željezničkoj stanici Svoge i to na dionicama pruge kojima su rukovodili preduzimači Penardi i Perlati.

Originalni pasoš jednog od iseljenika u Bugarsku,
Državni arhiv na Cetinju.

Uslovi u kojima su Crnogorci radili bili su katastrofalni i bez ikakve zaštite. Ako ovome dodamo da Crna Gora nije imala svoje diplomatsko ili bilo koje drugo predstavništvo, može se zaključiti da prava crnogorskih radnika u Bugarskoj nije bilo moguće ostvariti i da su naši ljudi iskorišćavani i bili obespravljeni u svakom pogledu.

Naše radnike su upućivali u rusko poslanstvo, no tamo su, zavisno od situacije, različito tretirani.

Grupe radnika (Pipera, Bijelopavlića, Bjelica i Crmničana) javljale su se na Cetinje, žaleći se da su se mnogi od njih u raznim mjestima vraćali iz ruskih konzulata sa suzama u očima, zbog nerazumijevanja na koje su tamo nailazili. Ujedno su zahtijevali da im se postavi opunomoćeni agent koji bi branio njihove interese.

Ove podatke potvrđuju informacije sačuvane u Državnom arhivu na Cetinju – (Ministarstvo inostranih dijela 1885, 24. i 1899, 1876). Sa druge strane, Turski predstavnik u Sofiji uložio je, 1909. godine, dosta napora da zaštiti interese Crnogoraca oštećenih na radovima izgradnje željezničke pruge Trnovo - Boruštica, kako se navodi u informacijama Poslanstva u Carigradu, koje se nalaze u Državnom arhivu na Cetinju iz 1909 godine, 59. i 104.

Treba istaći da su bugarske vlasti bile spremne da se, uz saglasnost Crne Gore, potpiše konvencija o zaštiti crnogorskih radnika u Bugarskoj, ali do toga nije došlo, kako se navodi u prinovljenim spisima koji se čuvaju u Državnom muzeju na Cetinju iz 1912, 12, XII.

Ovom konvencijom bi se izbjegli sudski troškovi koji su iznosili 30-40% zarade, jer su sudski organi odbijali da u sporovima Crnogoraca primijene ono što je važno po sporazumu između Bugarske i drugih zemalja u sličnim slučajevima, to jest pravo besplatne sudske zaštite.

Списак на народности во источни делови граница на Црногорско крајина 1918.

Во источни делови на Црногорско крајина 1918.

Националност	Укупно број особа				По полу				По вери			
	Мушкарци	Жене	Укупно	Процент	Мушкарци	Жене	Укупно	Процент	Мушкарци	Жене	Укупно	Процент
Словашки	203	1.265	1.468	100	103	1.162	1.265	100	103	1.162	1.265	100
Српски	1.243	1.387	2.630	100	621	1.066	1.687	100	621	1.066	1.687	100
Хрватски	202	12	214	100	108	106	214	100	108	106	214	100
Чехословачки	1.092	330	1.422	100	659	763	1.422	100	659	763	1.422	100
Црногорски	77	77	154	100	121	33	154	100	121	33	154	100

Славјеници	Лан	Словашки — Slovaque	203	1.265	1.468	100	103	1.162	1.265	100
		Српски — Serbe	1.243	1.387	2.630	100	621	1.066	1.687	100
		Хрватски — Croate	202	12	214	100	108	106	214	100
		Чехословачки — Tchèque	1.092	330	1.422	100	659	763	1.422	100
		Црногорски — Monténégrine	77	77	154	100	121	33	154	100

25. Служба за извођење из народности средом пријемности године 1905 год.

26. Радњина табела из 1905. године изражена у националним извођењима.

Извозници националне извођења	Број из извозника — Бројова број извозника					% — % — %				
	укупно	Бугари	Помаци	Пољаци	Руси	Словаци	Срби	Хрвати	Чехи	Други славјани
Бугари — Bulgares	575,994	2,608,443	1,621,635	1,562,802	3,184,437					
Помаци — Pomaks	147	19,226	9,775	9,598	19,373					
Пољаци — Polonais	168	20	115	73	188					
Руси — Russes	724	2,521	1,761	1,484	3,245					
Словаци — Slovaques	225	1,212	748	689	1,437					
Срби — Serbes	1,266	1,375	1,521	1,120	2,641					
Хрвати — Croates	226	16	124	118	242					
Черногорци — Monténégrins	128	90	171	47	218					
Чехи — Tchèques	1,131	347	692	786	1,478					
Други славјани — Autres slaves	94	18	58	54	112					
Укупно — Total	6,644	12,624	12,624	12,624	12,624					

Бугари — Bulgares	575,994	2,608,443	1,621,635	1,562,802	3,184,437
Помаци — Pomaks	147	19,226	9,775	9,598	19,373
Пољаци — Polonais	168	20	115	73	188
Руси — Russes	724	2,521	1,761	1,484	3,245
Словаци — Slovaques	225	1,212	748	689	1,437
Срби — Serbes	1,266	1,375	1,521	1,120	2,641
Хрвати — Croates	226	16	124	118	242
Черногорци — Monténégrins	128	90	171	47	218
Чехи — Tchèques	1,131	347	692	786	1,478
Други славјани — Autres slaves	94	18	58	54	112

16. Систем на населението по подданства според прираштите притоци 1905 г. и др.

16. Le système des peuples en 1905, d'après leurs flux et reflux.

Подданство — Nationalité	Прир на населението — Fluxes des Nationalités						Во % — Flux %					
	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1905	1906	1907	1908	1909	1910
България — Bulgare	20,100	22,821	22,821	22,821	22,821	22,821	20.17	20.35	20.35	20.35	20.35	20.35
Српско-Турско — Serbe-Turque	4,422	5,000	5,120	5,200	5,300	5,400	4.36	4.90	4.97	5.04	5.10	5.19
Српско — Serbe	72	72	72	72	72	72	0.07	0.07	0.07	0.07	0.07	0.07
Турско — Turque	110	110	110	110	110	110	0.11	0.11	0.11	0.11	0.11	0.11
Македонско — Macédonien	430	430	430	430	430	430	0.43	0.43	0.43	0.43	0.43	0.43
Српско — Serbe	850	850	850	850	850	850	0.85	0.85	0.85	0.85	0.85	0.85
Српско — Serbe	4,870	4,870	4,870	4,870	4,870	4,870	4.87	4.87	4.87	4.87	4.87	4.87
Српско — Serbe	14	14	14	14	14	14	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01	0.01
Српско — Serbe	100	100	100	100	100	100	0.10	0.10	0.10	0.10	0.10	0.10
Српско — Serbe	400	400	400	400	400	400	0.40	0.40	0.40	0.40	0.40	0.40
Српско — Serbe	1,072	1,072	1,072	1,072	1,072	1,072	1.07	1.07	1.07	1.07	1.07	1.07
Српско — Serbe	808	808	808	808	808	808	0.81	0.81	0.81	0.81	0.81	0.81
Српско — Serbe	1,402	1,402	1,402	1,402	1,402	1,402	1.40	1.40	1.40	1.40	1.40	1.40
Српско — Serbe	21,062	21,062	21,062	21,062	21,062	21,062	21.06	21.06	21.06	21.06	21.06	21.06
Српско — Serbe	546	546	546	546	546	546	0.55	0.55	0.55	0.55	0.55	0.55
Српско — Serbe	98	98	98	98	98	98	0.10	0.10	0.10	0.10	0.10	0.10
Српско — Serbe	81	81	81	81	81	81	0.08	0.08	0.08	0.08	0.08	0.08
Српско — Serbe	27	27	27	27	27	27	0.03	0.03	0.03	0.03	0.03	0.03
Српско — Serbe	2,103	2,103	2,103	2,103	2,103	2,103	2.10	2.10	2.10	2.10	2.10	2.10
Српско — Serbe	3,201	3,201	3,201	3,201	3,201	3,201	3.20	3.20	3.20	3.20	3.20	3.20
Српско — Serbe	1,865	1,865	1,865	1,865	1,865	1,865	1.87	1.87	1.87	1.87	1.87	1.87
Српско — Serbe	29,013	29,013	29,013	29,013	29,013	29,013	29.01	29.01	29.01	29.01	29.01	29.01
Српско — Serbe	559	559	559	559	559	559	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56	0.56
Српско — Serbe	150	150	150	150	150	150	0.15	0.15	0.15	0.15	0.15	0.15
Српско — Serbe	94	94	94	94	94	94	0.09	0.09	0.09	0.09	0.09	0.09
Српско — Serbe	27	27	27	27	27	27	0.03	0.03	0.03	0.03	0.03	0.03

Романско — Roumaine	1,072	1,031	1,246	857	2,103	0'
Руско — Russe	808	2,393	1,713	1,488	3,201	0'
Српско — Serbe	1,402	463	1,153	712	1,865	0'
Турско — Turque	21,062	7,951	21,337	7,676	29,013	2'
Француско — Française	546	13	279	280	559	0'
Чорногорско — Monténégrine	98	52	116	34	150	0'
Швейцарско — Suédoise	81	13	50	44	94	0'
Друго — Autres	27	—	20	7	27	0'

Ako istražujemo naseljavanja Crnogoraca u Bugarsku i pritom koristimo izvore samo iz crnogorskih arhiva imaćemo jednostranu sliku i, naravno, bićemo daleko od istinite predstave. Sredinom 2017. godine došao sam do prvih saznanja o postojanju Crnogoraca u Bugarskoj. Matica Crnogorska podržala je istraživanje u prvome periodu, a krajem 2019. godine Uprava za dijasporu Crne Gore pokazala je interes za rezultate istraživanja i podržala je dio istraživanja.

Na opravdanost početka istraživanja u Bugarskoj navela nas je sadržina dvije naučne studije prof. dr Dimitra Arkadieva, matematičara i statističara sa univerziteta u Velikom Trnovu. Na više naučnih skupova u Bugarskoj Arkadijev je iznio, a kasnije objavio rezultate svojega istraživanja na temu *Izučavanje etničkog sastava pri prebrojavanju stanovništva u Bugarskoj*. Od koristi su nam bile dvije studije objavljene 1992. i 2001. godine.

Iz ovih studija možemo utvrditi sa kakvom ozbiljnošću se bugarska država bavila pitanjem popisa stanovništva i koliki je politički uticaj u pojedinim periodima. Isto tako, može se utvrditi uticaj ove statističke operacije na donošenje važnih državnih politika i određivanje strategije za državni odnos prema važnim pitanjima.

Našu pažnju privuklo je nekoliko aspekata iz studija i oni se odnose na uvažavanje preporuka evropske statističke asocijacije i to u periodu prije prvog popisa 1905. godine i isto tako odluke i preporuke Statističkog odjela OUN (UN/ECE..., 1998. godine).

Poštujući preporuke za popis iz 1905. godine, pored mnogih važnih pitanja, anketirani građani su odgovarali i na pitanje o etničkoj pripadnosti, maternjem jeziku, nacionalnosti (podaništvo) i o zemlji rađanja ispitanika.

Analizirajući ove podatke ukazuje se na postojanje 83 etničke grupe i 23 maternja jezika koji su registrovani na popisu 1905. godine, a zatim se daju tabele sa podacima za sve naredne popise do 1965. godine, do kada se ova pitanja postavljaju na popisima.

Za nas je bilo značajno što autor daje konkretne podatke, po godinama, kojima potvrđuje postojanje crnogorske etničke manjine, odnosno na konkretno pitanje ispitanik bi odgovorio da je „Crnogorac“ (bug. „черногорец“), zatim daje njegov

---

maternji jezik „crnogorski“ („черногорски“), a dio ispitanika potvrđuje da je zemlja njihovog rođenja Crna Gora.

Dalja istraživanja bila su usmjerena ka pronalazaženju originalnih dokumenata koji bi potvrdili ono što Arkadijev objavljuje u svojim studijama.

Konkretnu potvrdu možete sami utvrditi iz priloženih originalnih zapisnika sa popisa iz 1905 god. koji se čuvaju u Nacionalnom statističkom zavodu Bugarske kao i u Demografskom institutu Bugarske akademije nauka u Sofiji. (prilog 1, 2, 3, 4).

Zapisnici potvrđuju da je na popisu 1905. godine u Bugarskoj nešto manje od 300 ispitanika iskazalo svoju pripadnost crnogorskoj etničkoj grupi i isto toliki broj potvrdio je da im je maternji jezik crnogorski.

Obišli smo i dio bugarskih sela i gradova tražeći potomke naših iseljenika i za sada imamo ohrabrujuće rezultate. U manjim mjestima postoje stalne postavke etnografske sadržine, no za sada nijesmo otkrili tragove crnogorske nošnje ili drugih elemenata kojima bi se na još jedan način potvrdilo prisustvo naših iseljenika. Moguće da je to zato što su crnogorske vlasti svakom iseljeniku dale pasoš, no u isto vrijeme mu zabranile da sa sobom ponese crnogorsku robu i oružje.

Prvi dio istraživanja nam daje za pravo da:

potvrdimo postojanje crnogorske etničke manjine u Bugarskoj, u periodu dužem od sto godina; potvrdimo da je dio građana Bugarske na zvaničnim popisima potvrdio da im je maternji jezik crnogorski.

U relevantnim državnim institucijama kao što su Državni statistički zavod i Demografski institut Bugarske Akademije Nauka, čuvaju se originalna dokumenta kojima se dokazuje da je dio iseljenika iz Crne Gore u Bugarsku sačuvao svoj etnički i jezički identitet do današnjih dana;

Istraživački centar Montenegrin i povjereništvo Matice crnogorske u Sjevernoj Makedoniji planiraju da produže istraživanja o Crnogorcima u Bugarskoj kako bi obezbjedili nova originalna dokumenta i pronašli žive potomke crnogorskih doseljenika u Bugarsku.

ZAČECI CRNOGORSKE FILMSKE KRITIKE

Luka I. Milunović

The cinema audience in Montenegro began to form with the establishment of the permanent national cinema. The characteristics of the film material were pointed out in only a word or two that were communicated to the future viewer through the current periodicals. The amount of information in the announcements of the cinema repertoire was slowly growing, and they were mostly intended to motivate the audience to come to the cinema show. The first sources of Montenegrin film criticism are found in the reviews of the film published in the current periodical at the time when, with the expansion of the cinematographic network, the film audience in the Kingdom of Montenegro approached the level of European cultural and artistic experience closer than in any other field.

Razmatranja prošlosti uz ukazivanje na izvorišta, ili prapočetake neke pojave može izazvati pažnju i kao pretpostavka potpunijega razumijevanja tokova njenoga nastanka, ali i tekućega i budućega razvoja. Ovakva razmatranja u nas posebno dobijaju na značaju zbog stanja u leksikografskoj literaturi i nekompletnosti bibliotečkih i arhivskih izvora. Arhive velikoga broja nosilaca aktivnosti u crnogorskoj kulturi nijesu sačuvane, dok su kompleti periodike necjeloviti, naročito do Prvoga svjetskoga rata.

Mada kao posebni oblik pisanja o filmu nastaje već od 1910. godine, filmska kritika (tip esejiističkih kritika) se počela javljati tek u decenijama poslije Prvoga svjetskoga rata,¹ dakle, nakon perioda koji će ovđe biti u fokusu naše pažnje. Zato i ne namjeravamo govoriti o filmskoj kritici kao disciplini koja ima za cilj kritiku i vrednovanje filmskoga stvaralaštva. Nastojaćemo, naime, da, dominantno prateći pisanje tekuće periodike, ukažemo na poruke o karakteristikama pokretnih slika, koje su uglavnom sa početkom rada stalnoga bioskopa, prvo vlasnici kinematografa, odnosno neposredni akteri prikazivanja filmova, a nešto kasnije saradnici listova u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori, slali potencijalnoj kino publici i najširoj javnosti.² Tražimo u stvari odgovor na pitanje: Koje su karakteristike filmskoga materijala pripremljenoga za prikazivnje uočavane i smatrane najvažnijima, odnosno najinteresantnijima, ili najprivlačnijim za gledaoce, da bi se sa njima upoznala i tako zainteresovala potencijalna filmska publika? Interesovaće nas, naime, kvalifikacije, ocjene, karakteristike, najčešće prigodno saopštene obično u samo jednoj, dvije, ili rjeđe tek nekoliko riječi o filmskome materijalu koji se namjerava prikazati, ili ga je publika nedavno videla. Govorimo, naravno, o vremenu kada je i crnogorska filmska publika bila tek na početku formiranja. Prateći u periodu posmatranja uglavnome repertoare stalnoga, domaćega kinematografa na Cetinju i poglavito objavljene ocjene o filmskome

---

¹ Početkom 1920-ih javio se i tip esejiističkih kritika (koje su često pisali istaknuti likovni, književni i kazališni kritičari), usmjerenih na interpretaciju stila i umjetničkoga konteksta djela. Tada se definitivno učvrstila posebna profesija filmskoga kritičara pa je 1930. u Bruxellesu osnovana međunarodna federacija filmskih novinara (FIPRESCI). www.enciklopedija.hr › (natuknica kritika | Hrvatska enciklopedija).

² Tema se nametnula tokom rada autora na monografskoj publikaciji *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Podgorica, 2018, koja je objavljena u izdanju Crnogorske kinoteke (Viđeti: Ibidem, str. 126).

materijalu koji se prikazivao publici nastojaćemo da ih vrlo sažetim napomenama dovodimo u vezu sa kulturnim i opštim društvenim ambijentom u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori.

U vrijeme početka javnoga prikazivanja pokretnih slika u nas, obično bi se vlasnici kinematografa, odnosno neposredni kinoooperateri, obraćali budućim gledaocima, koji će najčešće upravo tada po prvi put videti filmsku projekciju, sa ciljem da ih zainteresuju i privuku njihovu pažnju kako bi plativši ulaznice prisustvovali kino predstavi. To je bilo vrijeme kada je buduća publika obično putem plaćenih oglasa, ili vrlo sažetih najava u štampi dobijala informacije o filmskim cjelinama koje će se prikazivati. Kasnije će saradnici, ili urednici domaćih listova, uz najčešće crtice o radu domaćega kinematografa saopštavati i poneku ocjenu o kvalitetu sadržaja flimova. Vrlo sažete, opšte ocjene, ili kvalifikacije, koje bi saradnici domaćih listova saopštavali uz najavu kino predstave, najčešće su dobijali od samih vlasnika kinematografa, dok su ovi opet, takve natuknice o unajmljenome materijalu primali od svojih dobavljača uz filmski materijal. Treba reći da naš prvi domaći bioskop o svojim predstavama nije objavljivao plaćene oglase u štampi, već će kasnije, po ugledu na državno pozorište, štampati najave filmskih programa u vidu jednostavnih, jednostranih afiša (plakata) i distribuirati ih po lokalma, drugim javnim mjestima, ili neposredno boljestojećim pojedincima za koje se smatralo da će doći u bioskop.

Početakom 20. stoljeća uz prvu najavu javnih filmskih projekcija na Cetinju, koju će u vidu plaćenoga oglasa donijeti domaća periodika, vlasnik putujućega kinematografa iz inostranstva drži za važno da potencijalnome gledaocu saopšti dva osnovna podatka o filmskome materijalu koji namjerava da prikaže u Zetskome domu.³ U oglasu stoji da je filmski materijal pripremljen za prvo

---

³ „Bioskop na Cetinju“, *Glas Crnogorca*, XXXVI/1907, br. 18, str. 4. Prvog dana gostovanja putujućega bioskopa, u nedelju, 15. aprila 1907. godine, data je jedna kino predstava sa početkom u 20,30 sati. Na traženje

veće (1) *dug 1500 metara*, te da kino predstava (2) *traje 2 sata*. O samome sadržaju filmskoga materijala koji namjerava da prikaže, vlasnik u oglasu primjetnih dimenzija smatra dovoljnim da napomene samo to kako je najavljena kino predstava: *sa biranim programom*. Nijesu navedeni, bolje reći smatrani važnim za saopštavanje, odnosno privlačenje interesovanja publike, čak ni nazivi filmova, ili filmskih cjelina. Ovđe, kao i u sličnim slučajevima možemo govoriti o informaciji karaktera poslovne ponude koja se zasniva na kvantitativnim karakteristikama, bez posebnoga isticanja kvaliteta samoga sadržaja filmskoga materijala.⁴

Prvi stalni domaći kinematograf u Knjaževini Crnoj Gori počeo je sa radom u septembru 1908. godine. U prvoj redakcijskoj najavi o početku rada, koju donosi domaća periodika, saopšteno je da će predstave trajati po sat vremena, te da je kinematograf snabdjeven sa: „velikim izborom raznijeh interesantnih i šaljivih scena“. Naglašava se da je sadržaj filmskoga materijala koji će se prikazivati više dana (čak dva puta dnevno): „različit, interesantan i šaljiv“.

Na ljeto iste godine u kojoj će početi sa radom stalni domaći kinematograf na Cetinju, u Kotoru je duže gostovao *Cinèma Pathè* o kome list *Boka* u vrlo kratkoj vijesti javlja: „da je snabdjeven sa raznim lijepim i poučnim slikama“, da ih prikazuje sa „najvišom tačnošću“, te da svaku drugu večer mijenja program.⁵

---

vlasnik putujućega bioskopa je od nadležnih lokalnih vlasti dobio dozvolu da može prikazivati kino projekcije 15 dana. Koliko se dana ovaj bioskop zaista zadržao na Cetinju nijesmo mogli precizno utvrditi.

⁴ Iste karakteristike imaće i saopštenje u oglasu-ponudi koju će početkom 1914. godine donijeti domaća periodika. Firma „Kino Mintus“ iz Berlina nudi: „vrlo malo upotrebljavane filmove od najznamenitijih pozorišta koja redovno mijenjaju svoje programe“ i pri tome ističe dužinu filmskoga materijala, cijenu i uslove plaćanja. („Kinematografski filmovi“, *Glas Crnogorca*, XLIII/1914, br. 3, str. 4).

⁵ Navodimo po: Luka I. Milunović, *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Podgorica, 2018, str. 45.

Srijetamo se dakle sa karakteristikama filmova (*lijep, poučan*) i ocjenom izvođenja projekcija (*najviša tačnost*).

Poslije kratke najave početka rada o prvima koracima domaćega stalnoga bioskopa na Cetinju nemamo više informacija iz štampe, ali ćemo ipak, zahvaljujući sasvim drugačijim izvorima, saznati nešto o prikazanome repertoaru i karakteristikama prikazanih filmskih cjelina. U procesu dobijanja dozvole za rad domaćega kinematografa koju su morali obezbijediti njegovi vlasnici, pored lokalne, uključila se i oblasna vlast. Oblasna uprava je, naime, kao preduslov za izdavanje dozvole o radu kinematografa, zahtijevala da lokalna vlast formira komisiju koja će pregledati kino aparaturu i filmski materijal koji se namjerava prikazivati. Za nas će ovđe biti interesantno da je Oblasna uprava kao zadatak komisije istakla kako ova mora utvrditi i to da li je: „... sadržina slika poučna, a ne demoralna koja vodi sablazni...“. Formirana opštinska komisija⁶ je već istoga dana napravila uvid i u izvještaju, pored drugih afirmativnih nalaza, istakla: „Slike koje se misle prikazivati, nijesu nemoralne tj. ove koje sada imaju, jer one poslije nekoliko dana dobivaju drugu partiju slika. S toga smo mišljenja, da bi policijska vlast trebala da svaku slijedeću partiju slika naknadno pregleda...“. I zaista, tokom prve godine rada domaćega kinematografa filmovi su prikazivani tek nakon toga što ih je pregledala i odobrila opštinska komisija, odnosno mogli bismo reći, prva državna filmska cenzura. Napomenimo i to da je zahvaljujući odobrenjima pomenute komisije sačuvano nekoliko repertoara kino predstava koji su prikazani na Cetinju, ali kasnije na gostovanju i u Podgorici, 1908. godine. Zbog, držimo, naročitoga značaja sopshtićemo i ovđe samo prvi prikazani repertoar (*kompleti slika*): 1) *Izlet u šumu*, 2) *Gost koji ne plaća*, 3) *Dresirani*

⁶ Opštinske vlasti su formirale komisiju koju su činili Radivoje Vukićević, nastavnik Vojnozanatlijske škole na Cetinju, kao stručno lice, i Uroš Marić, opštinski odbornik.

majmun, 4) *Izgubljena djevojka*, 5) *Posdamska panorama*, 6) *Osvetnik svoje časti* i 7) *Ženske kao vojnici*.⁷

Rekli smo već da domaća štampa u početku nije pratila rad bioskopa na Cetinju pa ne možemo ništa reći o prikazanim filmovima, kao ni o brojnosti, ili utiscima (ocjenama) publike, kako one koja je po prvi put prisustvovala filmskim projekcijama i upravo uz repertoar domaćega bioskopa počinjala formirati svoj filmski ukus i kriterijume, tako ni onog, doduše manjega dijela, koji je i ranije, tokom boravka u inostranstvu pošećivao kino predstave.⁸ Ipak, jednu kratku ocjenu u ovome pravcu saznaćemo, opet iz dokumenta lokalne vlasti na Cetinju. Na traženje vlasnika kinematografa, radi organizovanja gostovanja u Podgorici, lokalna vlast je krajem novembra 1908. godine dala *Uvjerenje* u kojemu o prikazanim kino predstavama stoji ocjena da su: „iste predstave bile na opšte zadovoljstvo publike“. Lokalna vlast na Cetinju nam je tako pomogla da saznamo neke karakteristike prvih prikazanih filmova. Slike u pokretu prikazane na početku rada prvoga domaćega stalnoga kinematografa: (1) *nijesu nemoralne* i date su (2) *na opšte zadovoljstvo publike*.

Domaći bioskop neće dugo kontinuirano raditi. Vlasnici kinematografa, će, naime, biti prinuđeni da zbog nastalih međunarodnih prilika prekinu sa organizovanjem kino predstava. Aneksijska kriza će učiniti da, sa jedne strane, nabavka filmova preko Austrougarske bude sa ekonomskoga stanovišta znatno nepovoljnija, te da, sa druge strane, sadržaj dobrog dijela filmskoga

---

⁷ Filmski materijal je i kasnije nabavljan uglavnom sa njemačkoga govornoga područja. Autor prijevoda naziva filmova je vlasnik kinematografa Ljubomir Tamindžić, koji je znanje njemačkoga jezika stekao uz učenje sajdžiskoga zanata kod firme braće Valke u Vršcu.

⁸ Interesantno je napomenuti da, kako knjaz Nikola I, tako i dugogodišnji ministar inostranih djela, vojvoda Gavro Vuković, bilježe u svojim memoarima da su im ponuđene bioskopske predstave tokom putovanja u Carigrad na poziv sultana Abdul Hamida 1899. godine.

materijala iz političkih razloga postane nepodoban za javno prikazivanje u Crnoj Gori. Nova saznanja do kojih smo došli o radu domaćega kinematografa i prkazanom filmskom materijalu biće vezana za početak 1910. godine.

Pored toga što je posvetila pažnju doduše samo početku rada domaćega bioskopa, crnogorska štampa će sa nekoliko priloga obavijestiti svoje čitaoce i o raznim pitanjima vezanim za kinematograf u svijetu.⁹ Samo pojavljivanje priloga u domaćoj periodici, na koje ćemo vrlo sažeto skrenuti pažnju, ukazuje da film, kao umjetnost i produkcija, postaje nezaobilazna tema i u Crnoj Gori. Priloge u periodici, koji direktno ne prate prikazane filmove u Crnoj Gori posmatramo sa aspekta mogućega uticaja na bioskopsku publiku sa samoga početku njenoga formiranja, ali i na stavove šire javnosti o kinematografu uopšte. Uslovno govoreći, ove priloge možemo podijeliti u dvije grupe. Prilozi, objavljeni u crnogorskoj periodici do početka Prvoga svjetskoga rata koji govore o tehničkim karakteristikama i mogućim oblastima će se sve koristi, ili može koristiti kinematograf, čine jednu od pomenutih grupa. U drugu grupu bi, opet uslovno, mogli svrstati novinske tekstove koji donose razmatranja neposredno o filmu kao umjetnosti i filmskoj produkciji.

Kroz priloge u štampi iz prve grupe čitaoci su obaviješteni o: izradi kinematografa kojemu ne smeta dnevna svjetlost za kvalitetno projektovanje filmova (što je veoma povoljno za korištenje u školama); o tome da je prikazivanje pokretnih slika vrlo

---

⁹ Radi lakše preglednosti izloženoga uz česte pozive na periodiku ovđe nećemo navoditi uobičajene bliže podatke, kao ni sve nazive filmova, koje zainteresovani čitalac lako može pronaći uz razmatranja u publikaciji Luka I. Milunović, *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Podgorica, 2018. Viđeti: Ljiljana Milunović, *Crnogorski kinematografi 1908–1914: Bibliografija*, Ibidem, str. 136–144, kao i: „Crnogorski gradski i dvorski kinematograf : Pregled kinematografskih predstava i naziva prikazanih filmova 1908–1914.“, Ibidem, str. 129–135.

uspješno korišteno uz javna predavanja; na svjetskoj izložbi lova u Beču; tokom izborne kampanje u SAD; za potrebe policije (identifikacija učesnika i njihovoga ponašanja tokom javnih okupljanja i dr). Domaća štampa će, pored toga, posvetiti pažnju namjerama u nekim zemljama (Engleska) da se kinoprojektor uvede u škole kao redovno pomagalo tokom obrazovnog procesa. U vezi sa nabavkom kinoprojektora za obrazovne i edukativne svrhe, pismo sa isticanjem prijedloga u tome pravcu, dobilo je oktobra 1910. godine i crnogorsko Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova od profesora Dušana Đukića. U obrazloženju prijedloga profesor Đukić kaže: „Projekcija slika s kinematografom i uz živu naučnu riječ tako je snažan faktor, da je moderna nastava u modernim državama usvojila taj način predavanja kao jedino uspješan za sve predmete, kod kojih je predočavanje teže nego inače.“ Koliko su brzo stizala saznanja o raznim mogućnostima korišćenja pokretnih slika govori i jedan prilog u štampi obavljen čak desetak godina prije Đukićeva pisma Ministarstvu prosvjete. *Glas Crnogorca* naime, 1900. godine, piše o značaju formiranja fonografskih arhiva i čuvanja zvučnih zapisa, pa na kraju kraćega teksta zaključuje: „...a fonogarfске arhive, ako im se dodadu još i kinematografske, učiniće da ne bude više daljina ni u vremenu, jer će budući vjekovi moći svojim ušima čuti i svojim očima vidjeti sve zvuke i pokrete života iz daleke prošlosti.“ Danas bismo mogli reći da je tek koju godinu od kako je počeo razvoj kinematografije, već uočena potreba i značaj formiranja i rada kinoteka.

Držimo da dva priloga iz crnogorske periodike (druga grupa) objavljena 1909. i 1912. godine zavređuju posebnu pažnju. Nedugo se zadržavamo na njihovu sadržaju, odnosno na dva aspekta filmske produkcije, koje tretiraju. U prilogu *Cetinjskoga vjesnika* naslovljenom „*Tajne*“ kinematografa, iz sredine 1909. godine, poslije uvodnih konstatacija: „Ne samo da kinematografskih kazališta imade u velikim gradovima, već se može naći i u

malim gradićima, trgovištima, na brodvima, u restauracijama, privatnim kućama itd.“ skrenuta je pažnja na opasnosti tokom snimanja filmova sa kojima su glumci suočeni u nastojanju da scene budu što realnije. Ukazano je na razlike između pozorišnih scena, koje su, naravno, sasvim bezopasne pa ma kako izgledale gledaocima, sa jedne i kinematografskih koje su sa „posve realnom scenarijom“, sa druge strane. Za primjer su uzeti prikazi požara, ili događaja na vodenim površinama, na pozorišnoj sceni, ili pri snimanju filma. Uz opis snimanja vrlo opasne scene sa splavom, kao primjer su istaknuta iskustva američke glumice Florece Turner, koja je kao se kaže: „više nego jedanput gledala smrti u oči izvođeci smione vratolomije prizora za kinematografske snimke.“ Pri razmatranju ovakvih konstatacija danas treba imati na umu dostignuto iskustvo i stepen razvijenosti adekvatne tehnike pri snimanju filmova u prvoj deceniji 20. stoljeća.

Isti list (*Cetinjski vjesnik*, maj, 1912. god.) je pod naslovom *Kinematografski honorari* skrenuo pažnju na, kako je naglašeno, veoma brzi rast zarada u svijetu filma. Uz uvodne ocjene: „Kinematografi počinju da igraju sve veću ulogu u svakidanjem životu. Bioskopska pozorišta su sada najposjećenija pozorišta, i to je postao u opšte jedan prinosan posao.“, čitaoci će biti upoznati sa nekoliko konkretnih primjera pojedinačnih isplata, za ono vrijeme, veoma visokih honorara. Saznajemo naime da, do sada sa najvećim honorarima, čuvena Asta Nilsen, više nije na vrhu liste, da bi se zatim, kao primjer visokoga honorara navela: „Omiljena prva glumica sa kraljevskog pozorišta u Kopenhagenu, Beti Napsen, ...“ koja je za snimanje samo jednoga filma dobila čak 13.000 maraka. Za ciklus Šekspirovih drama isplaćen je honorar od 60.000 maraka direktoru engleskog teatra, dok je godišnja plata Maksa Lidera 100.000 franaka, ...¹⁰ Na kraju

¹⁰ Radi lakšega praćenja pomenutih iznosa u kontekstu uslova u Crnoj Gori treba reći da je 20 zlatnih franaka (1 napoleon) odgovaralo vrijednosti 20 zlatnih perpera, dok je 20 zlatnih maraka (1908) razmjenjivano za 23,56 austrougarskih

ovoga priloga stoji napomena da vrlo visoke honorare dobijaju i drugi, tada poznati glumci na filmu.

Poslije duže pauze, krajem februara 1910. godine, na Cetinju se ponovo srijetamo sa projekcijama domaćega kinematografa. Velike svečanosti te godine povodom jubileja suverena (50 godina na prijestolu i *zlatni pir*), te obnova kraljevine, ostaće zabilježeni i na filmskoj traci. Prikazivanje filmskoga materijala na kojemu su dominirale scene sa, sada već kraljem, Nikolom I, članovima dinastije i gostima iz reda visokoga evropskoga plemstva dovešće domaći kinematograf na crnogorski dvor, a zatim i trajno vezati za Zetski dom. Status i ugled domaćega kinematografa, njegovih projekcija i filma uopšte tako raste, što će opet uticati da češće nego do tada imamo, makar bile i sasvim kratke, vijesti o prikazanim filmskim repertoarima. Tako do nas, mada vrlo često u riječ-dvije, sižu saznanja o osnovnim karakteristikama prikazanih filmova. Ovakvi iskazi, iako minorni, predstavljaju sve što je uz sam naziv filma potencijalni gledalac mogao saznati o onome što ga čeka na nekoj od predstava gradskog kinematografa. Relativo redovnim projekcijama kino materijala na dvorovima Petrovića od 1910. do 1915. godine cetinjski kinematograf će praktično funkcionisati kao *dvorski bioskop*,¹¹ dok će paralelno sa tim, kao *javni* ili *gradski* kino priređivati filmske predstave u Zetskome domu.

---

kruna. Perper je uveden u promet sa vrijednošću 1 kruna = 1 perper. Za poređenje (ako je uopšte adekvatno moguće) navodimo dva primjera. (1) Na Cetinju je od 1. II 1909. godine postavljen nastavnik u gimnaziji sa platom od 2.400 kruna na godinu. (2) U državnome budžetu za 1909. godinu (Glava XXXIV) „Gimnazije i bogoslovsko-učiteljska škola“ (partije 166–171) planiran je ukupni iznos od: 148.944,98 kruna ($\approx 7.447,25$ napoleona u zlatu).

¹¹ Kako o dvorskim kino predstavama saznajemo dominantno iz dokumenata koji govore o plaćanju učinjenih usluga (računi), to o onome što je prikazano, ili ocjenama sadržaja, nemamo podataka. Napomenućemo da je za svaku kino predstavu na Dvoru plaćano po 80 perpera.

Domaća štampa tokom druge decenije 20. stoljeća, u periodu Kraljevine Crne Gore, saobrazno opštim prilikama u zemlji u intervalima, relativno redovno prati rad domaćega kinematografa dozvoljavajući nam da uz sadržaj repertoara, saznamo i poneku ocjenu pojedinačno o prikazanim filmovima. Generalno gledano, društveni ambijent u Kraljevini Crnoj Gori je bio mnogo daleko od pogodnoga za razvoj ne samo kulture. Od obnavljanja kraljevine, Crna Gora će u stvari imati samo jednu čitavu kalendarsku formalno bezratnu godinu. Do svoga nestanka sa političke karte Evrope, Kraljevina Crna Gora vodi regionalne i svjetski rat. Ratne prilike će sasvim očekivano zaustavljati, a njihov završetak dozvoljavati ponovno pokretanje, redovnoga života u državi i u skladu sa tim, zahvaljujući radu domaćega kinematografa, imaćemo i veće prisustvo filma u ukupnome društvenome miljeu.

Vijesti iz svijeta filma, odnosno o sadržaju repertoara domaćega kinematografa mnogo će češće donostiti *Cetinjski vjesnik*, nego *Glas Crnogorca*. Tako će, tokom 1911. godine, od desetak vijesti koje se odnose na repertoare domaćega bioskopa tek samo jedna biti objavljena u *Glasi Crnogorca*. Već početkom 1911. godine *Cetinjski vjesnik* donosi savim kratku vijest da je domaći kinematograf, prikazao *lijepo slike* i najvljuje *odabran program*.¹² Posebno su naglašeni snimci sa jubilarnih svetkovi-
na: *naročito su se isticali*, što će se i ubuduće uvijek činiti. U svim prilikama će naime, uz birane riječi za karakteristike, posebno biti naglašeno ako se u okviru programa kino predstave nalaze i filmovi na kojima su prikazani članovi dinastije. U sljedećoj vijesti *Cetinjskoga vjesnika* je naglašeno da će u okviru „odabranog programa“ biti prikazana „Šilerova drama i lijepo pranorame“ nekih krajeva, dok je za već pominjane „jubilarne slike“ rečeno da se prikazuju: „na opšti zahtjev“. Praksu da se u štampi uvijek posebno naglasi kada se prikazuje film snimljen

¹² Radi naglašavanja iskazane ocjene i karakteristike, direktno preuzete iz izvora kao i do sada donosimo kurzivom.

po nekome književnome djelu možemo i kasnije pratiti. Za kino predstavu koja slijedi rečeno je da su slike „nove“, da je program „probran“ te da se neke slike „naročito ističu“. Građanstvo je na kraju pozvano da: „što veću pažnju poklanja predstavama“. Tri mjeseca kasnije stiže naredna vijest o prikazanim filmovima u kojoj su jedino naglašene nove „jubilarne slike“, čime je sasvim sigurno podstaknuto i samo pisanje na ovu temu. O novome prikazivanju „jubilarnih slika“ štampa će javiti i sljedeće neđelje. Javnost će biti obaviještena i o tome da su filmovi sa aktivnostima članova dinastije prikazani pred prijestolonasljednikovim dvorom ruskim oficirima koji su bili u posjeti Crnoj Gori. Zahvaljujući kino projekcijama na dvorovima Petrovića domaći bioskop će 1911. godine, naravno uz naglasak na filmski materijal na kojemu su prikazani članovi dinastije, konačno naći mjesto i na stranicama *Glasa Crnogorca*.

Najviše vijesti o filmovima koji se prikazuju u Crnoj Gori i njihovim karakteristikama donijeće domaća periodika tokom 1912. godine. Opet poglavito *Cetinjski vjesnik* (četrdesetak) i tek nekoliko *Glas Crnogorca*. Uz ovakve tvrdnje treba imati na umu da ne govorimo o čitavoj kalendarskoj 1912. godini, već o nešto više od devet mjeseci, jer će u septembru mjesecu u Crnoj Gori „oglasiti ratne trube“. Pored ovoga, ne treba smetnuti sa uma da je tokom prvoga polugodišta 1912. godine svoj redovni repertoar realizovalo i Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište, domaćin u Zetskomu domu.

Od druge polovine januara 1912. godine *Cetinjski vjesnik* će, moglo bi se reći iz broja u broj, obavještavati čitaoce o kino predstavama i prikazanome repertoaru. Navodimo karakteristike i ocjene koje su u štampi pomenute. U najčešće vrlo kratkim vijestima govori se o *odabranim* slikama, te *novom zanimljivom* programu na kojemu će biti: *drama, istorijska drama u bojama*, dokumentarni materijal, te film uz čiji naslov se kratko samo kaže „šaljivo“. U to vrijeme i članovi dinastije sa oficijelnim

pratiocima počinju prisustvovati kino predstavama u Zetskome domu. Prvi pošetilac je bio Veliki vojvoda zetski i grahovski Mirko, sa oficijelnom pratnjom uz kojega će tokom godine najčešće dolaziti u bioskop knjaginja Milica Juta i najmlađi sin kralja Nikole I, knjaz Petar. Kino predstave u Zetskome domu su posmatrali i kralj Nikola I i prijestolonasljednik Danilo, ali naravno mnogo rjeđe. Pošetu članova dinastije bioskopu uvijek će štampa pomenuti u okviru posebne vijesti.

Uz naslove prikazanih filmova krajem januara biće navedeno: „šala“, „veličanstvena drama“, „šaljivo“, „amerikanska drama“. Za program se i u ovoj prilici konstatuje da je „potpuno nov“ i „vrlo zanimljiv“. Uz iste karakteristike programa naredno veče je, uz dokumentarne sadržaje, prikazana: „komedija od D. Rošea kolorisano“, te naslovi sa napomenom „šala“ i „vrlo šaljivo“. Sredinom februara prikazana je: „velika senzacionalna drama, prinos k psihologiji modrenog trgovanja djevojkama“, čija je dužina kako se ističe „1160 m“ i pored toga „lijepa šala“. Filmove narednoga programa pratile su napomene: „prirodno“, „komično“, „velika drama“ i „šaljivo“. Zatim je prikazana: „velika drama u tri čina od Urbana Grada“ i u okviru istoga programa „slika iz cirkuskoga života“. „U glavnoj ulozi je Asta Nilzen kraljica kinematografske bine“. U narednom broju lista koji pratimo stiže i nešto šira ocjena (kritika) za ovu kino predstavu, koja: „...bila je vrlo dobro posećena i ispala je na opšte zadovoljstvo. Osobito dopadanje izazvala je drama sa Astom Nilzen u glavnoj ulozi“. U istoj vijesti je najavljen i „novi“ program na kojemu je bila: „velika američaka drama“, te filmovi sa karakteristikama: „prirodno“, „drama“, „šala“ i „komično“. Posljednjega dana februara 1912. godine na kino predstavi je, „između ostalog odabranog programa“, prikazana „...drama u dva čina. Dužina slike 700 metra“. O kino predstavama u martu iz *Cetinjskoga vjesnika* saznajemo posredno. Početkom aprila ovaj list javlja da bioskop redovno prikazuje filmove kad nema

pozorišnih predstava, te da slike koje daje: „suvremene su“, „lijepe i vrlo interesantne“, „te služe u ovim kišnim danima kao najprijatnija zabava“.

Prema ocjenama i datim karakteristikama (kritikama!?) koje smo već naveli prateći vrlo kratke izvještaje u šatmpi o kino predstavama tokom 1911. i dva mjececa od početka 1912. godine, a što ćemo (u veoma sličnom, ili češće istovjetnom obliku) srijetati i kasnije, možemo već uočiti određena redovna ponavljanja (a) kada se govori o programima (*nov, odabran, raznovrsan* i sl. uz ponekad dodavanje riječi koje treba da pomenutu osobinu pojačaju: *sasvim, posebnno, naročito* i sl.) ili o (b) osnovnim karakteristikama igranih filmskih cjelima (*drama, velika drama, ili šala, šaljivo, komično*, ponekada uz naglasak, dodatkom *vrlo*) dok uz snimke mjesta, ili predjela stoji napomena *prirodno*. Tehničke karakteristike filmova se posebno ističu da je film je *u boji*, te kada je dužina trake *500 metara* ili više.

Neposredno smo na ovaj način pratili istaknuto o filmskim programima tokom tri mjeseca (januar – mart) zato što prvi kvartal 1912. godine možemo označiti kao vrlo reprezentativan za donošenje širih zaključaka sa bar dva dobra razloga. Sa jedne strane, to je kvartal godine u kojemu štampa ipak dosta redovno piše o kino predstavama, kao rijetko kada tokom čitavoga perioda koji posmatramo, te sa druge strane, zahvaljujući jednom izvještaju upravnika Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta, koje je gazdovalo prihodima od svih programa datih u Zetskome domu (vlasnik bioskopa je plaćao najam sale po predstavi) možemo sa visokim stepenom sigurnosti govoriti o broju ukupno datih javnih kino predstava.¹³ Iz izvještaja koji je Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova podnio Pero Bogdanović u funkciji vršioca dužnosti upravnika KCNP vidi se

---

¹³ Bioskop je dao kino projekcije i u okviru zabave koju je priredilo Društvo Cetinjska čitaonca. Ova kino predstava svakako nije mogla biti registrovana u pomenutome izvještaju.

da je domaći bioskop u Zetskom domu od 1. januara do 31. marta 1912. godine platio zakup za 16 kino predstava.¹⁴ Pored ovoga treba napomenuti da je tokom perioda koji posmatramo za nepunih devet mjeseci 1912. godine domaća periodika objavila više priloga o prikazivanju filmova na Cetinju nego u svim ostalim godinama zajedno.

Dok dalje pratimo pisanje štampe o kino repertoaru, prikazanome do septembra 1912. pa tokom 1913. i 1914. godine, nećemo posebno isticati karakteristike i ocjene koje smo označili kao ustaljene i opšte, te koje se bez bitnijih izmjena često ponavljaju. Prateći pisanje štampe o filmskome materijalu prikazanome na Cetinju do početka Prvoga svjetskoga rata treba skrenuti pažnju da se u drugoj deceniji 20. stoljeća širi mreža bioskopa u Crnoj Gori. U ovome periodu, kada je današnja teritorija Crne Gore u pitanju, pored javnoga i dvorskoga kina na Cetinju (u početku vlasnici Ljubomir-Ljubo Tamindžić i Blažo Bratičević) bioskopi rade još u Nikšiću (Branko Šobajić), Podgorici (Niko Džanjević) i Kotoru (Marko Karaman). O repertoarima ovh bioskopa međutim nemamo sigurna saznanja. Međutim, polazeći od načina poslovanja bioskopa u to vrijeme, te uslova, načina i puteva pribavljanja filmskoga materijala cetinjski kino repertoar možemo smatrati dovoljno ilustrativnim i za sve ostale u Crnoj Gori. Vjerujemo, naime, da se repertoari u pomenutim gradovima nijesu mnogo, ako su se uopšte, razlikovali od onoga koji je prikazan na Cetinju.

Sredinom maja je najavljeno da će na Cetinju, uz uobičajene šale i drame, biti prikazana „velika kriminalna drama u 24 slike, u glavnoj ulozi mali Fric Ebelan“. Uz narednu najavu „potpuno novog“ programa autor priloga (filmski kritičar!?) u *Cetinjskome vjesniku* nešto šire ocjenjuje rad kinematografa i odnos publike: „Kao jedina zabava u prijestonici je kinematograf, koji je u

¹⁴ Dokumentat je integralno objavljen. Videti: Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište u 19. stoljeću*, Cetinje Podgorica, 2017, str. 274–289.

domaćem preduzeću i svojim dosadanjim radom dovoljno preporučio sebe. Pa i pored toga kinematograf se ne posjećuje onoliko koliko bi trebalo što nije ni malo za pohvalu. On preko nedjelje daje najviše tri predstave, pa ni one nijesu posjećene, a čak u posljednje vrijeme te predstave daje u nedjeljnim i prazničnim danima.“ Autor ovih ocjena je uglavnom sve ponovio i u narednome boju lista uz naglasak da je kinematograf: „udostojen pažnje i sa najvišega mjesta“. U nastavku je najavljen proram za naredne dane i data nešto šira ocjena repertoara. Najavljeni repertoar sadrži: „senzacionalnu dramu u tri čina“ koju kako se ističe: „izvode priznati italijanski umjetnici. Dužina ove slike je 1200 metara i veoma je zanimljiva, te se može reći da će to biti jedna od najboljih slika što ih je kinematograf pružio“. Na početku rubrike koja donosi ovu ocjenu repertoara objavljena je vijest o pokazanoj pažnji „sa najvišega mjesta“, tj. da je kralj Nikola I sa članovima porodice¹⁵ posetio kinematografsku predstavu, te da su svi ostali do kraja programa „u najprijetnijem raspoloženju“.

Teško je tvrditi u kojemu omjeru, ali izrečene pohvale i apeli, možemo li makar i sa mnogo opreza reći filmskoga kritičara, u *Cetinjskom vjesniku*, poseta suverena i članova dinastije, te konačno ne treba zaboraviti potencirani kvalitet filmskoga programa, će učiniti da dva broja kasnije pomenuti list objavi kao su predstave bioskopa u Zetskome domu: „bile lijepo posjećene i privukle otmjeni prijestonički svijet“. Autor priloga kaže da ga to veseli, ponovo ističe već pomenute ocjene o radu kinematografa, i dodaje poruku namijenjenu vlasnicima: „Mladim i trudoljubivim

---

¹⁵ U pomenutoj vijesti *Cetinjskoga vjesnika* pedantno se navodi: „Njihova Veličanstva Kralj i Kraljica blagoizvoljeli su sa Njihovim Kralj. Visočanstvima Knjazom Našljednikom i Kanjaginjom Našljednicom, Knjazom Mirkom i Knjaginjicama Ksenijom i Vjerom svojom visokom posjetom da udostoje kinematograf u srijedu ...“ Slične vijesti srijetaćemo u štampi uvijek kada neko od članova dinastije prisustvuje kino predstavi, pa ih nećemo posebno pominjati.

poduzetnicima može se samo čestitati na radu i poželjeti im istrajnost u započetom poslu.“ Početkom juna na programu bioskopa je bila: „velika društvena dirljiva drama u dva čina“, a narednoga dana „drama iz života jednog željezničara“, kao i „velika drama iz zapadne Amerike“. Možemo zapaziti da autor priloga o kino repertoaru u *Cetinjskome vjesniku*, kako redovnije prati rad kinematografa, tako sve opširnije opisuje i detaljnije karakteriše sadržaj prikazanih filmova. Iz nešto širega opisa kino programa, koji će biti prikazan sredinom juna 1912. godine, saznajemo da je: „...u cijelom svijetu izazvao najveću senzaciju. Na prvom mjestu je ‘Cirkus što leti’ senzacionalna drama iz artistskog života u tri čina. To je najveća senzacija ove sezone. Ko god je vidio sliku ‘Četiri đavola’ taj neće propustiti da vidi i ovu koja je mnogo bolja.“ Na najavljenome programu su bile i uobičajene šale, ali i: „odlična komedija sa sjevera u jednom činu“.

Upravo saopštenim komentarima prikazanoga bioskopskoga repertoara autor priloga u *Cetinjskome vjesniku* nam pomže da zapazimo još jednu važnu karakteristiku prikazivanja pokretnih slika. Filmske projekcije u Zetskome domu će, naime, učiniti da se po sadržaju, kvalitetu, pa i aktuelnosti kulturnih programa koje neposredno prati, publika u Crnoj Gori sasvim približi razvijenoj Evropi kao u niti jednoj drugo oblasti. Komplimenti bioskopskoj publici stići će i sa narednim brojem *Cetinjskoga vjesnika*. Uz konstataciju kako je Zetski dom „bio krcat“, kaže se da: „tako lijep broj odličnih posjetilaca iz prvih prijestoničkih krugova, počev od Dvora, skoro da nijesmo imali prilike da vidimo na okupu u Zetskome domu...“ Najavljen je zatim i naredni repertoar sa već ustaljenim karakteristikama filmova, ali i: „velika zanimljiva američka drama u dva čina“. Sredinom jula na repertoar je ponovo stigao film sa tada jednom od najčuvanijih flimskih diva onoga vremena što je, naravno, posebno istaknuto u najavi: „velika drama u dva čina sa čuvenom tragedkinjom Astom Nilzen“. Na narednome flmskome programu je

bila i: „drama u tri čina ... u kojoj čuvena danska glumica igra glavnu ulogu. Dužina je slike 1200 m. Uprava kinematografa ovu dramu osobito ističe i publici toplo preporučuje.“

Poslije određene pauze kinematograf u avgustu nastavlja sa radom i najavljuje da će na programu, koji se „sam preporučuje“ biti: „dirljiva društvena drama iz umjetničkog svijeta u dva čina“; kao i: „velika američka drama“. Već i na osnovu do sada istaknutoga moglo se zapaziti da su ljetnji mjeseci vrlo povoljni za rad kinematografa na Cetinju, te da u to vrijeme nema potrebe za većom reklamom repertoara. To je, naime, vrijeme kada, sa jedne strane, zbog uobičajenih *ferijalnih odmora* profesionalnih glumaca ne radi državno pozorište pa je bioskopu bilo mnogo lakše izabrati najpovoljnije termine u Zetskome domu za svoje produkcije, dok su sljedstveno tome, sa druge strane, ovakvim namjenama mnogo manje opterećeni porodični budžeti potencijalne publike, što držimo da svakako nije bez značaja, Krajem avgusta bioskopskoj publici je, pored filmova sa već pominjanim uobičajenim odrednicama, ponuđena: „dirljiva drama iz života jedne čuvene glumice, kao i velika američka drama iz života jednog čuvenog umjetnika na violini, uz pratnju muzike“. Već za sljedeće veče, uz filmski repertoar sa opštim karakteristikama, najvljena je i jedna: „indiska drama“.

Na početku septembra 1912. godine, mjesecu u kojemu će za Kraljevinu Crnu Goru *vremena mira* biti zamiljenjena *ratnim vremenima*, domaći kinematograf je najvio da će na programu biti: „Mazel Nituš, velika komedija u tri čina po čuvenoj francuskoj opereti istoga imena“, kao i „velika američka drama“, ali i „jedna velika drama u dva čina“. Za sljedeću kino predstavu uz ostalo najavljuje se i: „velika američka drama u jednom činu – dužina 500 met.“, te uz to jedna „velika drama u dva čina – dužina 800 m.“ Treba napomenuti da je po najavi u pauzama naredne kino predstave svirao „mladi tamburaški zbor“, dok je

uz ostale sadržaje prikazana „velika senzacionalna drama iz cirkuskog života u tri čina“.

Sredinom septembra 1912. godine u Crnoj Gori je namah prekinut mirnodopski život, pa je i domaći bioskop morao da obustavi svoj rad. Počeo je Balkanski rat. Na razmeđu 1912. i 1913. godine, srijetamo vijesti da domaći kinematograf umjesto umjetničkih filmova, prigodnim povodima u dobrotvorne svrhe prikazuje sadržaje adekvatne nastalim prilikama. Tokom zime i proljeća 1913. godine u Zetskome domu će biti stacionirani bolesnici i ranjenici sa fronta.¹⁶

Kinematograf je na Cetinju nastavio sa radom tek od 29. avgusta 1913. godine, pa su i u domaćoj periodici ponovo počele da pristižu vijesti o filmu. Da je ponovni početak rada stalnoga kinematografa, u kontekstu ponovnoga uspostavljanja mirnodopskoga ambijenta u zemlji smatran važnim, vidimo i po tome što su vijest o tome donijela oba domaća glasila. U *Glasiu Crnogorca* je napomenuto da će se kino predstave davati tri puta sedmično „uvijek sa novim i raznovrsnim programom“. Nemamo saznanja da li je najavljena dinamika rada kinematografa i ostvarena. O jednoj kino predstavi, međutim, zaista izuzetno možemo da govorimo na osnovu štampanoga plakat-afiša koji se danas čuva u Državnome arhivu Crne Gore. Ovo, do Prvoga svjetskoga rata, rijetko, originalno svjedočanstvo o kino priredbi koja je najavljena za 3. oktobar 1913. godine pored sadržaja programa, donosi nam i niz drugih vrijednih saznanja u vezi sa projekcijama pokretnih slika u Zetskome domu. Program

---

¹⁶ Prema dokumentu koji se čuva u Državnome arhivu Crne Gore Uprava dvora na Cetinju je 19. aprila 1913. godine primila izvještaj da se u državnima zdanjima liječi 934 lica (735 ranjenika i 199 bolesnika). U Zetskome domu je bilo smješteno 37 ranjenika. U jednome od *Izvoda cjelokupnih rashoda vojne bolnice „Zetski dom“ na Cetinju*, stoji da je naprimjer, u periodu februar-mart 1913. godine, potrošeno: za hljeb 573,66 perpera, za meso 1.137,20 perpera, za drva 830,90 perpera, ...

kino-večeri od 8 tačaka je očekivan. Prvo je prikazan kino materijal o balkanskim ratovima (četvrta serija) a zatim uobičajeni sadržaji (pored dvije cjeline koje su označene kao *drama*, tri kao *šale* i jedna sa napomenom *prirodno*, prikazana je i *dječija igra*).

Domaći bioskop, kao što vidimo koristi moderan način komunikacije sa publikom, isti kao i državna institucija – Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište. Poređenjem se može lako utvrditi da afiš štampan u 150 primjeraka, pored toga što donosi obavještenja za potencijalnu publiku, ponuđenim sadržajem u potpunosti korespondira sa informacijama pruženim čitaocima u vijestima o kino-predstavama koje srijetamo u štampi. Afiš bismo, dakle, mogli posmatrati i kao sasvim dovoljan izvornik za dobar dio sadržaja objavljenih vijesti o kino programima. Pored istaknutih, arhivski dokumenat koji smo pomenuli, pruža nam i druga saznanja koja ovom prilikom nijesu na glavnome pravcu naših interesovanja.¹⁷

O sadržaju filmskih programa gradskoga bioskopa do karja 1913. godine znamo i to da je početkom novembra u samo predvečerje realizovanja državnoga programa povodom obilježavanja 100 godina od rođenja Petra II Petrovića Njegoša, prikazana „velika istorijska drama V. Sardua“, dok je za narednu nedelju najavljena „ratna drama iz bojeva Napoleonovih sa Pruskom“.

---

¹⁷ Na plakatu je istaknuto: *đe, kada i u koliko sati počinje kino predstava, đe i kada se mogu kupiti ulaznice, kao i to kolika je cijena pojedinih mjesta u sali (Lože: gornje 9 perpera, donje 7 per.; parter I red 1 per. II red 1,20 per; stolice 1,50; stajanje 1 per. i galerija 50 para). Poređenja radi navešćemo cijene ulaznica za predstave Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta tokom 1912. godine: Lože u gornjem redu: br. 15 ili 16 – 10 per. ostali brojevi 12–19 – 8,5 per.; Lože u donjem redu: za br. 5 ili 6 šedište 1,5 per. za ostale br. 1–10 – 7 per.; Parter: I red – 1,30, II red – 1 per. Stojanje – 80 para i Galerija – 50 para. Vidimo dakle da su lože br. 15 ili 16 za pozorišnu predstavu plaćene iznosom koji odgovara ½ napoleona u zlatu.*

Tokom 1914. godine, odnosno onoga njenoga dijela u kojemu se nijesu čule ratne trube, imamo podataka tek za nekoliko javnih projekcija pokretnih slika u Zetskome domu. Bioskopske predstave za koje imamo podataka prikazane su od 26. februara do 27. marta. Uz nazive 7 filmova prikazanih na februarskoj predstavi u štampi su stajale napomene: 1. *prirodno*, 2. *šala*, 3. *detektivska igra u jednoom činu*, 4. *vrlo šaljivo*, 5. i 6. *Odlična komedija u dva čina prikazana od g. Henriha i g-ce Anite Daniko*, te 7. *vrlo šaljivo*. Prvi kino program u martu, pored filmova sa uobičajenim karakteristikama, donosi, kako je u *Vjesniku* nešto opširnije najavljena: „...jedna od najveličanstvenijih drama kojom se je čuvena fabrika ‘Nordisk’ pročula: ‘Tragedija jedne majke’. Dirljiva istorija jedne majčine duše, u 3 čina, koja svakom natjerati suze na oči, a u istoj glavne uloge kreiraju najčuveniji norveški glumci G-đa Ragna Vetergran i G. Ferdinand Bon.“ Za sljedeću kino predstavu, uz sadržaje sa uobičajenim napomenama najvljena je i: „...dirljiva drama u jednom činu od čuvene francuske fabrike ‘Gaumont’, kao i Veličanstvena ‘Nordisk’ drama u tri čina, dužina slike 1300 metara.“

Pomenućemo i naredni program, koji je pored već uobičajenih sadržaja donosio „dirljivu dramu u jednom činu“, te „porodičnu dramu u dva čina dužina slike 1000 metara. Glavne osobe: fabrikant Torun, Eba, njegova žena, Ana njihova kći“. I na posljednjemu kino programu u 1914. godini za koji imamo podataka, pored ostalih uobičajenih sadržaja prikazana je: „...odlična američka drama sa divljim zvjerovima“, kao i „Senzacionalna drama u dva čina; u glavnoj ulozi Heni Poten“.

Nemamo podataka o kino predstavama u Zetskome domu poslije Uskrsa 1914. godine. Na pauzu u javnim produkcijama poslije preduskršnjih sedmica posta uticala je vjerujemo i aktivnost Ministarstva finansija na donošenju prvoga zakonskoga akta kojim je po prvi put uređeno oporezivanje pri nabavci filmskoga materijala. Ubrzo će u zemlji pnovo nastupiti vanredne

prilike. Bližio se i ubrzo otpočeo svjetski rat poslije kojega je Kraljevina Crna Gora nestala sa političke karte Evrope.

Zaključna razmatranaja

Tragajući za mogućim dodirima sa izvorištima i najavama nastajanja savremene crnogorske filmske kritike trudili smo se da hronološki pratimo i evidentiramo pojavu i širenje obima izrečenih ocjena, ili karakteristika, koje su pratile prikazane filmove (filmske cjeline) onako kako su se pojavljivale u crnogorskoj periodici. Posmatrali smo, naime, napomene, ocjene i komentre, najčešće date neposredno uz nazive prikazivanoga filmskoga materijala, kako ih donosi uglavnome domaća periodika, ali naravno mnogo rjeđe i drugi izvori.

Na samome početku budućoj publici i javnosti uopšte saopštavane su tehničke karakteristike (dužina filmske trake, ili trajanje projekcije) i poneka uopštena ocjena koja se uglavnome odnosila na čitav program kino predstave. Kasnije, uz nazive filmova (filmskoga materijala), ili kako su imenovani, *kompleti slika*, počinje se ukazivati na osnovne razlike u sadržaju (žanrove). Kino repertoare uglavnome čine: (a) dokumentarni snimci gradova ili predjela, (b) drame i (c) komedije. Ponekada će se, uz osnovne opšte odrednice, dodavati još po neka riječ koja najčešće treba da ukaže na veći stepen, odnosno snažnije istakne, saopštene karakteristike („vrlo“, „izvanredno“, „savršeno“, „čuvveno“ i sl).

Kako filmske projekcije u nas budu dobijale na zamahu u samim nazivima filmova ćemo, saglasno tekućoj filmskoj produkciji u svijetu, srijetati čitav niz uglavnom komičnih i tragi-komičnih likova. U naslovima filmova se pominju: Bionćeli, Blazel, Fric, Kikebiš, Kvastl, Leman, Leške, Limke, Majer, Maks, Miler, Moric, Tontolini, Toto... koji su već stekli popularnost kod evropske publike. Saznajemo zatim sve češće

i imena glumica i glumaca, nosilaoca glavnih uloga u značajnijim umjetničkim filmskim ostvarenjima (Anita Daniko, Ragna Vetergran, Ferdinand Bon, Heni Poten, Asta Nilzen,...) te konačno i nazive filmskih kuća (*Nordisk, Gaumont, ...*) pominju se takođe i *Pateov* žurnal, *Gomonova* neđelja,... Isticanje filmskih kuća u porukama publici trebalo je da, uz ukazivanje na neposrednu povezanost sa svjetskom kinematografijom, unaprijed garantuje visok kvalitet filmskoga materijala koji se namjerava prikazati.

Filmska publika u Crnoj Gori tako dolazi u priliku da se upozna sa producentским kućama i aktuelnim prvim divama filmske umjetnosti, dok neposredno u domaćemu bioskopu posmatra njihova ostvarenaja. Možemo reći da je, zahvaljujući radu stalnoga javnoga kinematografa, sa jedne, i domaćoj periodici, sa druge strane, posetilac bioskopskih predstava u Crnoj Gori postajao sve obavješteniji o tekućoj filmskoj produkciji u svijetu i njenim akterima. Dok ukazujemo na mogućnosti doseganja sve većega nivoa obavještenosti bioskopske publike i javnosti uopšte u Crnoj Gori uz oslonac neposredno na domaću periodiku i lične utiske dolaznika iz inostranstva, ne treba smetnuti sa uma da su čitaonička, ali i druga tada aktivna privatna društva, te Crnogorski dvor i neka državna nadležstva, bili pretplaćeni na, ponekada ne tako mali, broj naslova strane periodike, pa su razne informacije o filmu stizale i preko tih izvora. Uz oslonac na izrečene ocjene ustvrdićemo kako je realizovanje filmskih repertoara uz informacije koje o njima dobija, omogućavalo da, dok konzumira ponuđene sadržaje, bioskopski gledalac u Crnoj Gori priđe evropskoj i svjetskoj razini u ovoj mladoj grani umjetnosti i produkcije bliže nego u bilo kojoj drugo oblasti društvenoga života.

Dok govorimo o saznanjima iz svijeta filma koja su zahvaljujući crnogorskoj periodici bila dostupna javnosti, zbog broja i obima objavljenih priloga oslanjali smo se dominantno na *Cetinjski vjesnik*, odnosno njegovoga sljedbenika *Vjesnik*.

Saglasno tome, najrealnije je među saradnicima i urednicima ovoga glasila tražiti autora vijesti o filmovima i ocjena fimskega repertoara koji se prikazivao na Cetinju. Imajući na umu pokazane afinitete i ostvarena angažovanja, kazaćemo uz sav rizik, da bi to najprije mogao biti Borislav Sl. Minić, književnik, školovani publicista i urednik ovoga glasila. Pored niza lijepo prihvaćenih književnih radova, Borislav Minić¹⁸ je objavio i izvjestan boj izvanrednih pozorišnih kritika, pa bi uz ostalo, pokazani afinitet prema teatru trebalo da uputi i na zainteresovanost za film.

Crnogorska bioskopska publika, kojoj je navlaštito bilo upućeno pisanje periodike, kao i duge poruke o filmu, počela se formirati vrlo rano, skoro sasvim paralelno sa nastankom i razvojem ere filma u svijetu, mnogo prije početka redovnoga rada domaćega kinematografa. Još u 19. stoljeću, ubrzo po prvim filmskim projekcijama braće Limijer, knjaz Nikola I, članovi njegove porodice, državni uglednici, ali i posluga koja je bila bila u njegovoj pratnji, na putovanjima u inostranstvo, pored toga što su ostali zabilježeni na fimskoj traci, bili su u prilici da posmatraju bioskopske predstave. Pored njih, pod sam kraj 19. i početkom 20. stoljeća bioskopske predstave u evropskim centrima, su mogli posmatrati, kako državni velikodostojnici i trgovci na državnim, poslovnim i privatnim putovanjima u inostranstvo, tako i učenici i studenti koji su bili na školovanju u evropskim centrima. Možemo zato reći da je tokom druge decenije 20. stoljeća bioskopska publika u Zetskome domu sasvim sigurno morala biti veoma raznorodna, kako po socijalnome statusu, tako i po fimske iskustvu. Činili su je od kralja –

---

¹⁸ Ulozi Borislava Sl. Minića u crnogorskoj kulturi nije do sada poklonjena dovoljna pažnja. Viđeti: *Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici 1884–1916* / Luka I. Milunović Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 389, 393. i 444. Milorad Nikčević, *Crnogorska književnost od 1852. do 1918.*, Podgorica, 2012, str. 424–431 i dalje.

gospodara, članova dinastije, visokih državnih uglednika i članova diplomatskih misija, preko školovanih, ali i polupismenih i nepismenih žitelja od kojih su mnogi možda po prvi put kupili ulaznicu za kino predstavu, pa sve do siromašne djece koja bi pred Zetskim domom prije samoga početka predstave čekala da budu puštena na galeriju kako bi besplatno posmatrala filmske predstave. Deca su ponekada puštena na galeriju Zetskoga doma po nalogu nekoga člana dinastije, koji je došao da posmatra kino predstavu, a kasnije bi Upravi dvora bio podnešen račun za naplatu ulaznica.

Baš kao što u Crnoj Gori kino predstave do Prvoga svjetskoga rata nijesu mogle biti redovno održavane, tako i obavještavanje, edukacija i formiranje bioskopske publike nije moglo imati poželjan i potreban kontinuitet. Lako se može uočiti da su prekidu u radu kinematografa, odnosno toka redovnoga filmskoga života, a uzrokovano time i dotoka informacija o filmu, za neposrednu kino publiku i javnost uopšte, mnogo češće uslovljeni krupnim međunarodnim događajima, nego poslovnom politikom vlasnika kinematografa, ili padom stepena interesovanja gledalaca.¹⁹ Zato i možemo reći da razni aspekti bioskopskoga života na vrlo ilustrativan način pokazuju kakav je uopšte bio društveni ambijent u kratkotrajnoj Kraljevini Crnoj Gori.

Kao što smo govoreći o domaćemu kinematografu (1908–1914) uočili dvije faze u njegovu radu, tako i ovđe, posmatrajući sa aspekta broja, obima i sadržaja novinskih vijesti o filmu, možemo govoriti o dva perioda, koja uglavnome zbog međunarodnih događanja nijesu mogla biti tješnje povezana i teći kontinuirano. Periode kao i u prvome slučaju razdvaja 1910. godina.

---

¹⁹ Nećemo ovđe razvijati razmišljanja, mada nam se snažno nameće pitanje: da li bi kinematograf i u sasvim redovnim i mirnim vremenima morao poslije određenoga perioda praviti pauze u radu zbog pada interesovanja publike koje bi dominantno bilo determinisano vrlo niskom ekonomskom snagom potencijalnih gledalaca?

Možemo, u stvari, govoriti o različitome kvalitetu i kvantitetu filmskih vijesti u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori. Zapravo, preciznije govoreći, tek od početka 1911. godine vijesti u crnogorskoj periodici o domaćim filmskim repertoarima postaju redovnije i sa izdašnjim sadržajima.

Konačno, uzimajući izrečene konstatacije u obzir mislimo da možemo zaključiti kako savremena crnogorska filmska kritika oslanjajući se na ipak specifičnu podumijentu, ima osnova da svoje, makar i prapočetke, traži u vrlo sažetim i najčešće opštim ocjenama o filmovima sa kino repertoara koje su prikazivali domaći stalni bioskopi u Kraljevini Crnoj Gori.

IZLOŽBA RISANSKOG ARHEOLOŠKOG FONDA ΣΥΝÉΧΕΙΑ – CONTINUUM – TRAJANJE

Dejan Gazivoda

The exhibition ΣΥΝÉΧΕΙΑ – CONTINUUM – TRAJANJE presented the results of the research conducted in Risan in the last five years. In the period 2014–2018, apart from architectural remains, over 1,100 inventory items and over 7,800 fragments of study material were found.

Sistematska arheološka istraživanja u Risnu traju već skoro dvije decenije u organizaciji Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore¹ i Centra za arheološka istraživanja jugoistočne

---

¹ Istraživanja su vršena kroz saradnju Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kotora i Centra za arheološka istraživanja jugoistočne Evrope *Novae* Univerziteta u Varšavi u periodu od 2001–2011. godine. Transformacijom Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Crne Gore, Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kotora i Centra za arheološka istraživanja Crne Gore u Upravu za zaštitu kulturnih dobara i JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore tokom 2011. godine, istraživanja je preuzela JU Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore. U periodu od 2001-2013. godine istraživanjima je rukovodila mr Vilma Kovačević, a od 2014. godine istraživanjima rukovodi dr Dejan Gazivoda.

Evrope *Novae* Univerziteta u Varšavi kroz međunarodni projekat *Risinium prijestonica kraljice Teute*. Dosadašnja ispitivanja rezultirala su obiljem izvanrednih nepokretnih i pokretnih nalaza. Prvenstveno, otkriveno je više segmenata ilirskog grada, odnosno, najveće i najbolje očuvane urbane ilirske naseobine u Crnoj Gori.

U proteklih devetnaest godina, istraživanja su vršena na više lokacija u Risnu: Carine, Gradina, Gradski park u Risnu, Vila Hipnosa, Džamija i Risanski zaliv. Na lokalitetu Carine, koji je 1950. godine proglašen kulturnim dobrom, istraživanja su vršena u sektorima VI, VII i VIII. Najveći obim istraživanja je obavljen u sektoru VII, gdje su otkriveni kiklopski zidovi, gradske ulice, stambeni i javni objekti, luksuzni objekti sa kupatilima i mozaicima, trgovački objekti sa magacinima, vodovod i dr. U sektoru VI pronađeni su arhitektonski ostaci iz helenističkog, rimskog i recentnog perioda, od kojih se posebno izdvajaju ostaci hipokausta.

Istraživanja u sektoru VIII otkrila su najluksuzniji arhitektonski ansambl u Risnu. Naime, na prostoru od oko 200 m² otkriveni su ostaci tri objekta iz rimskog i helenističkog perioda sa ulicama, kanalom i trotoarima, od kojih dva objekta predstavljaju ostatke dvije ilirske palate sa više faza. Takođe, otkriveni su ostaci recentnog objekta iz austrougarskog perioda, najvjerojatnije dijela pilane, za čije podizanje je iskorišćen antički zid kao fundament.

Na Carinama je pronađen veoma bogat pokretni arheološki fond od keramike, metala i stakla. Posebno se izdvajaju nalazi gnathia keramike, novac ilirskog „kralja“ Balajosa – velika ostava sa ukupno 4.656 novčića iz III vijeka p.n.e, novac grčkih gradova, rimski novac, zlatni prsten sa predstavom Artemide,

---

Istraživanja od 2012. godine finansira Ministarstvo kulture kroz „Program zaštite i očuvanja kulturnih dobara“, kao i Univerzitet u Varšavi od 2001. godine.

kalup sa predstavom Menade, bronzana statua Dionisa, bronzana aplikacija Izide, glava karijatide, skifosi, unguentariji, staklena gema sa prikazanom scenom u kojoj Tezej ubija Minotaura, fragmenti amfora, ogroman broj poklopaca sa natpisima proizvođača, mortarijumi, koštani žeton za igru, ara manjih dimenzija, figurine od terakote, gutusi, fragmenti *terra sigillata*-e, tegovi, dva zvekira od bronzne sa predstavom boga Aheloja i dr.

U višegodišnjim kampanjama, arheološka istraživanja sprovedena su i na vrhu brda Gradina sa ciljem otkrivanja akropole, koja su posljednje tri godine vršena u kontinuitetu. Očuvani kompleks na Gradini formiran je u srednjem vijeku i bio aktivan sve do kraja Drugog svjetskog rata. Na Gradini centralni dio zauzima recentna kula osmatračnica. Jugozapadno od kule pronađena je cistijska, kao i dio bedema. Iz antičkog perioda za sada je otkriven dio kiklopskog bedema, koji ukazuje na postojanje antičkog kulturnog horizonta, ali pokretni nalazi daju nam za pravo očekivati i dalje pronalaženje antičkih arhitektonskih ostataka. Od pokretnih nalaza pronađeni su uglavnom fragmenti turske i mletačke keramike i novac, fragmenti kamene plastike, fragment mermerne ploče sa dijelom ćiriličnog natpisa, fragmentovane pojasne pločice, gvozdeni nož, gvozdeno koplje, đulad i dr. Pronađeno je i više komada novca ilirskog vladara Balajosa. Postojanje vjerskih objekata od antičkog hrama do srednjovjekovne crkve i džamije, odnosno, kontinuitet i tradiciju kulturnog mjesta potvrđuju dosadašnji nalazi sime – antičkog kamenog oluka, kamene plastike i ćiriličnog natpisa, koji bi se mogli datovati u XIV vijek, dok je postojanje džamije od ranije poznato. U kampanji realizovanoj 2019. godine pronađen je veoma značajan epigrafski nalaz – natpis na starogrčkom jeziku u deset redova, koji je trenutno na prevođenju. Prema preliminarnim rezultatima prevoda natpisa, na brdu Gradina je postojao hram Medaura, jer se spominje ime

blagajnika hrama, a takođe ukazuje na mogućnost da je Risan u jednom trenutku imao status grada. Ovo su, za sada, pretpostavke, ali detaljna analiza natpisa će pomoći boljem razumijevanju načina života ili prisustva određenog kulta u ilirskom Risnu. Ukoliko ovi navodi budu potvrđeni, dovešće do novih saznanja o statusu ilirskog Risna i definitivne potvrde postojanja hrama boga Medaura. Pored ovog, pronađen je fragment još jednog natpisa na starogrčkom jeziku iz perioda vladavine Rima i dio rijetkog zelenog porfira, što može ukazati na postojanje hrama i u periodu Rimskog carstva.

Sve navedeno doprinijelo je organizovanju izložbe, kako bi se obilježilo posljednjih pet godina istraživanja u Risnu i prezentovali rezultati istih široj naučnoj i laičkoj javnosti. S obzirom da je u periodu od 2014-2018. godine, pored izvanrednih arhitektonskih ostataka, pronađeno preko 1.100 inventarskih jedinica i preko 7.800 fragmenata studijskog materijala, profesionalni etički kodeks je nalagao prezentovanje rezultata istraživanja. Na osnovu izloženog nastala je izložba *ΣΥΝÉΧΕΙΑ – CONTINUUM – TRAJANJE*².

Naziv izložbe ukazuje na kontinuitet trajanja Rizona, Risiniuma, odnosno, Risna već skoro 2.500 godina učestvujući u kreiranju i oblikovanju istorije Crne Gore od samog početka formiranja urbanih naselja na istočnoj obali Jadrana, kroz izgradnju jednog od najznačajnijih antičkih trgovačkih centara, prijestonice, grada, preko ribarskog naselja do nezaobilazne tačke crnogorskog kulturnog turizma.

Koncept izložbe čini dvadeset informativnih panoa, pedeset pokretnih inventarskih nalaza i prateći katalog sa obilježivačem³. Ovaj način organizovanja izložbe omogućio je izlaganje samo informativnih panoa u galerijama koje ne ispun-

---

² Finansirana od strane Ministarstva kulture kroz „Program zaštite i očuvanja kulturnih dobara“.

³ Bookmarker.

javaju kriterijume za izlaganje pokretnih nalaza. Tokom perioda od jula mjeseca 2018. godine do kraja decembra 2019. godine izložba je prezentovana u dvanaest gradova i četiri države. Prve godine tiraž kataloga i obilježivača je iznosio 300 primjeraka na crnogorskom jeziku. Naredne godine, tiraž kataloga i obilježivača je iznosio 300 primjeraka na crnogorskom jeziku (drugo izdanje), 300 primjeraka na engleskom jeziku i 100 primjeraka na poljskom jeziku⁴ u izdanju Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore.

U 2018. godini izložba je prezentovana na Cetinju, u Risnu, Herceg Novom i Podgorici.

Izložba je svečano otvorena 26. jula 2018. godine u multimedijalnoj sali Ministarstva kulture na Cetinju u 20 časova. Kuriozitet izložbe predstavlja činjenica da su kataloški obrađeni i prezentovani pokretni nalazi koji su otkriveni u kampanji završenoj samo devet dana prije otvaranja izložbe. U ime ministra kulture Aleksandra Bogdanovića, izložbu je otvorio direktor Direktorata za kulturnu baštinu, gospodin mr Aleksandar Dajković, dok je autor izložbe, dr Dejan Gazivoda predstavio rezultate istraživanja. Izložba je bila otvorena do 03. 08. 2018. godine.

Nakon Cetinja, izložba je otvorena u Risnu kroz saradnju Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore i Turističke organizacije opštine Kotor pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture, što je i bio logičan naredni korak. Pano izložbu je otvorila direktorica Turističke organizacije opštine Kotor, gospođa Ana Nives Radović, 15. avgusta u 19 časova na *Rimskim mozaicima* u Risnu, dok je autor izložbe dr Dejan Gazivoda predstavio rezultate istraživanja. Izložba je bila otvorena do 22. 08. 2018. godine.

Izložba je zatim otvorena u galeriji *Josip Bepo Benković* u saradnji Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore i

---

⁴ Autor kataloga i izložbe je dr Dejan Gazivoda, arheolog-istraživački savjetnik i viši konzervator .

JU „Gradski muzej Mirko Komnenović i galerija Josip Bepo Benković“ Herceg Novi pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture. izložbu je otvorila direktorica JU „Gradski muzej Mirko Komnenović i galerija Josip Bepo Benković“ gospođa Ivana Palikuća 14. septembra u 19 sati, dok je autor izložbe dr Dejan Gazivoda predstavio rezultate istraživanja. Izložba je bila otvorena do 02. 10. 2018. godine.

Jedna od izloženih vitrina u hercegnovskoj galeriji

Pri kraju godine izložba je otvorena i u Podgorici. U saradnji Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore i JU Muzeji i galerije Podgorice, izložba je otvorena u galeriji *Art* pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture. izložbu je otvorio direktor JU Muzeji i galerije Podgorice gospodin Sead Đokaj 06. decembra u 19 sati, dok je autor izložbe dr Dejan Gazivoda predstavio rezultate istraživanja. Izložba je bila otvorena do 21. 12. 2018. godine.

Naredne, 2019. godine izložba je postavljena u Varšavi (Poljska), Pljevljima, Ulcinju, Nikšiću, Bijelom Polju, Beogradu (Srbija), Danilovgradu i Sarajevu (Bosna i Hercegovina).

Prva izložba u 2019. godini realizovana je u Varšavi. Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore u saradnji sa Centrom za arheološka istraživanja jugoistočne Evrope *Novae* Univerziteta u Varšavi organizovao je izložbu u galeriji *Stary BUW (Stara biblioteka)* na Univerzitetu u Varšavi pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture. Na otvaranju pano izložbe 04. aprila u 15 sati govorili su ambasador Crne Gore u Poljskoj gospodin Budimir Šegrt, rektor Univerziteta u Varšavi, gospodin prof. dr Marcin Palys, zamjenik direktora Centra za arheološka istraživanja jugoistočne Evrope *Novae*, gospodin mr Janusz Reclaw i autor izložbe, dr Dejan Gazivoda. Izložba je bila otvorena do 24. 04. 2019. godine.

Dio postavke u *Staroj Biblioteci*, Varšava

U Pljevljima izložba je otvorena za Noć muzeja u saradnji Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore i JU Zavičajni muzej Pljevlja pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture 18.

maja u 20 sati u *Centralnom izložbenom prostoru Doma kulture* u Pljevljima. Izložbu je otvorio potpredsjednik opštine Pljevlja gospodin Mervan Avdović, dok je autor izložbe dr Dejan Gazivoda predstavio rezultate istraživanja. Izložba je bila otvorena do 18. 06. 2019. godine.

Tokom turističke sezone izložba je otvorena u Ulcinju. Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore u saradnji sa JU Centar za kulturu Ulcinj i Muzejom Ulcinj organizovao je pano izložbu u *Umjetničkoj galeriji Muzeja Ulcinj* u okviru tradicionalne manifestacije *Ljetnja scena 2019. Ulcinj*, pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture. Uvodnu riječ je imao rukovodilac Muzeja Ulcinj, gospodin Gazmend Kovači, izložbu je otvorio direktor JU Centar za kulturu Ulcinj gospodin Musa Hodžić 27. jula u 20 sati, dok je autor izložbe dr Dejan Gazivoda predstavio rezultate istraživanja. Izložba je bila otvorena do 27. 08. 2019. godine.

Reklamni pano za izložbu
na ulazu muzeja u Starom gradu Ulcinj

Naredni grad u kome je izložba gostovala bio je Nikšić. Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore u saradnji sa JU Muzeji i galerije Nikšić organizovao je izložbu u *Galeriji Nikola I* pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture. Izložbu je otvorio 29. avgusta u 20 sati sekretar Sekretarijata za kulturu, sport, mlade i socijalno staranje opštine Nikšić, gospodin Milan Korać, dok je autor izložbe dr Dejan Gazivoda predstavio rezultate istraživanja. Izložba je bila otvorena do 19. 09. 2019. godine.

Nakon Nikšića izložba je otvorena u Bijelom Polju. U organizaciji Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore i JU Muzej Bijelo Polje otvorena je izložba 24. septembra u 19 sati u okviru manifestacije *Evropski dani kulturne baštine* u Muzeju Bijelo Polje pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture. Uvodnu riječ je održao direktor JU Muzej Bijelo Polje, gospodin Željko Raičević, autor izložbe dr Dejan Gazivoda predstavio je rezultate istraživanja, dok je izložbu otvorio predsjednik ogranka Matice crnogorske u Bijelom Polju, profesor Radomir Ilić. Izložba je bila otvorena do 08. 10. 2019. godine.

U oktobru mjesecu izložba je prezentovana i u Beogradu. Pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture Crne Gore, Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore u saradnji sa Muzejom grada Beograda priredio je pano izložbu u *Galeriji Karst* Muzeja Jovana Cvijića, 18. oktobra u 16:30 časova. Izložbu je otvorio muzejski savjetnik Muzeja grada Beograda gospodin Milorad Ignjatović, dok je autor izložbe dr Dejan Gazivoda predstavio rezultate istraživanja. Izložba je bila otvorena do 05. 11. 2019. godine.

Novembra mjeseca pano izložba je otvorena u Danilovgradu. Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore u saradnji sa JU Centar za kulturu Danilovgrad organizovao je izložbu u Zavičajnom muzeju Danilovgrad pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture. Izložbu je otvorio 25. novembra u 19 sati direktor JU Centar za kulturu Danilovgrad, gospodin Bojan

Brajović, dok je autor izložbe dr Dejan Gazivoda predstavio rezultate istraživanja. Na otvaranju izložbe prezentovana je i skulptura *Teuta* autora Velibora Pavićevića, vajara. Izložba je bila otvorena do 02. 12. 2019. godine.

Izložba u Zavičajnom muzeju Danilovgrad

Na kraju 2019. godine i nakon godinu i po dana putešestvija, izložba je završila svoje trajanje u Sarajevu. U Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine 10. decembra u 17:00 časova otvorena je izložba pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture Crne Gore, kroz saradnju Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore i Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Pano izložbu je otvorio v. d. direktora Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, gospodin dr sci. Mirsad Sijarić u prisustvu direktorice Centra za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, gospođe Biljane Brajović, dok je autor izložbe dr Dejan Gazivoda predstavio rezultate istraživanja kroz postavku dvadeset informativnih panoa uz prateći katalog pred mnogobrojnom publikom. Izložba je bila otvorena do 20. 12. 2019. godine.

Nakon sagledavanja gostovanja izložbe, bitno je napomenuti da je izložba promovisala crnogorsku arheologiju kroz međunarodni projekat *Risinium prijestonica kraljice Teute* podjednako širom Crne Gore i u opštinama gdje dugo nije bilo arheološke izložbe. Prezentovanje projekta na Univerzitetu u Varšavi je značajno sa aspekta promocije Crne Gore kao naučno-kulturne destinacije u kojoj se vrše arheološka istraživanja na savremeni način, dok je u regionu bio cilj upoznavanje sa aktuelnim crnogorskim arheološkim istraživanjima i razmjena međusobnih iskustava na tom polju.

Kao što je već navedeno u zaključku kataloga izložbe, na ovaj način se ukazuje na značaj antičkog Risna, koji i dalje intrigira naučnu javnost, dok višedecenijska istraživanja otkrivaju svake godine dio po dio kockice mozaika bivstvovanja u antici, omogućivši nam direktan uvid u život Ilira. Bogatstvo i raznolikost otkrivene arhitekture, naročito palatâ, obavezuju struku na odgovorno ponašanje prema njima. Problemi koji se javljaju na Carinama su mnogobrojni i navešćemo samo neke od njih: izlivanje rječice Spile, plima, visokoenergetski kabl, potoci koji se u zimskom periodu slivaju sa brda i dr. U cilju spašavanja i očuvanja lokaliteta na Carinama od navedenih problema, koji trenutno ne dozvoljavaju trajnu konzervaciju i prezentovanje ostataka antičkog grada na Carinama, u većini kampanja posljednjih godina lokaliteti su zatrpavani, što predstavlja najbolji vid zaštite u tom slučaju.

S obzirom na činjenicu da se već skoro dvije decenije postepeno otkriva urbana struktura jednog veoma značajnog antičkog grada, ovaj projekat zaslužuje izdizanje na državni nivo u vidu kapitalnog projekta. U skladu s tim bi multidisciplinarni tim koji bi činili arheolozi, arhitekta, hidroiženjeri, građevinski inženjeri, konzervatori i stručnjaci iz srodnih strukâ, trebao razraditi detaljan elaborat o eliminisanju devastirajućih faktora, konzervaciji, eventualnoj restauraciji, prezentaciji i, konačno, plan o

---

formiranju arheološkog parka u cilju potpune valorizacije lokaliteta Carine i njegove turističke samoodrživosti.

Stoga, treba razmišljati da se u budućnosti na području Risna oformi naučno-istraživački centar sa muzejskom jedinicom u kojoj će konačno biti prezentovani svi pokretni nalazi, kojih ima sasvim dovoljno da na pravi način reprezentuju dosadašnje arheološke pronalaskе. U ovom naučno-istraživačkom centru stvorili bi se optimalni uslovi za funkcionisanje stručnog tima posvećenog istraživanju antičkog grada preko čitave godine, usmjeravajući svoju stručnost u punom kapacitetu prema istraživanju najbolje očuvane ilirske naseobine u Crnoj Gori.

ANTROPONIMIJA ŠEKULARA

Draško Došljak

The author gives the lexicon of names from Šekular, the region in Gornje Polimlje which today administratively belongs to the Municipality of Berane. The settlements of Šekular are Ulica, Mezgale, Četkovići, Ora(h), Radmuževići, Jašovići, Rmuši (Strane), Bulići, Spalevići, Lazi, Tomovići. Personal name is a permanent mark by which one person, usually for the rest of his or her life, differs from another. Giving a personal name is socially and culturally conditioned. The lexicon of names from Šekular (masculine and feminine personal names) completely fits into the Montenegrin nomenclature. The paper presents the creation and motivation of personal names.

Šekular je predio u Gornjem Polimlju, smješten u slivu Šekularske rijeke, koja se sa desne strane, na osmom kilometru između Andrijevice i Berana, uliva u Lim. Mirko Barjaktarović (2014: 7–8) navodi granice ovoga predjela: „Ako se pođe od donjeg dela šekularske teritorije, to jest od zapada, s leve strane Rijeke dolazi Balj pa onda, idući istoku: Kostreš, Omora, Prijedolska glava, Bajram kula, Vaganički krši, Bandera, Guri Daš (Dašin krš), Lajkovo brdo, Prčin brijeg, Ostožine, Glodija, Vrtijeljka, Krstac, Šiljak, Javorak, Vitonjin krš, Ržana, Šejkov krš, Jankova glava, Borova glava, Pešter, Papratnica i Balj, gde se i zatvara (gruba) granica Šekulara“.

Današnja teritorija Šekulara (Dašić 2006: 15) dužine oko 20 km vazdušne linije, računajući od početne zapadne do krajnje istočne granice (sa Rugovom) i širine 5–10 km (jug – sjever) – čini površinu oko 150 km².

U Svetostefanskoj povelji iz 1314. godine imamo prvi pisani pomen Šekulara. U ovoj povelji, između ostaloga, nalazimo: „Planine Baba i Gozbaba, i Vitricev, i Jelenak, i Čahor, i Dragojlo, a međe im u Belu Vodicu, od Vodice u Krst, ... iza Dragojla u stenu, *od Šekulara u studenac*, u Modri del, kako spada u Bisticu...” (podvukao – D. D.) (v. Kovačević 1890: 319).

Šekular danas administrativno pripada opštini Berane. Naselja Šekulara su: Ulica, Mezgale, Četkovići, Ora(h), Radmuževići, Jašovići, Rmuši (Strane), Bulići, Spalevići, Lazi, Tomovići. Neki proučavaoci ovih predjela i naselje i Rovca ubrajaju u Šekular, drugi ne, pa smo i mi ovo naselje izdvojili iz istraživanog predjela.

Ulica je staro selo i smatra se začetkom Šekulara. Nalazi se između naselja Mezgala, Četkovića i Orah. U selu žive Dašići, Portići i Rmuši.

Mezgale je selo na desnoj obali Šekularske rijeke. Ono se graniči sa naseljima Četkovići i Ulica. Sredinom 19. vijeka ovdje su živjeli: Grujići, Đošovići, Pejkovići, Mikarići, koji se tada sele u Metohiju. Nešto kasnije se ovdje doseljavaju ljevorečka bratstva: Ljubići, Davidovići i Radevići, a zatim i: Račići, Dujovići, Deletići i Kastratovići. Od starosjedjelaca danas imamo nekoliko kuća Portića.

Selo Četkovići se nalazi na blagoj strani iznad Mezgala i Ulice. U selu žive potomci Dašinog pastorka Četka. Od njega su nastala bratstva: Đorovići, Tomovići, Babići i Aleksići.

Selo Ora(h) se nalazi jugoistočno od Ulice i prostire se s obje strane Šekularske rijeke. Stanovnici su: Brakočevići, Labudovići, Ivanovići, Živkovići i Balevići.

Selo Radmuževići se nalazi na strmim stranama Šekulara. U selu žive: Miletići (Maslari), Lekići, Kenjići i Bolevići. Selo Jašovići se nalazi u gornjem toku i sa desne strane Šekularske rijeke. Stanovnici su: Božovići, Jašovići, Matovići, Popovići i Šarići.

Selo Rmuši se nekada nazivalo Strane, a smješteno je ispod Planinice. Stanovnici su Rmuši i Stojanovići.

Šekularsko selo Bulići je smješteno u uglu Spalevičke i Rmuške rijeke. Ranije je selo smatrano dijelom Spalevića. Stanovnici ovoga sela su Bulići.

Selo Spalevići se nalazi sa lijeve strane Spalevića rijeke na strmim stranama Sjekirice i Brajenice. Stanovnici sela su Spalevići i Bolevići.

Naselje Lazi je smješteno sa lijeve strane Spalevića rijeke. Stanovnici sela su Spalevići i Bolevići.

Između Laza i Potoka sa desne strane Spalevića rijeke smješteno je naselje Tomovići. Stanovnici ovoga sela nose prezimena Tomović i Spalević.

Prema predanju najstariji stanovnici Šekulara bili su Macure. Dr Jovan Erdeljanović (1926: 156) nalazi da su Macure bili Vlašskog porijekla, ali svakako rimokatoličke vjere, jer su ovdje živjeli za vrijeme rimske vladavine i nešto docnije, pa su se zatim odselili u Italiju. Poslije odseljavanja Macura, dugo su ovi prostori bili nenaseljeni. Prvi doseljenici sa strane su bili iz Bosne. Oni su se kretali od Bosne preko ondašnjeg Sandžaka i počeli naseljavati Limsku dolinu. U periodu napuštenosti zemlja je skoro sva bila obrasla gustom šumom, te su doseljenici tražili neobrasla zemljišta da bi ih što prije i lakše koristili za obradu. Najprije su došli u selo Mezgale i Četkoviće. Prvi doseljenici su bili srpskog porijekla jer tada je bilo i Latina i bogumila i slično. Bratstva koja su se doselila u Šekular su: Drobnjaci, Četkovići, Balevići, Boičić-Bolevići, Portići, Danilovići, Kastratovići, Radevići, Deletići, Ljubići, Dujovići, Davidovići i Račići (v. Dašić 2006).

U podacima koji su sadržani u turskim defterskim popisima iz 1485. godine vidimo da je na prostoru Šekulara živjelo slovensko stanovništvo.

Tabela br. 1: Skadarski defter iz 1485. godine – selo Šekular

Broj kuća	Broj neoženjenih	Broj udovica	Ispendža	Ukupan prihod
30	10	2	1012	7460

U turskom defterskom popisu iz 1485. godine (v. Pullahu 1974: 31–32) nabrojano je trideset domaćinstava u Šekularu. To su: Ilija sin Radičev, Vukota Vukov, Nikola, Marko Radošinov, Đurađ Bogdanov, Radosav, Vukašin Grubačev, Radač Vukosavljev, Božidar Oslavljev, Pokraja Dimitrov, Vinan, Miloje Radosavljev, Petrovdan, Petko, Branko Dmitrov, Dobrašin Đurov, Istrzman Radičev, Radisav Miladinov, Radonja Božanov, Milčin Bežan, Zagorac Brankov, Radisin Vinojev, udovica Velosava, Petar siromah, Mihač Grubačev, Nikola Petrov, Milašin njegov sin, Rajko Oliverov, Mirak Oliverov, Vuksan njegov brat, Dronjak Vinojev, udovica Jela, Živko siromah, Ivan Radičev, Vukman Pribilov, Petar njegov brat, Radak Oliverov, Vukota siromah, Mirak Ivanov, Pava Stepanov, Radosav Vukašinov, Mirko Grupšin.

U Šekularu je, navode Lalević i Protić, (1903: 34) 1903 godine bilo 255 kuća, sa 1619 stanovnika. Stanovnici su svi Šekularci, osim 30 vasojevićkih kuća u Mezgaljama. Šekularci su se ovdje naselili još prije Kosova. Dijele se na manja plemena, kao: Živkovići, Rmuši, Četkovići, Dašići, Jašovići, Radmuži, Vajmeši, itd. Od Vasojevića u Mezgaljama su: Deletići, Kastratovići i Radunovići. U selu ima 5 grobalja: u Mezgaljama, Radmužu, Rmušu, Stranama i kod crkve.

Podaci sa poslijeratnih popisa stanovništva (v. Berane 2012) nedvosmisleno ukazuju da se broj žitelja u Šekularu drastično

smanjuje. Procesi iseljavanja, najčešće iz ekonomskih razloga, kretali su se prema Vojvodini, Metohiji, Šumadiji, većim crnogorskim gradovima, i sl. Danas se žitelji šekularskih naselja, uglavnom, bave, poljoprivredom i stočarstvom, za šta, uz saobraćajnu infrastrukturu, postoje mnogo bolji uslovi nego u ranijim periodima.

Tabela br. 2: Popis stanovništva Šekulara – 1948. do 2011. godine

Selo	Godina popisa							
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2011.
Orah	150	158	170	138	129	113	66	47
Mezgale	386	447	457	406	317	242	195	174
Jašovići	165	165	173	127	90	52	50	49
Spalevići	184	184	180	140	128	51	51	27
Radmuževići	279	287	285	244	194	137	90	74
Ukupno	1164	1076	1092	928	768	543	446	371

Tabela br. 3: Demografska slika Šekulara po godinama popisa

Godina popisa	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2011.
Br. stanovnika	1366	1493	1546	1226	981	674	535	371

Tabela br. 4: Popis domaćinstava Šekulara

Godina popisa	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2003.	2011.
Domaćinstva	255	298	309	245	196	134	107	74

Tabela br. 5: Stanovništvo Šekulara prema polu i starosti –Popis 2011. godine

	Ukupno	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80 i više	nepoznato
M i Ž	371	9	19	11	9	7	19	11	9	28	36	66	23	42	23	11	17	41	-
M	206	3	8	4	3	2	10	6	5	16	18	41	15	28	15	5	11	16	-
Ž	165	6	11	7	6	5	9	5	4	12	8	25	8	14	8	6	6	25	-

O porijeklu i nastanku imena Šekular do sada u nauci, pored narodnoga predanja, je dato više mišljenja. Milan Šufraj (1925: 60) u ovom nazivu vidi trag Arbanasa na ovome području. Nasuprot ovome, Milisav Lutovac (1973: 33) smatra da u samom imenu postoji trag Vlaha stočara, a Špiro Kulišić (1980: 75) je mišljenja da se ovdje prepoznaje miješanje slovenskog sa romanskim stanovništvom. Mirko Barjaktarović (2014: 31–32) navodi da u arbanaškom govoru postoji riječ *chekull*, u značenju vijek, dok je pridjev od ove imenice *chekulior* – vjekovni. No, ova imenica nije albanskoga porijekla, već latinskoga. On dalje kaže da je ova imenica u različitim periodima imala značenje vijek, stoljeće, naraštaj, generacija, pagan. Imenica *Šekular* je nastala u ranijem stoljećima srednjega vijeka, u vrijeme širenja hrišćanstva. Miomir Dašić (2006: 71) smatra da je samo ime Šekular dokaz ne samo njegove prijeslovenske starine nego i dugog kontinuiteta življenja u ovom reljefom zaklonjenom kraju. Ovo je dokaz da se slovenski preci Šekularaca nijesu naselili na pustoj zemlji, već da su na ovom prostoru zatekli romanizovane starosjedioce Vlahe. Tomislav Bogavac (2013: 12–121) navodi da *šekul-ar* označava *nomen agentis*, a njegova osnova *šekul* - znači predmet koji se proizvodi, na kome se nešto radi ili se njime trguje. Osnova imena tog predmeta je iz latinskog jezika. Proizvodnja i upotreba tog predmeta su važni, specifični i dominantni za mjesto i okruženje. Taj predmet može biti samo neka od žitarica, konkretno u Šekularu - ječam ili raž. Latinsko ime za ječam je *hordeum*, a za raž *secale* (sekale). Aleksandar Loma (2013: 235–236) u monografiji „Toponimija Banjske hrisovulje“ navodi: ŠEKULARI m. I: вт шекоуларь. Bez posebne oznake gen. množine udvajanjem –ь. I danas planina i kraj Šekular između Andrijevice i Velike... Alb. shekullar ‘svetovnjak’... Alb. reč je od lat. *secularis* id.

Smatramo da porijeklo imena Šekular treba tražiti u latinskoj riječi *saeculum*, koja znači svjetovni. Uz sufiks -ar, Šekular(i) bi

(up. nazive Đerekari, Štitari, i sl.) mogao, s obzirom na vrijeme nastanka ovoga naziva, označavati mjesto u kojem žive svjetovni, neckrveni ljudi.

Govor Šekulara (v. Stijović 2007: 245–258) spada u red starijih novoštokavskih govora, i to onih u kojima se novoštokavsko prenošenje akcenata svodi na ukidanje oksitoneze. Pored dva silazna – dugi i kratki i dva uzlazna akcenta, takođe kratki i dugi, prozodijski sistem obuhvata i neakcentovanu dužinu i kratkoću. Dužine se dobro čuvaju i prije i poslije akcenta. U vokalskom sistemu pored pet standardnih vokala imamo i jedan specijalni refleks poluglasnika čija je vrijednost glasa između *a* i *e*. Osnovna vrijednost dugoga jata je dvosložna vrijednost *ije*, a kratkoga jata jeste *je*, koje dovodi do ijekavskog jotovanja prethodnog suglasnika. Konsonantski sistem ovoga govora se odlikuje postojanjem svih fonema, bez suglasnika *h*, a tu su i foneme, *ś* i *ź*. Ovo su neke od osnovnih fonetskih karakteristika govora Šekulara.

Prikupljanje i bilježenje antroponimijske građe naselja Šekulara smo vršili u ljeto 2017. i proljeće 2018. godine. Bilježili smo lična imena (ženska i muška) samo stanovnika koji stalno, tokom cijele godine, žive u Šekularu. Nijesmo bilježili ona lična imena čiji nosioci povremeno, uglavnom, nekoliko sedmica preko ljeta borave na ognjištima svojih predaka. Ovaj način sakupljanja građe smo odabrali da bismo dobili aktuelnu antroponimijsku sliku Šekulara. Među vrijednim i gostoprivnim stanovnicima Šekulara izdvajamo naše informatore: Iliju Đorovića, Petra Rmuša, Zorku Brakočević, Sanju Bulić i Vukadina Božovića. I ovim putem im srdačno zahvaljujemo na spremnosti da doprinesu da imenoslov ovoga predjela bude što potpunije zabilježen. Uz lično ime smo dali i godinu rođenja kako bismo utvrdili koje lično ime je u određenom vremenu bilo aktuelno.

Prezimana

U šekularskim naseljima danas imamo sljedeća prezimena: Aleksić, Babić, Balević, Božović, Brakočević, Bulić, Davidović, Dašić, Deletić, Đorović, Živković, Kenjić, Kukulj, Labudović, Lekić, Ljubić, Maslar, Matović, Miletić, Nikolić, Pantović, Popović, Portić, Radević, Bolević, Račić, Rmuš, Spalević, Tomović, Šarić.

Rade Brakočević (2013: 242–252) navodi sljedeća prezimena koja su nekada bila prisutna u Šekularu, kao i ona koja su nastala od tih prezimena, a danas „žive“ i na drugim teritorijama van Šekulara. To su: Azanac/Azanjac, Aleksić, Andrijević, Antić, Adžilazović, Armuš, Armušević, Arsić, Asović, Arsović, Arsenijević, Babić, Balević, Barjaktarović, Bekić, Božović, Bolević, Bošković, Brakočević, Brnčević, Bulić, Bučković, Vajmeš, Vajmešović, Vulević, Vujičić, Vukašinović, Vukajlović, Vukićević, Vukosavljević, Vučetić, Vučinić, Vuković, Galević, Galić, Gojković, Grujić, Dević, Dakić, Davidović, Damnjanović, Danilović, Daničić, Dičić, Deletić, Dašić, Dulutović, Dujović, Đopapaj, Đorđijević, Đorđević, Đorović, Đošović, Đurović, Živković, Zarić, Zdravković, Ivanović, Ivović, Ilić, Janković, Jašović, Jevtić, Jovanović, Jović, Jovović, Kastratović, Kanjić, Kekić, Kenjić, Kiković, Knežević, Kukulj, Kukuljević, Kukuljaj, Labudović, Lakušić, Lalić, Lazović, Lekić, Lelčanin, Luković, Ljevak, Ljubić, Manojlović, Marković, Matović, Marinković, Martić, Maslar, Madžgalj, Macura, Milosavljević, Milićević, Milićarac, Miletić, Milošević, Milunović, Miljković, Mladenović, Mladenović, Negojević, Nedović, Nikolić, Nikić, Novković, Novčić, Pantović, Pejkić, Petković, Petrović, Popović, Portić, Protić, Radević, Radić, Radmužević, Radojković, Radošević,

Radovanović, Račić, Rajković, Ristić, Rmuš, Savović, Simonović, Spalević, Spasojević, Stefanović, Simić, Tomović, Trajković, Filipović, Cerović, Šarić.

Nastanak prezimena vezujemo za feudalni poredak, kad se porodica organizira kao krvna i proizvodna jedinica, uključena u stalež povlašćenih ili u stalež potlačenih. I ti se staleži razlikuju po prezimenima. Plemićima su ona bila poglavito potrebna zato da osiguraju nasljedna prava, da baštine ugled, položaj i imetak, da sačuvaju za potomstvo stečene povlastice. U njih se prezimena i najranije javljaju (Šimunović 1978: 14–15).

Ženska lična imena

Aleksandra, 1993; Aleksandra, 1996; Andrijana, 1991; Andrijana, 1991; Anka, 1966; Biljana, 1973; Biljana, 1974; Borka, 1971; Bosiljka, 1930; Branka, 1965; Danica, 1945; Danijela, 1996; Danojla, 1978; Danojla, 1996; Darinka, 1929; Darinka, 1933; Darinka, 1937; Desanka, 1937; Dijana, 1996; Dijana, 1997; Dmitra, 1937; Dobrila, 1968; Dobrinka, 1950; Dostana, 1976; Dragana, 1967; Dragana, 1971; Dragana, 1973; Dragana, 1978; Dragana, 1994; Dragana, 1997; Dragica, 1936; Draginja, 1937; Draginja, 1946; Dragojla, 1965; Draguna, 1958; Ivana, 1987; Jelena, 1961; Jelena, 1984; Jovana, 1994; Jovana, 1999; Jovanka, 1944; Krstinja, 1939; Ksenija, 1942; Laposava, 1941; Ljiljana, 1997; Ljuba, 1955; Ljubinka, 1940; Ljubinka, 1959; Marica, 1943; Marica, 1955; Marija, 1984; Marina, 1988; Milanka, 1935; Milanka, 1942; Milanka, 1952; Milanka, 1974; Mileva, 1949; Milica, 1993; Milica, 1997; Milijana, 1937; Milijana, 1937; Milijana, 1941; Milijana, 1944; Milojka, 1971; Milojka, 1971; Milunka, 1929; Milunka, 1939; Mirjana, 1934; Mirjana, 1946; Mirjana, 1992; Mladenka, 1982; Nada, 1972; Nada, 1992; Nadica, 1995; Natalija, 1945; Natalija, 1956; Natalija, 1984; Nataša, 1969; Nataša, 1993; Nevenka, 1939;

Novka, 1941; Persa, 1943; Persa, 1948; Rada, 1936; Rada, 1940; Radmila, 1960; Radmila, 1993; Radojka, 1970; Radojka, 1973; Radojka, 1977; Rakica, 1953; Ranka, 1974; Rosa, 1937; Rosa, 1948; Sanja, 1999; Sanja, 1994; Senka, 1961; Slavica, 1966; Slavka, 1964; Snežana, 1971; Snežana, 1976; Snežana, 1994; Stana, 1934; Stanuša, 1948; Stevka, 1947; Stojana, 1948; Stojana, 1948; Stojka, 1936; Suzana, 1985; Svetlana, 1973; Svetlana, 1998; Svetlana, 1998; Tamara, 1995; Tatjana, 1975; Tatjana, 1982; Valentina, 1999; Vanja, 1996; Vera, 1987; Veselinka, 1952; Veselinka, 1968; Vesna, 1974; Vidosava, 1928; Vidosava, 1948; Vladana, 1999; Vuka, 1964; Vukosava, 1935; Zorica, 1993; Zorka, 1954.

Muška lična imena

Aleksandar, 1996; Bogdan, 1993; Bojan, 1985; Borivoje, 1955; Branislav, 1959; Branislav, 1972; Budimir, 1940; Budimir, 1993; Damjan, 1983; Darko, 1971; David, 1967; Dejan, 1975; Dejan, 1977; Dejan, 1980; Dimitrije, 1923; Dobrivoje, 1979; Dobroslav, 1933; Dojčilo, 1996; Dojčilo, 1956; Dragan, 1982; Dragan, 1983; Dragan, 1992; Drago, 1980; Dragoje, 1980; Dragomir, 1930; Dragutin, 1942; Dušan, 1963; Dušan, 1997; Duško, 1965; Đoko, 1958; Gojko, 1965; Goran, 1965; Goran, 1967; Goran, 1975; Igor, 1973; Ilija, 1960; Ivan, 1989; Ivan, 1996; Jovan, 1947; Jovan, 1997; Jugoslav, 1981; Ljubo, 1994; Ljubomir, 1949; Manojlo, 1936; Manojlo, 1956; Marijan, 1967; Miladin, 1967; Milan, 1981; Milenko, 1967; Milenko, 1964; Mileta, 1945; Milija, 1944; Milisav, 1938; Milisav, 1960; Milisav, 1992; Milo, 1949; Miloje, 1959; Miloje, 1967; Miloje, 1977; Milojko, 1975; Milonja, 1969; Milorad, 1976; Milorad, 1981; Milorad, 1985; Milorad, 1990; Milosav, 1939; Milosav, 1974; Miloš, 1938; Miloš, 1991; Milovan, 1944; Milovan, 1952; Milovan, 1952; Milovan, 1965; Milovan, 1975;

Milovan, 1978; Miljan, 1982; Miljan, 1984; Miodrag, 1976; Mirko, 1950; Mirko, 1997; Mladen, 1978; Mladen, 1982; Mojsije, 1946; Momčilo, 1965; Momčilo, 1969; Momir, 1963; Nebojša, 1938; Neđeljko, 1978; Nemanja, 1996; Novak, 1964; Novica, 1967; Novica, 1995; Panto, 1965; Pavle, 1993; Puniša, 1964; Puniša, 1968; Radan, 1982; Rade, 1939; Rade, 1953; Rade, 1982; Radenko, 1970; Radič, 1977; Radisav, 1937; Radivoje, 1960; Radivoje, 1981; Radojica, 1962; Radojica, 1964; Radojko, 1977; Radojko, 1985; Radoman, 1953; Radoman, 1969; Radomir, 1949; Radomir, 1966; Radonja, 1955; Radonja, 1976; Radonja, 1980; Radovan, 1970; Radovan, 1979; Rajko, 1963; Rajko, 1973; Ranko, 1950; Ratko, 1990; Ratko, 1967; Rodoljub, 1975; Saša, 1978; Simo, 1972; Slavko, 1960; Slavko, 1970; Slavko, 1975; Srđan, 1980; Srđan, 1985; Strašimir, 1943; Tomislav, 1937; Tomislav, 1937; Tomislav, 1953; Vasilj, 1949; Vaso, 1965; Vaso, 1974; Velibor, 1972; Velimir, 1976; Veselin, 1961; Vesko, 1962; Vladan, 1977; Vladan, 1991; Vladica, 1972; Vladimir, 1961; Vlajko, 1991; Vojislav, 1932; Vojislav, 1958; Vučelja, 1948; Vujadin, 1951; Zoran, 1958; Zoran, 1962; Zoran, 1985; Žarko, 1950; Željko, 1965; Željko, 1966; Željko, 1989.

Danas bi bilo veoma teško utvrditi kad se lično ime javlja. Ni približno se ne može odrediti vreme nastajanja. Ima dosta verovatnoće da se lično ime pojavljivalo u različitim vremenima i na različitim stranama u zavisnosti od uslova koji su bili nužni za lično imenovanje. S potpunom sigurnošću možemo reći da je lično ime nastalo pre pojave bilo koje pismenosti u bilo kojoj ljudskoj civilizaciji (Jović 1993: 9–10). Crnogorski jezik je iz opšteslovenske zajednice naslijedio antroponimijski sistem. Ovaj sistem se najprije sastojao iz muških i ženskih ličnih imena (kraća i puna), a onda iz imena po ocu i imena po mužu za žene. Savremeno doba karakteriše usvajanje imena i iz drugih jezika.

Lično ime (*nomen proprium*) predstavlja trajnu oznaku po kojoj se jedna osoba, najčešće do kraja života, razlikuje od druge. Ono se kod svih naroda smatra ne samo prostom oznakom već ekvivalentom same ličnosti. Sticanjem ličnog imena dijete dobija status ljudske jedinke i postaje član društva. Dakle, davanje imena je čin inicijacije – uvođenja jedinke u novi društveni status. Davanje ličnog imena je društveno i kulturno uslovljeno (Došljak 2000: 15).

Zvanična lična imena Šekulara možemo podijeliti na narodna i imena stranoga porijekla.

Sva narodna imena Šekulara svrstali smo u četiri grupe. Crnogorski imenoslov je ova četiri tipa imena naslijedio iz praslovenske jezičke zajednice:

1. složena (npr: Vukosava, Dragomir);
2. transponovana (npr: Nevenka, Golub);
3. izvedena (npr: Novka, Vladan) i
4. skraćena (npr: Rosa, Simo).

Složena imena su u indoevropskoj zajednici bila najčvršći sloj i sva su u narodu i semantički i tvorbeno objašnjiva. Sastavljena su, kao dvočlana, iz dvije jednosložne osnove.

Transponovana imena (imaju i naziv samotvorna) svoje leksičko značenje čuvaju na način što se vezuju za apelativ od koga su i nastala. Sva imena iz ove grupe su tradicionalna i nijedno ne možemo svrstati u tzv. pomodna.

Od osnova narodnih imena nalazimo: Blag-, Bog-, Boj-, Bor-, Bran-, Bud-, Dar-, Des-, Drag-, Duš-, Goj-, Gor-, Ljub-, Mar-, Mil-, Mir-, Mom-, Nad-, Nov-, Rad-, Slad-, Slav-, Srd-, Stan-, Stoj-, Svet-, Vel-, Vid-, Vlad-, Zor-, Žar-.

Sufiksi zastupljeni u imenoslovu Šekulara su: -adin, -ajlo, -ak, -an, -ana, -anka, -ena, -enko, -eta, -en, -eva, -ica, -ić, -ija, -ilo, -in, -ina, -iša, -ka, -ko, -man, -oje, -ojka, -oš, -ota, -un, -una, -uša, -utin.

Hrišćanska ili kalendarska lična imena Šekulara razvrstana su u nekoliko kategorija:

1. starozavjetna (Ilija, Ivan, Jovan);
2. imena Hristovih učenika, apostola, evanđelista (Petar, Tomo, Marko, Matija);
3. imena nebeskih sila (Mihailo) i
4. imena mučenika ranog hrišćanstva (Đorđije, Danilo, Dimitrije, Vasilije, Nikola, Stefan, Marija, Ana, Danijela, Marica).

Uvek je postojala težnja da se lično ime na neki način motiviše, pa je tako i danas. Ova konstatacija je svakako univerzalna. Međutim motivisanost je u vezi sa ličnim imenom morala biti drugačija nego kad je reč o ostalim jezičkim znacima. Motivisanost je pretežno semantičkog tipa i isto toliko česta, ako ne i češća, metaforička (Jović 1993: 10).

Opštepoznata je činjenica da se nadijevanje imena detetu vezuje za vrijeme rađanja, ali i za lične ukuse onih koji darivaju lično ime. Ranije je to bio čin koji je vezan za kumove. Vremenom se to mijenjalo, pa su u nadijevanju imena sve više učestvovali roditelji, braća, sestre ili bliža rodbina. U ranijim vremenima (danas se to lagano vraća) su se davala imena po precima, rodonačelniku, svecima uoči kojih su se rađala djeca, i sl. Različiti su faktori koji utiču na imenovanje deteta. Najčešći motivi pri nadijevanju imena su: redosljed rađanja, značenje deteta za roditelje, očekivane osobine naravi, imena po nazivima boja, zaštitna imena, teoforna, umjetnička (književna) djela, i dr.

Imenoslov Šekulara u potpunosti se uklapa u opštegorski imenoslov i skoro ni po čemu se ne izdvaja iz njega.

Literatura:

- Bakić 2005 – Radovan Bakić, *Gornje Polimlje: priroda, stanovništvo i naselja*, Andrijevića (Komovi) – Nikšić (Filozofski fakultet)
- Barjaktarović 2014 – Mirko Barjaktarović, *Šekular, etnološka studija*, CANU, Podgorica
- Berane 2012 – *Berane – opšta monografija*, (urednik Vukota Babović, i dr), Berane
- Bogavac 2013 – Tomislav Bogavac, *Porijeklo i nastanak imena Šekular*, Tokovi 2/2013, Berane, 117-124.
- Brakočević 2013 – Rade Brakočević, *Lomni Šekular*, autorsko izdanje, Beograd
- Dašić 2006 - Miomir Dašić, *Šekular i Šekularci od pomena do 1941. godine*, CANU, Podgorica
- Došljak 2000 – Draško Došljak, *Lična imena Zaostra*, Filozofski fakultet, Priština
- Došljak 2015 – Draško Došljak, *Onomastika Budimlje*, Filozofski fakultet, Nikšić
- Erdeljanović 1926 – Jovan Erdeljanović, *Stara Crna Gora, naselja i poreklo stanovništva*, Beograd
- Jović 1993 – Dušan Jović, *Lično ime kao jezički znak*, Baština /1993, Priština, 9-16.
- Lalević – Protić 1903 – Bogdan Lalević, Ivan Protić, *Vasojevići u crnogorskoj granici*, SKA, Beograd
- Loma 2013 - Aleksandar Loma, *Toponimija Banjske hrisovulje*, SANU, Beograd
- Lutovac 1957 – Milisav Lutovac, *Ivangradska (Beranska) kotlina*, SANU, Beograd
- Lutovac 1973 – Milisav Lutovac, *Simbioze, plemenske transplantacije i splemenjavanje u nekim oblastima Jugoslavije*, GEI, SANU, 16-18, Beograd

-
- Pulaha 1974 - Selami Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë
  - Kovačević 1890 – Ljubomir Kovačević, Svetostefanska hrisovulja, Spomenik SKA 4, Beograd 1890, u: *Zadužbine Kosova, spomenici i znamenja srpskog naroda*, Prizren – Beograd, 1987.
  - Kulišić 1980 – Špiro Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca*, Titograd
  - Skok 1971-1974 – Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, knj I-IV
  - Stijović 2007 – Rada Stijović, *Govor Gornjih Vasojevića*, SANU, Beograd
  - Šimunović 1978 – Mate Šimunović, *Motivacija prostih osobnih imena u nas*, Onomastica Jugoslavica, 7, 165-175, Zagreb
  - Šufflay 1925 – Milan Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd
  - Vešović 2018 – Radoslav Jagoš Vešović, *Pleme Vasojevići, u vezi sa istorijom Crne Gore i plemenskim životom susjednih brda*, Centar za kulturu, Berane

ZAPISANO JE (4)

Branko Borilović

This issue of the journal contains the segment “It has been recorded” representing an archive of quotations conceived as a brief review of published records on Montenegro and Montenegrins throughout different periods. In this issue we publish the records related to the Petrović dynasty.

Vladika Danilo (1677–1735)

Da je vladika Danilo Petrović Njegoš rodonačelnik dinastije Petrovića, bio prvi vođa jedne balkanske zemlje koji je primljen na dvor cara Petra Velikog 1715. godine.

Matica, Podgorica, zima – proljeće, 2013, str. 57.

Da je vladika Danilo novac koji je dobijao iz Rusije pozajmljivao, a onaj kome je pozajmljivao bio je u obavezi da plati 6% kamate. Tim novcem je pomagao sirotinji, ali i zidao manastire, čak i Cetinjski manastir 1724. godine.

Kapisoda, Ljubomir, *Manastir Stanjevići*, Cetinje, 1998, str. 30.

Da su Zećani sakupili 1000 dukata za otkup vladike Danila kada su ga Turci na prevaru uhvatili 1707. godine. Ostali dio otkupa od 2000 dukata sakupili su Crnogorci prodajom „skupocjenih crkvenih odježda“.

Karadžić, Vuk Stefanović, *Crna Gora i Crnogorci*, CID, 2017, str. 41.

Da je mauzolej vladike Danila na Orlovom kršu izgrađen po nacrtu knjaginje Jelene i pod nadzorom inženjera Radovića. Kamen za podizanje mauzoleja dobavljen je sa Ljubovića, a gradili su ga Korčulani i domaći majstori. „Medaljon“ sa likom vladike Danila uradio je srpski umjetnik Đorđe Jovanović.

Vesnik srpske crkve, Beograd, sv. X, oktobar 1896, str. 941.

Da su zemni ostaci vladike Danila Petrovića Njegoša prenešeni na Orlov krš 7. septembra 1896. godine.

Vesnik srpske crkve, Beograd, sv. VII, jul 1896, str. 647.

Da je na mjestu današnjeg spomenika vladici Danilu na Orlovom kršu Ivan-beg Crnojević bio podigao tvrđavu „radi zaštite od neprijatelja“. Tvrđava je porušena kad i Cetinjski manastir 1692. godine, a tragovi su se videli sve dok nije „sravnjen za podizanje spomenika vladici Danilu“.

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 25.

Vladika Sava (1702–1782)

Da je vladika Sava Petrović imao dobre veze sa napuljskim dvorom. Zbog toga je u Napulju 1751. godine sa crnogorskim pasošem uputio Stanoja Humca i Vučetu Martinovića „iz slobodne knjaževine Crne Gore...“ da „izvide“ teren za preseljenje jednog broja Crnogoraca u ondašnju Kraljevinu

---

Dvije Sicilije (Napulj). U ovu regiju je trebalo da se iseli trideset porodica iz Cetinja, Čeklića i Bjelopavlića.

Istorija Crne Gore, III knjiga, tom I, Titograd, 1975, str. 311.

Vladika Vasilije (1709–1766)

Da je Vladika Vasilije poslao na školovanje u Rusiju „dvanaest mladića iz najuglednijih crnogorskih kuća: Rafail Petrović, Ivan Petrović, Vojin Petrović, Ivan Petrović, Petar Radonjić, Toma Marašević, Sava Radonjić, Simeon Plamenac, Nikola Plamenac, Gavriilo Radulović, Mihailo Borilović i Ivan Vukotić“.

Stanojević, Gligor, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba (1740–1766)*, Beograd, 1979, str. 152.

Da je Sima Milutinović u svojoj knjizi „Istorija Crne Gore“ zapisao da je carica Jelisaveta predložila vladici Vasiliju da joj pošalje toliko Crnogoraca da od njih sastavi naročiti „Crnogorski puk“.

Dorđević, Vladan, *Evropa i Crna Gora*, Beograd, 1912, str. 87.

Da je vladika Vasilije smatrao da sa 50.000 dukata, koje bi dobijao iz Rusije, mogao urediti državu i „braniti svoju nezavisnost“. Takođe je smatrao da Crna Gora u svojem „stenju“ krije zalihe srebra i zlata, pa traži od Rusa da mu pošalju stručnjake koji će rudno blago vaditi iz zemlje. Zauzvrat, Crnogorci će kovati novac sa likom ruske carice. Htio je i da nabavi štampariju „da ne bi do veka prosjačio po Rusiji potrebne crkvene knjige“.

Dorđević, Vladan, *Evropa i Crna Gora*, Beograd, 1912, str. 108.

Da je vladika Vasilije, u pismu od 29. 04. 1753. godine Praviteljstvujušćem senatu, rekao i ovo: „No kako sam za vreme moga bavljenja ovde video, da mnogi Srbi (srbijanski ljudi) dolaze u Rusiju i da od Milosti Njenog Imperatorskog Veličanstva dobiju časti i dostojanstva, to sumlje ne može biti da će se neki Srbi bez osnova nazivati Crnogorcima i plemićima (šljahtičami – poljski plemić, prim. B.B) te na taj način dobijati časti i dostojanstva, i takvih može biti već ima“. Dalje kaže da će on u buduće davati „svedodžbe“ Crnogorcima koji budu željeli da stupe u službu Nj. I. Veličanstva „da se ne bi koje kakve varalice izdavale za dobre Crnogorce i da ne bi ružili „čast crnogorskog naroda“. Sve to je srpski historičar Jovan Tomić okarakterisao kao „nesrpsku stvar“.

Đorđević, Vladan, *Evropa i Crna Gora*, Beograd, 1912, str. 83.

Da je vladika Vasilije 3. maja 1754. godine doživio velike počasti u Rusiji. Najprije je primljen od strane carice Jelisavete u manastiru Veskresenskom u Moskvi, a potom su dugo razgovarali. Vasilije se zalagao da jedan dio Crnogoraca preseli u Rusiju i kao „dobar otac“ starao se o njihovoj bezbjednosti i sticanju carske milosti.

Mitropolit crnogorski Vasilije Petrović Njegoš ili Istorija Crne Gore od 1750-1766. godine. Napisao Marko Dragović, Cetinje, 1881, str. 14–15.

Da je vladika Vasilije u pismu grofu i diplomati Bestuževu-Rjuminu (1693–1766) napisao sljedeće: „Po vašoj želji evo ću vam napisati sljedeće o narodu crnogorskome. U staro vrijeme crnogorski se je narod nalazio pod vladom prirodnijeh svojih knjaževa. Poslije tih knjaževa ostala je republika pod vladom svojih mitropolita...“

Mitropolit crnogorski Vasilije Petrović Njegoš ili Istorija Crne Gore od 1750-1766. godine. Napisao Marko Dragović, Cetinje, 1881, str. 10.

Da je vladika Vasilije u Cetinjskom manastiru otvorio „škole za mlade ljude, koji su željeli posvetiti sebe sveštiničkoj službi“. U pismu grofu Bestuževu-Rjuminu on se žali da mu je narod neobrazovan, a da je prirodno bistar i da mu treba pomoć za otvaranje škola riječima: „Takvoga su uma Crnogorci da i ne mnogo učeni Crnogorac može predobiti govorništvo velikoga filozofa rimskoga“.

Mitropolit crnogorski Vasilije Petrović Njegoš ili Istorija Crne Gore od 1750–1766. godine. Napisao Marko Dragović, Cetinje, 1881, str. 6–7.

Da je vladika Vasilije u svojoj knjizi „Istorija o Crnoj Gori“, zapisao da „Baoša“ zetski knez, nije htio biti ni u kakvom dogovoru sa srpskim knezom Vukanom i da sa njim neće sklapati nikakve dogovore. Dalje je zapisao: „Malo će Srbliji bitku dobiše, bez Crnogoraca i Brđana“.

Istorija o Crnoj Gori, Cetinje–Titograd, 1985, str. 49–51.

Da je vladika Vasilije zapisao i ovo: „Crnogorci od svojih saveznika Srba, turskih podanika, bjehu ostavljeni, a pored toga Turcima zajedno na Crnogorce podoše u rat Hercegovci, kojima Turci nikad ne dozvoljavaju da nose oružje, osim kad idu u rat protiv Crne Gore“

Istorija o Crnoj Gori, Cetinje–Titograd, 1985, str. 77.

Petar I Petrović Njegoš (1748–1830)

Da je Petar I Petrović Njegoš, kao komandant crnogorsko-bokeških trupa u borbama protiv velike i moćne Napoleonove vojske, 1806. godine prilikom opsade Dubrovnika, savjetovao svoje podanike riječima: „Ja molim svakog Crnogorca i Primorca u tri puta zaklinjem Bogom svedržiteljem da ne bi u

sela nikakve zulume oli pakosti činili. Koji me ne osluša da ga Bog gospod žestoko i nemilosrdno porazi“.

Da je 1788. godine Petar I, svojim „uplivom odvratio Mahmud pašu Skadarskog, od ratovanja protiv Rusije“ zbog čega je dobio Orden Aleksandra Nevskog. O tome je pisao V. Bronevski koji zapaža da je Vladika govorio italijanski, francuski i ruski jezik tako dobro kao da govori „svojim prirodnim slovenskim jezikom“.

Zbornik Više pomorske škole u Kotoru, br. 3–4, 1976/1977, str. 59–60.

Da su mnogi stranci Petra I Petrovića Njegoša oslovljavali kao gospodara Crne Gore, pa i Karađorđe. Toliko je bio cijenjen u narodu da su njegove riječi „bile jače od odluka svih zborova“. Važio je za vladiku-asketu, a ne za vladiku-knjaza.

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 126.

Da je car Aleksandar I 1803. godine okrivio Petra I da je htio da „proda“ Crnu Goru Francuskoj. Ruski Sinod je bio još oštrij, pa je njihov izaslanik grof Marko Ivelić zaprijetio da će Petra I uhvatiti i poslati u Sibir. Zbog toga su se Crnogorci 1804. sakupili na Cetinje i poslali „aber“ u kome se kaže da „Ruski Sinod nema pravo nad arhijerejima koji nijesu njemu potčinjeni“. Takođe, ističu da nijesu zavisni „ni od koga, samo što smo slušali nastavljenija i pokoravali se vlasti naših mitropolita, koji su nas naučili braniti pravoslavnu vjeru i svoju slobodu“.

Istorijski zapisi, Cetinje, knj. IX, sv. 1, 1953, str. 77–78.

Da su Bokelji na skupštini u Risnu odlučili da pozovu vladiku Petra I kako bi zajedno sa Crnogorcima onemogućili ulazak Francuza u Boku. Crnogorska Skupština je prihvatila ovaj predlog 27. februara 1806. godine. Kako bi mobilisao i Brđane za isti

---

poduhvat, uputio im je poslanicu u kojoj piše: „Kazaće vi gospodin Petronije i ostali vaši Brđani, koji su ovamo dohodili, kako je faleći boga, Boka i sve ovo primorje danas s nama i mi s njima...“

Matica, Podgorica, proljeće 2010. str. 184.

Da je vladika Petar I 1806. godine pozvao na Cetinje glavare Crne Gore i Brda, đe su odlučili da brane Boku od francuskih trupa. Bokelji, obradovani tom odlukom, izaberu vladiku Petra za člana i predsjednika odbora, koji je tada upravljao Bokom.

Glasnik Srpskog učenog društva, knjiga XLII, Beograd 1875, str. 155.

Da je Vladika Petar I, na pitanje zašto je ratovao protiv Francuske, maršalu Marmonu odgovorio „da se Crna Gora nalazi pod zaštitom Rusije koja ga je obasipala dobričinstvima, smatrao je svojom dužnošću da joj se pokori...“. Na kraju ga je Vladika uvjeravao da će „Crnogorski narod živjeti u dobrim susjetskim odnosima i da se nećemo imati prilike požaliti, te da bi mu bilo drago da bude u milosti njegovoga vladara“.

Maršal Marmont, *Memoari*, Split, 1984, str. 69.

Da je ruski dvor naredio Svetom sinodu da proglasi Petra I Petrovića Njegoša za jeretika. U gramati koju su mu poslali stoji: „Narod ne poučavate u vjeri i zakonu, pa još što je gore po čitave godine propustite bez službe božje. Takvo žalosno stanje, koje prijeti opasnošću hristijanskoj vjeri u Crnoj Gori i Brdima, obratilo je na sebi pažnju Svetog Sinoda koji vas smatra za učitelja zla“. Na gramatu su Crnogorci odgovorili: „A mi narod crnogorski i brdski dobro poznajemo vas, i uvjereni smo da od onoga što vi nama obećavate ne bi za nas nikakva ni slova, ni čast ni sreća posljedovala“.

Backović, Marko, *Crna Gora pri kraju devetnaestog vijeka*, Beograd, 1895, str. 59.

Da je vladika Petar I Petrović Njegoš prodao dva svoja broda Vasu Đurasoviću, bokeškom kapetanu. Vladika je brodove dobio na poklon od admirala Senjavina (ruski admiral, jedan od najpoznatijih tokom Napoleonovih ratova, prim. BB.). Brodove „San Pietro“ i „San Nikola“ Vladika je prodao za 20.000 fiorina.

Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XVII, 1969, str. 79.

Da je maršal Marmon 1808. godine poklonio veoma vrijednu sliku vladici Petru I. Radi se o portretu Napoleona koji je ukrašen dijamantima.

Maršal Marmont: *Memoari*, Split, 1984, str. 106.

Da je vladika Petar I 1777. godine, kada je došao u posjetu Rusiji, bio ne malo iznenađen odlukom petrogradskog „oberpolicmajstora“ da napušta Petrograd i Rusiju. Njegov korte (kortež – pratilac/ prim. BB) bio je sekretar opat Dolci (Francisko Dolci de Visković – prim. BB). Kao i Petar I, i opat Dolci je bio pod velikom prismotrom petrogradskih vlasti. Ruske vlasti su od njega tražile da okleveta vladiku i predstavi ga kao varalicu koja ne može biti arhijerej bez „dopuštanja ruskog Sinoda“. Na te klevete vladika im je odgovorio: „Zar oni ne znaju da vlast ruskog Sinoda ne izlazi izvan granica ruske države i da slavonoilirski narodi imaju slobode u crkvenijem pravima“.

Dorđević, Vladan: *Crna Gora i Rusija*, Beograd, 1914. str. 11.

Da je krvna osveta u vrijeme vladike Petra I toliko bila uzela maha da je samo u sukobu Čevljana i Bjelica bilo 75 „mrtvih glava“, a od toga samo u Velestovu 71. Od 4000 kuća u Crnoj Gori, jedna četvrtina je bila u zavadi, što će reći oko 1000 ljudi je imalo problema sa krvnom osvetom.

Dorđević, Vladan: *Crna Gora i Rusija*, Beograd, 1914. str. 31.

Da se titula „veliki vojvoda“ („obervojvoda“) prvi put pominje u Crnoj Gori u vrijeme vladike Petra I i to u slučaju Srbina Nikole Davidovića „koji je imao prilike da učini Rusiji takvih usluga da je sada njen povjerenik u ozbiljnim poslovima“. Vladika je njegovom prezimenu dodao i prezime „Crnojević“ ne bi li ga zbog toga Rusi i Crnogorci smatrali nasljednikom nekadašnjih crnogorskih vladalaca. Na opštem narodnom crnogorskom zboru on je dobio punomoćje da pregovara sa Rusima oko važnih pitanja Crne Gore, pa i o tzv. 21 „artiklu“ (članovi – prim. BB)“. U trećem članu ovih uputstava se kaže: „Kada je 1797 propala mletačka republika, mi smo braneći grad Budvu dva puta odbranili bokeljsku provinciju od Francuza, za vreme poslednjeg rusko-austrijskog rata s Turcima...“

Dorđević, Vladan: *Crna Gora i Rusija*, Beograd, 1914. str. 43.

Da je Tomo Krstov Popović iz Herceg Novog objavio podatak koji govorio o posljednjim trenucima i smrti vladike Petra I. U tekstu kaže sljedeće: „6. oktobra u veče ustao je, pripremio okrote, upalio svijeću, stavio na sto krst i jevanđelje, pomolio se Bogu i za tim izdahnuo“.

Brankovo kolo, Sr. Karlovci, 1907, str. 663–664.

Da je jedan francuski general predložio vladici Petru I dvoboj crnogorskog i francuskog vojnika. Prema legendi, Petar I je prihvatio prijedlog i odredio predstavnika crnogorske vojske. Bio je to korpulentni Čevljanin po prezimenu Gardašević. Francuski vojnik, koji je bio vješt ovom tipu borbe, pokušao je ismijati protivnika time što mu je povukao ućkur iz gaća čime ga je izložio svojevrsnom poniženju. Upravo taj nedostojan postupak skupo ga je koštao. Naime, Gardašević budući da je branio svoju čast i čast crnogorske vojske dodatno je bio motivisan pa je protivnika gorštački, boksom pogodio u tijelo i

zajedno sa njim našao se na zemlji. Kad se pridigao u rukama je držao protivnikov „grkljan“.

Krstović, Slavko: *Sport u Tivtu*, 2011, str. 66.

Da je Simeon Petrović Orlović, rodom iz Like (Hrvatska), bio pisar kod vladike Petra I i mnogo ga je volio i cijenio. On je i u vladičino ime vršio prepisku sa mnogim znamenitim ljudima onog vremena, a pregovarao je i sa austrijskim vlastima oko pograničnih mjesta. Bio je omiljen među Crnogorcima i Bokeljima zbog toga što je umio da se „dodvori“ Rusima, te je nazivan „koležsij asessor“ (sudski pomoćnik, prim. B. B).

Spomenik SKA LII, drugi razred, 44, Beograd, 1914. str. 51.

Da je vladika Petar I ostavio amanet bratstvu Kustudijama: „Da vi je na amanet kuća Petrovića, nedajte da ih gaze Guvernadurovići, stavite im se u odbranu“.

Backović, Marko Đ.: *Crna Gora pri kraju devetnajestoga vijeka*, Beograd, 1895. str. 4.

Da je vladika Petar I lično poznao guvernera Pariza, maršala Miratu. Naime on mu se 1804. godine obratio skrećući pažnju „na važnost Crne Gore i na usluge koje bi ona mogla učiniti Francuskoj“.

Zapisi, sv. 1, jul 1927. str. 7.

Da je na Skupštini u Dobroti, 1813. godine, proglašeno ujedinjenje Crne Gore i Boke. Jedan od zaključaka je bio: „One se jedna drugoj zaklinje Gospodom Bogom, na vjernost i da će uvijek ostati sjedinjeni u svakom slučaju i događaju“.

Rotković, Radoslav, *Kratka ilustrovana istorija crnogorskog naroda*, Cetinje, 1996, str. 96

Petar II Petrović Njegoš

Da je Petar II Petrović Njegoš smatrao da Crna Gora neće dobiti „međunarodno priznanje i samostalnost“ dok su na njenom čelu mitropoliti. Zbog toga je slao rođake (Danila i Pavla) na školovanje u Rusiju sa ciljem da jednog dana preuzmu upravljanje Crnom Gorom.

Istorijski zapisi, Cetinje, knj. IX, sv. 1, 1953, str. 414.

Da je Petar II Petrović Njegoš, svoju čuvenu rečenicu: „Crnogorci ne ljube lance“ izgovorio aprila 1851. godine prilikom posjete Vatikanu i crkvi sv. Petra. Tu mu je sveštenik pokazao časne verige i začuđeno upitao: „Zar ih neće Vaša svetlost celivati?“. Na ove riječi, Vladika je odgovorio: „Crnogorci ne ljube lance“.

Nenadović, Ljuba: *Pisma iz Italije*, Beograd, 1971, str. 90.

Da je u Klivlendu (SAD) otkriven spomenik Petru II Petroviću Njegošu. Otvaranje spomenika preko Berlina direktno su pratile i radio stanice u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani.

Zetski glasnik, Cetinje 12. IX. 1936, str. 3.

Da se Petar II Petrović Njegoš u jednom pismu od 19. juna 1844. zahvalio gubernatoru dalmatinskom, u svoje i bratovo ime, na „zlatne sahate koje ste izvolili na dar poslati mome bratu Peru“.

Petrović Njegoš, Petar II: *Pisma III (1843–1851)*, Beograd, 1955, str. 130.

Da je Njegoševo djelo „Šćepan Mali“, štampano mimo njegove volje „Vukovom ortografijom“. Tom prilikom je rekao: „E, nije vrijedno, povjeriti kome štogod“. Rukopis je predao

Andriji Stojkoviću u Trstu, „doduše, nijesam mu rekao da pečata ni starim ni novim pravopisom, on me molio za rukopis, ja sam mu ga dao da čini s njim što hoće“. Ali nije očekivao da će knjiga biti pečatana novom ortografijom i zato kaže: „Ima ko te puteve krčiti bez crnogorskog Vladike“.

Nenadović, Ljuba: *Pisma iz Italije*, Beograd, 1971, str. 54.

Da se Petar II Petrović Njegoš bavio u Napulju „opisivanjem Crne Gore i njene istorije, na francuskom jeziku“. U tome mu je pomogao tamošnji advokat Đuzepe Kaza. Vladika je Kazi diktirao, a ovaj zapisivao njegove riječi na francuskom jeziku. Po pisanju Nenadovića „to je delo već gotovo“. Njegoš je namjeravao ovaj zapis poslati francuskom izdavaču „po imenu Belanžen“, a bila je „udešena za strance, koji nas ne poznaju“.

Nenadović, Ljubomir: *Pisma iz Italije*, mart, 1851, str. 26–27.

Da je Petar II Petrović Njegoš sebi odredio mjesto „ukopa“? Bilo je to 1837. godine kada je izašao na Lovćen sa bratom Perom, Stevanom Perkovićem, Đorđijem i mnogim glavarima. Uzeo je jedan kamen sa vrha Lovćena i rekao: „Draga braćo! Sa ovim kamenom postavljam temelj mojoj vječnoj kući!“ – Na te riječi odgovorio mu je brat Pero: „Bog s tobom Gospodaru što govoriš tako mlad, za tvoju vječnu kuću! Čemu da se na vrh ove planine kopaš kada imaš gotovu raku u Svete Gospođe na Cetinje“.

„Ovo je moja poslednja volja koju ste vi dužni ispuniti i da više o tome ne govorimo“ – rekao je vladika.

Boka, Veliki ilustrovani kalendar za godinu 1912, str. 58-59.

Da je Trifun Đukić, književnik (otac poznatog režisera i slikara Radivoja Lole Đukića, prim. B. B) zapisao da su Njegoševi stihovi našli mjesto i u crkvenoj upotrebi. U tekstu opisuje kako je Simu Popovu Davidoviću iz Paštrovića

napravljen šteta, izgorjela mu je „trnica“ (pojata, prim. BB) i uništen maslinjak. Pošto nijesu mogli naći krivca, tamošnji sveštenici su čitali stihove (kletve) Njogoševe „bog veliki i njegova sila, u zemlju im sjeme skamenilo“, na čemu su svi prisutni uzviknuli: „Amin“. Takvih je primjera bilo još po Crnoj Gori.

Godišnjica Nikole Čupića, knj. XLVII, Beograd, 1938, str. 148–152.

Da se Petar II Petrović Njogoš, u pismu od 24. jula 1845, zahvalio austrijskom dvoru za olakšanje dacije za sir crnogorski.

Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, Nova serija XII, Cetinje, 2016, str. 148.

Da se Petar II Petrović Njogoš, maja 1848. godine, obratio Bokeljima sljedećim riječima: „Boka je i Crna Gora tako spojeni kao duša i tijelo, jedan narod i duh, jedan običaj i jezik, i jedan bez drugoga ne može ni živjeti ni umrijeti, i zato vas ja u srcu ne razlikujem od Crnogoraca, i gotov sam vazda zlo i dobro dijeliti“.

Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, Nova serija XII, Cetinje, 2016, str. 155

Da se Petar II Petrović Njogoš upoznao u Napulju sa „vice-admiralom američke vojne lađe“ i da je dobio poziv da ih posjeti. Poziv je prihvatio i otišao u društvu Ljube Nenadovića kojeg je za tu priliku obukao u crnogorsko odijelo. Viceadmiral ga je dočekao na lađi, gdje mu je ukazana posebna počast. Na lađi su bili postrojeni kadeti dok je vojna muzika svirala ispod mnoštva zastava među kojima je dominirao „veliki američki barjak“ sa svojim zvijezdama. Na brodu je dobio na poklon „malu ali vrlo lijepu mapu Sjeverne Amerike, kao i novčić kovan u vrijeme oslobođenja američkih naroda“, a vladika je darovao admiralu crnogorsko oružje. Nenadović dalje kaže da „Vladika istinski ljubi Ameriku“. U jednom trenutku on je

admiralu rekao da je razmišljao da napusti „Jevropu“ i pređe u Ameriku.

Kada je sašao s broda, topovi su počeli gruvati, a „dvadeset i jedan top pozdravio je suverena Crne Gore“ uz poklič „Eviva, eviva!“

Nenadović, Ljuba: *Pisma iz Italije*, Beograd, 1971, str. 31–32.

Da je jedan engleski lord kada je upoznao Petra II Petrovića Njegoša u Napulju rekao: „Budite uvjereni, da mi je milije što sam video i upoznao Vas, nego Napulj“.

Nenadović, Ljuba: *Pisma iz Italije*, Beograd, 1971, str. 28.

Da je Italijanski kralj naručio „naročiti voz“ koji je „krenuo iz Napulja zbog Vladike“. Vladika je putovao iz Napulja do Kazerte, đe je bio smješten kralj. Na stanici je dočekan od strane kraljevih ađutanata, a prilikom ulaska u kraljevsku sobu, dočekan je od strane mnogih oficira i generala.

Nenadović, Ljuba: *Pisma iz Italije*, Beograd, 1971, str. 66.

Da je Njegoš posjetio Svetu Stolicu/Vatikan aprila 1851. godine. Tom prilikom najviše se zadržao pred Isusovom slikom. Oduševljen njenom ljepotom rekao je: „Kako bi ova Hristova slika mogla progovoriti, prve bi joj riječi bile: Ne činite drugima ono što sami sebi ne želite. Vjera bez dobrih djela, mrtva je“.

Nenadović, Ljubomir: *Pisma iz Italije*, Beograd, 1971, str. 82.

Da se na Cetinju nalazio spomenik Petru II Petroviću Njegošu sa petokrakom. U tekstu je objavljena i slika spomenika.

20. oktobar, 16. septembar 1951, str. 2.

Da je Petar II Petrović Njegoš pri susretu sa Nenadovićem rekao: „Ala se mi Sloveni narobovasmo“ i nastavio: „Ali, mi

Crnogorci bogami, nijesmo. Svakom slobodnom čovjeku možemo slobodno u oči pogledati. Ni pred kim se ne moramo zastidjeti“.

Nenadović, Ljubomir: *Pisma iz Italije*, Beograd, 1971, str. 24.

Da se Petar II Petrović Njegoš peo na Vezuv u specijalnoj stolici koja je za njega napravljena, a naizmjenično su ga nosila četiri nosača. Pri izlasku na Vezuv, vladika je u krater vulkana ubacio 2 kubure.

Nenadović, Ljubomir: *Pisma iz Italije*, Beograd, 1971, str. 37–38.

Da se jedna ulica u Pompeji zove: „Il Principe di Montenegro“ (Knez Crne Gore), a to ime je dobila u Njegoševu čast, koji je 1851. godine posjetio ovaj drevni grad.

Nenadović, Ljubomir: *Pisma iz Italije*, Beograd, 1971, str. 63.

Da su Petar II Petrović Njegoš i ban Jelačić bili bliski prijatelji. Zbog toga je vladika 30. oktobra /11. novembra 1848. godine htio da pošalje 1000 Crnogoraca kako bi pomogli Hrvatima u borbama protiv Mađara. Iako je to bila njegova zamisao, nije uspio da je realizuje iz razloga što nije imao brodove koji bi mogli prevesti toliko ljudi. Imao je na raspolaganju samo 2 broda, koji su mogli da prime svega 500 ljudi. Pod pritiskom Beča, ban Jelačić je odbio pomoć, uz veliku zahvalnost vladici. Čuveni hrvatski historičar Ferdo Šišić kaže da je „gest Crne Gore spram Hrvata“ 1848. godine, bio plemenit, viteški i hrabar“.

Zetski glasnik, Cetinje 1934, br. 42–43, str. 2.

Da je Petar II Petrović Njegoš na proputovanju iz Dubrovnika za Crnu Goru svratio u manastir Savina. Zanimljiv je opis vladčinog izgleda: „Bio je u dugačkoj gornjoj haljini s bijelom postavom, haljina mu je bila od bijele kadife, nju su u ono

vrijeme nosili i svetovnjaci“. Na kraju zaključuju da je bio veoma otmen.

Srđ, Dubrovnik, br. 3, 1906, str. 283.

Da je na Cetinje „pedeset žilavih Crnogoraca prevuklo čuveni bilijar Petra II Petrovića Njegoša, kada je morem stigao iz Trsta“.

Barneski, Renato: *Jelena Savojska*, Beograd, 1988, str. 96.

Da je Petar II Petrović Njegoš prilikom boravka u Rimu vidio lijepu srpkinju Milicu Stojadinović koja mu se dopala. U jednom trenutku je rekao: „Lijepa ona – lijep ja, pjesnik ona – pjesnik ja, da nijesam vladika – eto knjeginje Crnoj Gori“.

Večernje novosti, jul 1970, str. 19.

Da su Petra II Petrovića Njegoša još za života neki Crnogorci, a i Rusi, klevetali govoreći „kako ne misli na svoju pastvu, da se bavi čitanjem knjiga, stihotvorstvom i lovom, da pije i karta“.

Večernje novosti, jul 1970, str. 21.

Da je „sedamnaestogodišnji Rade Tomov kad je čuo da ga Crnogorci traže da preuzme prijesto, pobjegao i sakrio se. Jedva su ga našli rođaci, odmah odveli u crkvu i obukli mu vladičansku odoru. Od stida i muke Rade samo što nije zaplakao. Odupirao se i rekao: „Što činite ljudi od mene, Bog vi sudio! Ne mogu ja vladičine haljine prije reda nedostojno na sebe stavljati!“ Na to mu je Stanko Stijepov poviknuo: „Muč' tu! Grijeh na moju dušu.....“.

Večernje novosti, 8. jul 1974, str. 17.

Da je Petar II Petrović Njegoš „na katoličkim praznicima u Prčnju imao posebno mjesto u horu pred glavnim oltarom“.

Matica, proljeće, 2013 str. 71.

Da je „Tablju“ iznad Cetinjskog manastira podigao Petar II Petrović Njegoš. Tablja je prvobitno zamišljena kao objekat za odbranu manastira. Od te ideje odvratili su ga njegovi najbliži saradnici zbog njene nepristupačnosti za izvlačenje topova. Kasnije su na Tablju isticali posječene turske glave.

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 28.

Da se „Biljarda“ prvobitno zvala „Nova kuća“. Biljardom su je Crnogorci prozvali zbog igre zvane biljar, a u njoj je Petar II Petrović Njegoš napisao „Gorski vijenac“. U Biljardi su živjeli knjaz Danilo i kralj Nikola sve dok 1864. godine nije sebi podigao dvorac.

Nedaliko od Biljarde je 1910. godine sagrađen „Dom slobode“, današnji Vladin dom.

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 30.

Da je za Petra II Petrovića Njegoša zapisano: „Ljepota ljudska, visok, stasit i moćan – mladi Crnogorski Herkules umro je kada je imao svega 38 godina. Ni Italija, ni Beč, ni ljekari evropski ga nijesu spasili i pošto se uvjerio u njihovu nemoć, rezignirano je odlučio da umre u svojoj siromašnoj dragoj mu otadžbini“.

Markov, Evgen: *Putovanje po Srbiji i Crnoj Gori*, S. Petreburg, 1903, prijevod 2005, str. 310.

Da je Petar II Petrović Njegoš u svojoj „Bilježnici“ unosi lična zapažanja i misli, kao i stihove iz francuske poezije. Od ukupno 129 sačuvanih stranica, 25 je ispisano na francuskom jeziku. Bilježio je i stihove Viktora Igoa i Lamartina. Od Igoa je prepisao čak 200 stihova, a 160 od Lamartina.

Bilježnica, Budva, 1915, str. 3.

Da je Petar II Petrović Njegoš prepisku sa poznatim slovenačko-hrvatskim pjesnikom Stankom Vrazom uvijek završavao riječima: „Dragi gospodine Vraže, vrag mi nije mio nigda, Vraz vazda“.

Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927, str. 185–186.

Da je Petar II Petrović Njegoš svom „duhovnom bratu“ Aleksandru Puškinu održao opijelo na groblju u Sankt Petersburgu. Za Puškinovu smrt Njegoš je saznao upravo putujući za Rusiju 22. februara 1837. godine. Bilo je to samo desetak dana poslije Puškinove sahrane. Po opisu S. Gruzinova, Njegoš je „kleknuo na koljena kraj malog drvenog krsta, spustio glavu do zemlje i dugo ostao u tom položaju. Zatim je ustao, pogledao u nebo, i počeo recitovati stihove...“

Pobjeda, 13. 01. 1991, str. 10.

Da je Eduard Grij (austrijski carski savjetnik i okružni poglavar u Kotoru, prim. BB) u pratnji Petra II, 31. marta 1842. godine posjetio Crmnicu.

Milović, Jevto M: *Dnevnik austrijskog komesara Eduarda Grija od 07. 04. 1842. godine*, Titograd CANU, 1985, str. 446–465.

Da se Petar II Petrović Njegoš nalazio na dopisnoj karti koju je izradila „Knjižnica Pahera i Kisića u Mostaru“. Dopisnica sa likom Petra II, štampana je povodom 50-godišnjice smrti velikog pjesnika.

Golub, Sombor, 01. 11. 1901. godine, str. 270.

Da je Stane Lazova iz Bajica još za života Petru II Petroviću Njegošu govorila: „Doći će vrijeme da se pas kubasicom veže a da je ne smije pregristi“. To je rekla povodom zabrane korišćenja voda (mora) samo za „Slavensku narodnost“. U

---

citiranoj knjizi se nalaze i karte turskih zemalja u Evropi će se viditi samo Crna Gora kao slobodna zemlja.

Medaković, V. M. G.: *Hristijani na Balkanskom poluostrvu*, Beograd, 1885, str. 127.

Da su „Slovinci dok bi dočuli na stanici da je doša' vladika crnogorski, svi ljudi od nauke i stručni ljudi, trčahu da vide vladiku. Svaki bješe, srećan koji mogaše viđeti vladiku ali još srećniji onaj koji mogaše š njime govoriti“. Njegoš je sa sobom nosio smotane cigarete od poznatog lješanskog duvana koje je darivao prisutnima. Slovinci su ove cigarete dijelili u više komada, kako bi im ostajalo i za drugi dan, a neki su ih jednostavno zadržali kao uspomenu.

Istorijski zapisi, Titograd, 1963, knj. 20, str. 358.

Da su „Celjske novine“, u broju od 29. novembra 1850. godine, obavijestile svoje čitaoce o Njegoševoj posjeti tom gradu: „Prekjuče imadosmo ovdje zvijezdu jugoslovensku – crnogorskoga vladiku, putujućeg u društvu dvojice Crnogoraca u Beču. Kao svagdje, tako se i ovdje svijet divio ovoj diki jugoslovenstva, koju je priroda tako obilato nakitila, svima duševnim i tjelesnim silama“.

Istorijski zapisi, sv. 1, Titograd, 1961, str. 75.

Da su prve vijesti o smrti Petra II Petrovića Njegoša objavile novine u „Zadru (7. XI), Zagrebu (8. i 10. XI), Trstu (10. XI), Beču (10. i 13. XI), Temišvaru (12. XI), Ljubljani (12. XI), Beogradu (13. i 14.), itd...“.

Istorijski zapisi, 1963, str. 349–376.

Da je Petar II Petrović Njegoš 1837. godine htio da putuje u Pariz, ali su ga u tome spriječili Rusi. Rusi mu nijesu dali

dozvolu ni da posjeti Petrograd jer se kako kažu „svojim ponašanjem u Crnoj Gori kompromitovao“. Nešto kasnije, ipak je otputovao u Petrograd.

Istorijski zapisi, sv. 1. 1954, str. 85.

Da je prilikom putovanja za Trst, Petar II Petrović Njegoš svratio u Zadar, đe je „zbog erđavog i slabog zdravlja“ odlučio da ostane na brodu kojim je putovao. Na brodu su ga posjetili i poklonili mu se „politički i vojni starešine“, a vojna muzika „na poštenje njegovo svirala je na obali“.

Istorijski zapisi, sv. 1–3, 1952, str. 53.

Da je saksonski kralj Fridrih Avgust 1838. godine poklonio Njegošu „prsten sa brilijantima i svojim monogramom“. Njegoš je za uzvrat „kralju sastavio odu koju je docnije prevela na njemački Tereza Albertina Luiza fon Jakob“.

Istorijski zapisi, sv. 1/3, 1952, str. 40.

Da su mnogi Crnogorci za vrijeme Njegoševog odsudstva (od septembra 1846. do marta 1847. godine) zbog velike gladi primali od Turaka mito kako bi iskazali neposlušnost Crnoj Gori. Na udaru su bile skoro sve nahije, jedino se „katunska nahija dobro drži“ iako im je bilo više „potreba no svijema drugim“.

Istorijski zapisi, sv. 1/3, 1952, str. 14.

Da je Petar II Petrović Njegoš u Biljardi, pored ostalog naučio mnoge strane jezike. Francuz Antid Žom, učio ga je francuski jezik, Danilo Kokotović njemački, kao i crtanje topografskih karata i slikanje. U Biljardi je učio i italijanski jezik, a učitelj mu je bio Milorad Medaković.

Istorijski zapisi, 1951, str. 15.

Da su Italijani Petru II Petroviću Njegošu prilikom posjete Pompeji „otkopali“ jednu sobu. Na jednom otkopanom zidu od pepela ukazala se slika Herkulesa „kako ga ljubav razoružava“. Slika ga je toliko impresionirala da je poželio da se izradi kopija koju bi ponio sa sobom.

Istorijski zapisi, 1951, str. 42.

Da je Petar II Petrović Njegoš prilikom boravka u Beču, otkupio Karađorđevu sablju, koju je kasnije opjevao u jednoj pjesmi. Takođe je otkupio od manastira Dečani Dušanov krst. Krst je poslije njegove smrti vraćen istom manastiru. (Interesantno je da je krst prethodno ban Jelačić preslikao, kako bi i Zagrebački muzej imao kopiju ovog eksponata – prim. BB.).

Po pisanju Medakovića, Njegoš je volio starine, ali nije brinuo o njima: „Čudno je i neponjato, kako su vladici starine bile mile, a nije ih znao čuvati“. U tekstu su opisani i drugi primjeri Njegoševe nebrige prema starinama.

Istorijski zapisi, sv. 1/3, 1951, str. 41-49.

Da se Petar II Petrović Njegoš u Napulju, sreo sa Rotšildom u njegovoj vili (Poljski dvorac). Nenadović opisuje Njegoševu superiornost u odnosu na sve prisutne zvanice. Pričao im je o Crnoj Gori i njenom narodu.

Nenadović, Ljubomir: *Pisma iz Italije*, Beograd, 1971, str. 29.

Da je Frančesko D' Ongaro Njegoša upoznao u Trstu. Jednom su prisustvovali pozorišnoj prestavi i o tome je zapisao: „Ja sam ga upoznao u pozorištu, baš kad je gospođica Fic-Sam igrala 'Gizelu'. Ta igra dovede našeg vladiku do ushićenja i on napisa u počast ove pariske silfide prijatnu ditirambu (horska pjesma - prim.B.B) koju sam ja odmah u italijanske stihove preveo i putem novina javnosti predao“.

Ongard, Frančesko D.: *Crnogorka*, Novi Sad. 1876, str. 11.

Da je Petar II Petrović Njegoš jednom prilikom, družeći se sa italijanskim piscem Frančeskom D'Ongarom izjavio: „Ja ću od Crne Gore napraviti uzornu državu“.

Ongard, Frančesko D: *Crnogorka*, Novi Sad. 1876, str. 11.

Da je Milorad Medaković (srpski istoričar i biograf Njegošev 1824–1897) pišući o njemu i o posveti „Gorskog vijenca“ zapisao: „Njegoš je prvobitno posvetio knjazu Milošu Obrenoviću, pa naknadno, zbog nekog nesporazuma, okrene tu posvetu Karađorđu...“.

Večernje novosti, jul 1970. godine, str. 19.

Da je 1844. godine Petar II Petrović Njegoš na poklon dobio geometrijski mali i veliki aparat.

Pisma III (1843–1851), Beograd, 1995, str. 128.

Da je Petar II Petrović Njegoš poslao Antona Drobca da nauči snimanje „obraza dagerotipom“ (jedna vrsta foto aparata – prim. BB).

Cjelokupna djela P. P. Njegoša. Pisma III 1843–1851, Beograd, 1955, str. 275.

Da je Petar II Petrović Njegoš 1844. godine, po svoj prilici u 32. godini života, naučio da pliva. Zapis kaže da se vladika „u glavnom zanima učenjem plivanja“ i da se kupa „čak dva puta dnevno, kad vrijeme dozvoli“. Predhodno je „dao na znanje“ guverneru dalmatinskom da želi posjetiti Prčanj đe „namjerava da se kupa u moru“. Želio je da iznajmi kuću „Bizmalika“, ali kako nije bila završena odsjeo je kod Filipa Lukovića. Nažalost, vrijeme mu nije bilo naklonjeno tako da se ubrzo vratio na Cetinje.

Zapisi, Cetinje, XIX, sv. 5, maj 1838. str. 311–312.

Da je stogodišnji Njegošev otac Tomo Markov, prilikom pristupanja odru na kojem je ležao njegov rano preminuli sin Rade, rekao: „Pomaga vi Bog braćo Crnogorci, dao Bog i sveta Trojica, da ova smrt mojega sina, a vašega i moga gospodara bude srećna za sve nas i našu vitešku zemlju“! Poslije ovih izgovorenih riječi sagao se, poljubio krst i vladčinu ruku, a zatim nastavio: „Veliki sine, diko moja, radosti mladih dana, snago ponose i kreposti starosti moje i slavo roda našega, zar doživjeh da te i takvoga vidim? Bog ti dao rajsko naselje; vaistinu Bože i smrt ti je lijepa, sve ti pristoji pa i smrt“. Još jednom je poljubio krst i ruku i oprostio se riječima: „Žalio bih te i u obraz poljubio, ali to ne mogu, ti si u okrutni vladičanskoj ti si prvosvešteno lice, sve ti prosto bilo“.

Bosanska vila, Sarajevo, god. XXV, br. 16 i 17. 1910. str. 250.

Da je crnogorski prosvjetni klub „Njegoš“ u Saut Čikagu, za vrijeme svoje godišnje proslave, priredio i veče prikazivanja „Gorskog vijenca“. Proslavi je prisustvovao veliki broj zvanica, među kojima i jugoslovenski konzul V. Vukmirović.

Slobodna misao, br. 37, 1935, str. 4.

Da je A. Andrić u svojoj knjizi „Geschichte des Furstenthums Montenegro“ (str. 128) zapisao da je preveo Njegoševu himnu upisanu u kubet crkve sv. Petra u Rimu 1. juna 1851. godin. Ista pjesma je objavljena u časopisu „Danica“ urednika Ljudevita Gaja, br. 8 od 24. februara 1863 (str. 113).

Da je dr Umberto Urbani, prevodilac „Gorskog vijenca“ na italijanski jezik, Njegoša stavljao u kategoriju najslavnijih evropskih pisaca, poput Dantea, Šekspira i Getea.

Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, Kotor, knj. XI, 1963, str. 5.

Da su Filip i Jozo Luković bili prijatelji sa kućom Petrović-Njegoš, posebno sa Petrom I i Petrom II. Jozo je Njegoša primao u salon koji je bio jedinstven na Jadranu. Bio je uređen u francuskom rokoko stilu. Štukaturu u salonu radio je švajcarski umjetnik Karlo de Nedrocis oko 1750. godine.

Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, Kotor, 1963, str. 15.

Da je kontesa Ekaterina Vlastelinović još za života darovala svoj dio Prevlake vladici Petru II Petroviću. Nasljednik vladike Petra II, knjaz Danilo, prodao je Prevlaku svome sekretaru Miloradu Medakoviću za 1.000 forinti, a ovaj opet mitropolitu Nićiforu Dučiću za 3.000 forinta. Dučić je svoj dio Prevlake 1882. godine za isti novac ustupio opštini Krtoljskoj.

Jadranska straža, III godina, broj 3, mart 1925, Split, str. 67.

Da su Bajice uputile protestno pismo austrougarskim vlastima 1916. godine, zbog odluke da se posmrtni ostaci vladike Rada prenesu sa Lovćena na Cetinje.

Večernje novosti, jul 1970, str. 19.

Da je prilikom gradnje kapele na Lovćenu 1925. godine „kralj Aleksandar naredio da se Njegošev grob, koji se nalazi unutra u grobnici – kapelici, okiti raznim ornamentima, a polileleli u sredini kapele okičen je incijalima kraljevima. Ulazna vrata na kapeli izgravirana su znakom dinastije Karađorđevića“.

Večernje novosti, jul 1970, str. 19.

Knjaz Danilo (1826–1860)

Da je knjaz Danilo pozvao 500 zvanica „iz sve Crne Gore“ prilikom sklapanja braka sa Darinkom Kvekić iz Trsta.

Plamenac, Rade Turov: *Memoari*, I dio, Podgorica, str. 5.

Da je knjaz Danilo 1860. godine oduzeo sve barjake Vasojevićima, koje su dobili od Karađorđa i da ih je zamijenio svojim crnogorskim barjacima.

Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, tom XIV, 1939, str. 106.

Da se u vrijeme knjaza Danila u crnogorskim školama počeo izučati sv. Sava.

Bratstvo, 1908, str. 63–67.

Da su aprila 1853. godine knjaz Danilo i Senat izdali naredbu svim nahijama „za poradi mrtvačkijeh trepeza, da ih niko ne smije činiti, niti se nad mrcem grebati, niti kosu sjeći“. Takođe je uredbom zabranjeno da se godišnje samo jednom „krsno ime slavi“. Ko ne bude poštovao ove odredbe ima se globiti „cekinah deset“.

Zakonik knjaza Danila, Titograd, 1982, str. 48.

Da je u „Zakoniku knjaza Danila“ iz 1855. godine, došlo do falsifikovanja nekih podataka. Naime, u članu 92, prepisivač M. Medaković je dodao riječi „do jedino srpske“ što u originalu teksta ne stoji (u ovom Zakonu na više članova je intervenisano čime je originalni tekst povrijeđen – prim. BB).

Bojović, Jovan: *Zakon knjaza Danila*, Titograd, 1982, str. 165.

Da su na Cetinju megdan (dvoboj) podijelila dva rođaka Vukčevića i to pop Nikola i stotinaš Filip Savov. Pošto ih u tom

suludom naumu nije mogao odvratiti ni sam knjaz Danilo, koji ih je više puta mirio, nevoljno je prihvatio dvoboj i odobrio ga. Dvoboju je predhodila svađa rođaka oko stoke, odnosno oko ispaše u planini. Knjaz im je iz riznice donio dva jednaka mača kojima su započeli dvoboj. „Po dogovoru zavađenih dvoboj se održao mačevima, javno pred glavarima i knezom. Filip je čekao na megdanu, a pop ga je napadao, jer je on zvao na dvoboj“. Pošto su jedan drugom nanijeli lakše povrede, pop Nikola ipak nije mogao nastaviti jer je bio posječen preko slabine tako da je došlo do pomirenja. Od tog trenutka rođaci Vukčevići ostatak života proveli su u velikoj ljubavi i slozi. Živjeli su kao rođena braća.

Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, tom III, 1928. str. 105.

Da se malena Crna Gora pominje u čuvenom romanu „Veliki Getsbi“ poznatog američkog romanopisca Frensisu S. Ficdžeralda. (Njegovi romani su obavezno štivo (lektira) za srednjoškolsku i studentsku populaciju u Americi. Roman je adaptiran i izvođen na Brodveju kao pozorišni komad a ekranizovan je pod nazivom „Veliki Getsbi“ prim. BB). U njemu se, između ostalog, govori i o odlikovanjima koje je glavni junak Getsbi dobio, pa se pominju i crnogorska odlikovanja. U tom kontekstu pominje Crnu Goru za koju kaže da se nalazi na „Jadranskom moru,, i da je njen narod ponosan i hrabar te da je imao „burnu“ istoriju. Pokazao je orden na kojem je pisalo – „Orden di Danilo“, a u krugu „Montenegro, Nikolas Rex“. Sa druge je stajala posveta: „Majoru Džeju Getsbiju za izvanrednu hrabrost“.

Ficdžerald, Skot F.: *Veliki Getsbi*, Beograd, 2001, str. 75.

Knjaz/Kralj Nikola (1841–1921)

Da se po povratku Petra Karađorđevića sa Cetinja, beogradska štampa podijelila u dva tabora. Jedan tabor je otvorio „najgrozniju graju protiv Knjaza i Crnogoraca“. Toliko su daleko išli „da stane pamet pred tvornicom takvih grozota“.

Drugi tabor sa vladom na čelu „samo se hirio jer je ta vika samo nekom godila“.

Memoari Gavra Vukovića, Cetinje – Podgorica, 1985, str. 61.

Da je jedan engleski državnik kralju Nikoli otvoreno rekao da je Crna Gora „satrap ruski“ i da je „mnozina“ zbog toga ne simpatišu. „Stoga, dakle, dokle se god bude nahodila u tome obliku, neka se ne nada iskrenoj potpori Engleske.“

Memoari Gavra Vukovića, Cetinje – Podgorica, 1985, str. 52.

Da knjaz Nikola nijednog stanovnika stare Srbije, Brda, Skenderije ili nekog drugog kraja nije pitao „zna li srpski zborit“ nego zna li naški, „zna li katunski zborit, učite se zborit katunski“. Takođe kaže da knjaz „ne polagaše svog povjerenja na srpstvo, nego mnogo više na hrvatstvo“.

Plamenac, Rade Turov: *Memoari I dio*, str. 243.

Da je Lazar Mijušković odbio da iz državne kase isplati 10.000 fiorina kralju i sviti koja je već bila zakazala odmor i „banje“ u inostranstvo. Na kraljevo insistiranje da mu iz kase donese pare, Mijušković se branio da taj novac nije predviđen budžetom i da ne bi bilo u redu da neki državni činovnici ostanu bez mjesečne nadoknade zbog njihovog nekontrolisanog trošenja. Takav stav Mijuškovića prouzrokovao je da se svita vrati sa puta iz Rijeke i Bara đe su već bili otputovali.

Mijušković, Lazar Đ.: *Uspomene*, Nikšić, 2016, str. 16–17.

Da je knjaz Nikola 1886. godine poklonio Jovanu Jovanoviću Zmaju, srpskom pjesniku, imanje u Baru, tačnije Ismail-Pašin dvorac i imanje pod Volujicom, sve u cilju da se nastani u Crnoj Gori.

Pristan grad kojeg nema, Bar, 2006, str. 52.

Da je Petar Plamenac, bivši ministar spoljnih poslova Crne Gore, izjavio za list „Nova Evropa“ (26. maj 1926.) da „jedino srbijanski poslanik savjetuje kralju da zaključi mir i da odmah zatim abdicira“.

Mijušković, Lazar Đ.: *Uspomene*, Nikšić, 2016, str. 149.

Da je Poenkare, ondašnji predsjednik Francuske republike, u svojim memoarima na str. 349 zapisao izjavu Delaros Vernea (...) u kojoj stoji da kralj Nikola razmatra mogućnost separatnog mira i da bi „ustupio položaje planine Lovćen koja dominira nad Kotorom u zamjenu za Skadar u Albaniji“.

Mijušković, Lazar Đ.: *Uspomene*, Nikšić, 2016, str. 147.

Da je dvor prijestolonašljednika Danila na Cetinju građen između ostalog i od sredstava koja su uplaćivana na poštu Crne Gore na Cetinju. Tadašnji upravitelj pošte, Špiro Popović, uplaćena sredstva nije prosljeđivao nadležnim službama (u budžet) već ih je zadržavao i predavao na dvor knjazu Nikoli.

Mijušković, Lazar Đ.: *Uspomene*, Nikšić, 2016, str. 13.

Da je “mafija jednom ponudila knjazu Nikoli izlišnu svotu novca pod uslovom da im on dozvoli da onđe (okolina Bara) sagrade Kazino poput onog u Monte Karlu”. Na to im je knjaz odgovorio: „Ja sam vođa ljudi, a ne stražar kockarskoga salona”. (Isto je nuđeno na ostrva Skadarskog jezera, prim. BB).

Matica, Podgorica, zima, 2010, str. 221–222.

Da je kralj Nikola, kada su mu Crnogorci prilazili na ljubljenje ruke, insistirao da to predhodno učine kraljici pa tek onda njemu. Sve je to radio ne bi li naučio Crnogorce da poštuju svoje žene. Svjestan je bio da je to „daleko najozbiljnija mana“ u karakteru crnogorskog naroda.

Matica, Podgorica, zima, 2009, str. 167.

Da je Žil Vern svoju jahtu prodao crnogorskom knjazu Nikoli i to je bila prva plovna jedinica koja je plovila pod zastavom Crne Gore 1886. godine.

Izvor: *Internet*

Da je knjaz Nikola bio veliki prijatelj sa Edvardom VII, kraljem Velke Britanije, Irske i carem Indije od 1901. do 1910. godine. On je knjaza Nikolu nagovarao da Crna Gora učestvuje na Olimpijadi. Naravno da za to nije bilo ni sredstava ni takmičara tako da je predlog odbijen. Kada je kralj Edvard umro, u znak korote odloženo je otvaranje Zetskog doma.

Rotković, Radoslav: *Kratka ilustrovana istorija crnogorskog naroda*, Podgorica, 2005, str. 356.

Da je kralj Nikola, po pisanju Đ. Markotija jednom strancu na njegovu opasku da Crna Gora nema što da izvozi, odgovorio: „Zaboravili ste na moje šćeri“.

Rotković, Radoslav: *Kratka ilustrovana istorija crnogorskog naroda*, Podgorica, 2005, str. 350.

Da je 24. juna 1876. godine „Hercegovačka vojska proglasila Knjaza Nikolu I Petrovića Njegoša za gospodara od Hercegovine“. Toga dana na Crnom Kuku bila se skupila sva crnogorsko-hercegovačka vojska koja je brojala 18.000 vojnika.

Vojsku, barjak i oružje blagoslovlili su mitropolit crnogorski Ilarion i arhimandrit Visarion Ljubiša.

Plamenac, Rade Turov: *Memoari*, I dio, Podgorica, str. 218.

Da je knjaz Nikola bio u jako dobrim odnosima sa bugarskim knezom Ferdinandom. Toliko su bili prisni da je Ferdinand govorio: „Ti si moj otac, a ja sam tvoj sin“.

Plamenac, Rade Turov: *Memoari*, I dio, str. 243.

Da je knjaz Nikola dobio najljepša imanja u Nikšiću, Podgorici (Kruševac), Spužu, Ulcinju, Baru i drugim mjestima. Ta imanja su mu donosila velike prihode. Samo tokom 1890. godine, prihodovao je oko 100.000 fiorina.

Đurović, Mirčeta: *Trgovinski kapital u Crnoj Gori*, tom I, Podgorica 2008, str. 128–129.

Da je kralj Nikola dobio na poklon od turskog Sultana parobrod koji je bio dugačak oko 120 stopa, jačine 400 konjskih snaga. Krma je bila postavljena „svilom i kadifom a pod njom je divan salon. Oko njega su kabine za spavanje i mermerna banja. Osvijetljen je, a na bokovima su postavljena dva topa“. Parobrod se zove „Zmaj“ i ide 15 milja na „sahat“.

Bosanska vila, Sarajevo, 1899, str. 198.

Da je barjaktar Milić Žugić, krčeći zemlju koju mu je darovao gospodar 1893. godine, naišao na „oklop i podoklopnu košulju, za koju narod kaže da je vojvode Momčila. Istu je poslao gospodaru „kao znak starine bivšeg zmaja od Pirlitora“.

Glas Crnogorca, Cetinje, br. 42, 10. 10. 1894, str. 1–2.

Da je povodom pogibije „Austro-ugarskog prijestolonasljednika NJ. C. Kr. V. Franca Ferdinanda i njegove supruge

---

Vojvotkinje od Hoenberga“ crnogorski gospodar naredio petnaestodnevnu žalost. U zvaničnom saopštenju Cetinja se kaže da je to bio „teroristički akt usamljenih fantasta, zbog kojih ispaštaju hiljade nevinih“.

Glas Crnogorca, Cetinje br. 33, 21. 06. 1914, str. 2.

Da je kralj Aleksandar I, odlikovao njegovo visočanstvo knjaza Nikolu I ordenom sv. Save I stepena, za njegove zasluge na prosvjetnom i književnom polju.

Vesnik srpske crkve, sv. I–II, januar–februar 1896, Beograd, str. 155.

Da je knjaz Nikola bio u kumovskim vezama sa knjazom Srbije Mihailom Obrenovićem. Mihailo je krstio „prvorodeno dijete knjaza Nikole, knjeginju Zorku“. Zasluga za kumstvo pripada Jovanu Sundečiću (sekretar knjaza Nikole) koji je uticao na to da se izmire „Cetinje i Biograd“.

Spomenica, Proslava 50-godišnjice rada Jovana Sundečića, Cetinje 1899, str. 30.

Da je predsjednik Amerike Vudro Vilson 4. jula 1918. godine uputio kralju Nikoli telegram sljedeće sadržine: „Njegovom visočanstvu Nikoli kralju Crne Gore. Iskreno zahvaljujem Vašem Visočanstvu na plemenitim čestitkama koje ste mi tako ljubazno uputili 4. jula, i koje visoko cijenim. Duboko saosjećam sa Vašim Veličanstvom u nesreći koja je snašla Crnu Goru najezdom nemilosrdnog neprijatelja. Uvjeren sam da Vaše Veličanstvo i blagorodni i junački narod Crne Gore neće biti potlačen, nego da će vjerovatno, da su Sjedinjene Države odlučne da vide da će sa konačnom pobjedom koja će doći biti osiguran i priznat integritet i pravo Crne Gore. Šaljem Vašem Veličanstvu svoje najbolje želje“.

Vijesti, Podgorica, 27. 05. 2006, str. X.

Da je kralj Nikola putujući za Beč svratio u Zagreb, đe su mu Zagrebčani priredili svečani doček. Poslije dočeka on je rekao pratiocima: „Bolje je da nas smatraju crvenim Hrvatima, pa da nas dočekaju kao pravu braću, nego da nas drže za braću a dočekaju kao neprijatelje, kao što neki drugi rade, ne čulo mi se za riječ“.

Fakta Montenegrina, Zagreb, 15. 01. 1999, str. 1.

Da je knjaz/kralj Nikola jednom Crnogorcu, koji je uporno tražio da mu se da barjak, odgovorio: „Ne daje se to u portik, nego na bojnom polju“.

Pobjeda, Podgorica, 05. 04. 2009, str. 19.

Da je 17. avgusta 1862. godine na knjaza Nikolu izvršen atentat. Toga dana na njega je pucao Savo Milov Radonjić sa Lipe Dobrske i neznatno ga ranio. Savo je brzo uhvaćen, ali je još brže utekao zatvorskim čuvarima još dok su ga sprovodili na Cetinje. Pobjegao je u Tursku đe je poslije 13 godina uhvaćen i likvidiran.

Zapisi, časopis za nauku i književnost, Cetinje, jul – decembar, 1967, str. 291–292.

Da je knjaz Nikola odlikovao „II stepenom Danilova ordena“ čuvenog naučnika Nikolu Teslu.

Bosanska vila, Sarajevo, 15. 01. 1895, str. 144.

Da je knjaz Nikola 1869. godine posjetio Berlin i da je bio „odlično“ primljen. Pruski kralj odlikovao ga je „Ordenom crvenog orla“.

Dva Petrovića-Njegoša, Vladika Danilo Petrović i knjaz Nikola, Beograd, 1896, str. 43.

Da je Franc Jozef I 1869. godine ustupio knjazu Nikoli svoju jahtu „Fantazija“ da ga dovede od Trsta do Kotora prilikom povratka iz Rusije.

Dva Petrovića-Njegoša, Vladika Danilo Petrović i knjaz Nikola, Beograd, 1896, str. 43.

Da se 1880. godine knjazu Nikoli javio potomak porodice Balšić, iako je poznato da je porodica Balšić izumrla još 1421. godine. Knjazu se obratio izvjesni Panajot Balša (Panaiote Balsche) kao direktni potomak ove porodice, a imao je titulu „eksministar i eks senator Rumunjski“.

Zapisi, Cetinje, avgust 1935, str.125.

Da je kralj Nikola, u proglasu od 26. septembra 1912. godine, rekao da „viteške ruke sa mačevima pružaju nam Kraljevi: Srbije, Bugarske i Grčke, čiji su narodi u ovome svetome poduzeću s nama zbratimljeni“. Nastavio je: „Zamnom, junaci, da ruke pružimo braći u nevolji, kao i viteškoj Malesiji, koja se evo dvije godine lavovski bori za svoja prava, slobodu i sjedinjenje sa Crnom Gorom“. Proglas je završio poklikom: „Živjeli Crnogorci! Živio Balkanski Savez“.

Balkanski rat u slici i reči, Beograd, 1913, str. 237.

Da je kralj Nikola pisao američkom predsjedniku Vilsonu, povodom odnosa Srbije spram Crne Gore: „Ma kako da su bili bestidni (Srbi) ja sam bio prvi da im pružim ruku, objavljujući Austriji rat, premda sam bio uvjeren, da izazivanje potiče s njihove strane ubistvom u Sarajevu i od njihove *Crne ruke*. Zločinstvo nad predstolonašljednikom i njegovom ženom bilo je uzrok, zašto svijet danas oplakuje dvadeset miliona žrtava. Strašna pomisao, da ta zemlja neće da uvidi počinjeni zločin za

koji je ona odgovorna pred čovječanstvom isto kao i Viljem!“ (Viljem VI, njemački kralj – prim. BB).

Nikola Petrović i njegov dvor, Sarajevo, 1919 str. 31.

Da je knjaz Nikola jednom rekao: „Da je moj Crnogorac radnik, kao što je junak, Crna Gora postala bi bogata zemlja“. To je istakao u depeši prilikom proslave krsne slave Zadruga (Spasov-dan 1908. godine) u Nikšiću đe je bila formirana „Prva nikšićka zemljoradnička zadruga“.

Zapisi, časopis za nauku i književnost, Cetinje, 1929, sv.1–6, str. 378.

Da su članovi Dvorskog savjeta bili: knjaz Nikola, knjaginja Milena, g-din Božo Petrović, vojvoda Petar Vukotić (tast Nikolin), vojvoda Ilija Plamenac, vojvoda Miljan Vuković, vojvoda Stanko Radonjić. Svi oni su podržavali budući brak kraljeve ćerke Zorke i Petra Karađorđevića, osim Stanka Radonjića koji je tvrdio da su obije dinastije (Obrenović i Karađorđević) „tanke i labave“.

Večernje novosti, 15. 02. 1969. godine, str. 18.

Da je prilikom boravka u Petrogradu knjaz Nikola doživio velike počasti. Naime, ruski car ga je imenovao komandantom Petnaestog streljačkog gardijskog puka, koji od tog trenutka nosila ime: „Puk Njegovog Visočanstva Knjaza Nikole“.

Večernje novosti, 26. 02. 1969. godine, str. 18.

Da je Ornitološko društvo u Moskvi 1896. godine izabralo Njegovo Visočanstvo Knjaza Nikolu I, za svog počasnog člana.

Da je kralj Nikola „poslao u čuveni carski licej kod Galatasaraja i po drugim školama u Turskoj 28 mladića iz Crne Gore i Boke. Bili su pitomci Sultana Abdul Hamida“.

Matica, br. 77, proljeće 2019, str. 484.

Da je kralj Nikola prilikom povlačenja uzeo mnogo dokumenata „od doba Nemanjića do 1915. godine. Jedan dio koji je bio uzeo vraćen je sa Bojane i zakopan (pet godina) u vlažno cetinjsko tle“, đe su mnoga dokumenta na „pergamentu i artiji“ propala. Srećom Njegoševa pisma nijesu mu bila interesantna tako da je dobar dio pronađen i sačuvan. Istoričar Dušan Vuksan ih je otkrio poslije 16 godina na tavanima i podrumima dvorskim. Sudbina Njegoševe biblioteke je slična. „Ostaci knjiga koje nijesu razgrabljene na ovaj način, rasule su se po čitavom Cetinju, valjda i po čitavoj Crnoj Gori.“

Cetinje i Crna Gora, str. 192.

Da je prostor Crne Gore bio interesantan velikim evropskim silama, pa je kralj Nikola „bez ikakvog ustručavanja od njih vukao korist. Od Rusije je dobijao godišnju potporu (8.000 dukata), od Francuza 50.000 franaka, od Austrije da preuzme troškove za izgradnju kolskog puta Kotor–Cetinje.

Barneski, Renato: *Jelena Savojska*, Beograd, 1988, str. 96.

Da je, prema opisu Renata Barneskija, kralj Nikola bio „veoma lep čovek, snažan, simpatičan, velikodušan, drsko svestan svoje nesumnjive privlačnosti, tip muškarca od kojeg žene ne mogu da se spasu, ili radije to i ne žele“.

Barneski, Renato: *Jelena Savojska*, Beograd, 1988, str. 96.

Da je engleska kraljica Viktorija, 4. maja 1898. godine, u Bakingemskoj palati primila knjaza Nikolu. Na prijemu je engleska kraljica nosila najveće crnogorsko odlikovanje – Danilov orden s brilijantima, a crnogorski knjaz Nikola Viktorijin orden s brilijantima. Prijemu je prisustvovao i predsjednik engleske vlade Solsberi.

Istorijski leksikon Crne Gore, Crn-Cu, Podgorica, 2006, str. 345.

Da je car Aleksandar III Romanov jednom prilikom 1889. godine knjazu Nikoli nazdravio riječima: „Pijem u zdravlje knjaza crnogorskog, jedinog iskrenog i vjernog prijatelja Rusije“. Mnogo godina kasnije ruska politika više je bila okrenuta prema Srbiji iako se „srpska politika nikada nije čvrsto vezivala za Rusiju“.

Rakočević, Novica: *Vrijeme knjaza i kralja Nikole 1878–1918*, Beograd, 2006. str. 23.

Da je Nikola Vukotić (bratanić knjeginje Milene) obezbijedio novac za put donosiocima bombi u poznatoj Bombaškoj aferi. Vukotić je bio crnogorski emigrant i oficir srbijanske vojske. U jednoj beogradskoj banci potpisao je mjenicu na 800 dinara.

Rakočević, Novica: *Vrijeme knjaza i kralja Nikole 1878–1918*, Beograd, 2006. str. 51–52.

Da je 1880. godine knjaz Nikola naredio da se vojska popiše i uredi. Vojska je podijeljena na prvu i drugu klasu. Sa novodobijenim krajevima formirana su 42 bataljona, od kojih su četiri bataljona bila popunjena muslimanski življem. Vojska se poučavala u „duhu crnogorskom“, onako kako je knjaz Nikola zahtijvao.

Rakočević, Novica: *Vrijeme knjaza i kralja Nikole 1878–1918*, Beograd, 2006. str. 128.

Da je knjaz Nikola 7. oktobra 1886. godine sa papom Lavom XVIII potpisao Konkordat po kojem su crnogorski rimokatolici dobili slobodu vjeroispovijesti. Na osnovu ovog dogovora postavljen je prvi arcibiskup u Baru Šimun Milinović. Njega je zamijenio 1910. godine Nikola Dobrečić.

Rakočević, Novica: *Vrijeme knjaza i kralja Nikole 1878–1918*, Beograd, 2006. str. 132.

Da knjaz/kralj Nikola nije pravio nikakve razlike među svojim podanicima, pa bili oni pravoslavne, katoličke ili muslimanske vjeroispovijesti. Naprotiv, u svemu ih je smatrao ravnopravnim. Zbog toga je dr Laza Tomanović u knjizi „Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910, zapisao: „Kao što dobar roditelj ne čini razlike između svoje djece, tako ni Knjaz Nikola ne pita ko je kakve vjere, nego samo je li zaslužan i sposoban“.

Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910, Podgorica, 1998. str. 115.

Da je knjaz Nikola odlikovao papinog sekretara, kardinala Mariana Rampolu Velikim krstom Danila I za nezavisnost. Kardinal Rampola je zaslužio ovo odlikovanje jer je kod pape poradio da se pitanje o Zavodu sv. Jeronima u Rimu završi onako kako je knjaz Nikola zahtijevao.

Da se Grujica Nikčević, kao blizak rođak knjeginje Milene, predstavljao kao „Princ“, zbog čega je knjaz Nikola protestovao kod predsjednika Francuske Republike. Pošto je izgubio „blagodjejanje“ kod Milene i gospodara, Nikčević je pao u nemilost. Obilazio je evropske dvorove, a najviše je boravio u Parizu i Ženevi. Vratio se u Crnu Goru i ubrzo bio zatvoren, ali i ucijenjen da ubije emigranta Sava Ivanovića. Pristao je na zavjeru, a potom pronašao Ivanovića u Italiji i otkrio mu plan. Pošto je na prevaru vraćen u Crnu Goru, ubrzo je ubijen od strane R. N. Abramovića i P. Vukotića u Budvi.

Backović, Marko: *Crna Gora pri kraju devetnaestog vijeka*, Beograd, 1895, str. 19.

Da je Nj. V. Kralj Nikola Petrović-Njegoš dao prvi prilog za podizanje džamije na Cetinju.

Cetinjski vjesnik, Cetinje, broj, 100, 18. XII 1910, str. 4.

Da je kralj Nikola lično otpratio Ibrahim-bega, osmanskog komandanta grada Bara prilikom njegovog oslobođenja 8. I 1878. Pošto mu je Ibrahim-beg predao ključeve grada i sablju, kralj Nikola mu je rekao: „Zadržite je i nosite je ponosno, jer ako grad nijeste mogli održati, svoju vojničku čast sjajno ste očuvali“.

Leksikon Bošnjaka/Muslimana Crne Gore 1806–2016, Podgorica, 2016. str. 176.

Da je u vrijeme Malisorske bune 1910–1911. godine Crnu Goru „zapljusnuo“ veliki broj izbjeglica. Samo u Podgorici 10. V 1911. godine slilo se 3.934 osobe kojima se davala hrana. Dodatnih 502 osobe izdržavao je narod Zetske kapetanije. Zbog takvog odnosa prema stanovništvu ovih krajeva, kralj Nikola je imao oštih rasprava sa ruskom diplomatijom i njihovim vojnim predstavnikom na Cetinje.

Rakočević, Novica: *Vrijeme knjaza i kralja Nikole 1878–1918*, Beograd, 2006 str. 72–73.

Da je Andrija Jagošev Radović, u brošuri koja je bila namijenjena crnogorskoj dijaspori, kako bi podržali ujedinjenje Crne Gore i Srbije rekao: „Da je kralj Nikola odbio oba moja prijedloga za ujedinjenje i nastavio: Šta više, lično mi je kazao: Kakva Jugoslavija!– Poslije ovoga rata, treba da budu tri države, Crna Gora, Hrvatska i Srbija“.

Za Crnu Goru, Pariz, april 1918, str. 6.

Da je po riječima A. Radovića, kralj Nikola „proglašavao zaseban crnogorski narod! Njegov sin, knjaz Petar (u jednom intervjuu u rimskoj Tribuni), tera još dalje. On tvrdi da Crnogorci nijesu Srbi i da će propasti ako se ujedine sa okolnim sličnim narodima, Srbijancima, Bosancima, Hercegovcima, Dalmatincima, itd“.

Za Crnu Goru, Pariz, april 1918, str. 55.

Da je Isidora Sekulić, srpska spisateljica, kada je čula da je posječen stari brijest na Cetinju, pod kojim je sjedio kralj Nikola, rekla: „Bolje da je ostao brijest, no oni koji su naredili da se posječe.“

Rotković, Radoslav: *Kratka ilustrovana istorija crnogorskog naroda*, Podgorica, 2005, str. 404

Potomci knjaza/kralja Nikole

Da je princu Danilu, preko crnogorskog počasnog generalnog konzula u Milanu Karminatija, predloženo od strane generalnog imperatora i njemačkog cara „da izjavi kralju Nikoli da će dobiti polovinu srpske Maćedonije i odmah 5 miliona talira ako se usprotivi prolazu srpske vojske kroz Crnu Goru. Karminati je otputovao u Rim i predlog predao Popoviću (Evgenije, crnogorski generalni konzul u Rimu, prim. BB), a ovaj proslijedio kralju Nikoli. Kralj nije odgovorio na ovaj predlog, iako ga je Danilo još jednom pokušao ubijediti da se saglasi sa njim, i to preko Martinovića, bivšeg konzula u Skadru. Ali je bilo već „dockan“. O tačnosti ovih podataka autor teksta kaže: „Ostavljam da ih čitaoci i istoričari prokomentarišu“.

Matica, br. 77, proljeće 2019, str. 583.

Da je Pavle, sin crnogorskog knjaževića Mirka (Nikole) Petrovića (Podgorica 1910 – Pariz 1933), kao mladić u emigraciji u Francuskoj, snimao, razvijao i montirao amaterske filmove. Godine 1931. počeo je profesionalni rad u Parizu kao saradnik (asistent režije) na realizaciji igranog filma „Naga žena“.

Kosanović, Dejan: *Leksikon pionira filma i filmskih stvaralaca na tlu Jugoslavije 1896–1945*, Beograd. 2000. str. 174.

Da je B. Đonović, u feljtonu o Petrovićima, zabilježio da su crnogorske princeze Milica i Stane, školovane u ženskom institutu „Smoljni“ u Petrogradu. Tretirane su kao „vladarske kćeri“. U Institutu su imale „posebne apartmane sa namještajem iz dvora, čak su imale i posebnu trpezu i carska kola na raspolaganju, a nosile su i najelegantnije toalete“.

Večernje novosti, 14. 02. 1969. godine, str. 16.

Da je italijanski kralj Vitorio Emanuel, da bi se sreo sa familijom Petrović i budućom vjerenicom Jelenom, inkognito sa Krfa poslao telegram u kojem se kaže: „Jedan otmeni lovac javio se sa Krfa da bi rado došao u Crnu Goru, kod knjaza na Cetinje, da koji dan provede u lovu po Skadarskom jezeru“. Zbog takvog sadržaja telegrama, koji nijesu razumjeli kraljevi saradnici, do susreta nije došlo.

Večernje novosti, 07. 03. 1969. godine, str. 18.

Da je vjeridba Jelene Petrović i kralja Italije Vitoria Emanuela bila u jednom momentu dovedena u pitanje. Naime, „iznenada poslije prve pozitivne reakcije, Rusija je okrenula ćurak i ruska štampa a i diplomati, posebno cetinjski Rusi u poslanstvu“. Ovaj negativan stav je izazvan ustupkom knjaza Nikole da Jelena pređe u katoličku vjeru.

Večernje novosti, 10. 03. 1969. godine, str. 20.

Da je Vitorio Emanuel boravio na Cetinju do 2. septembra 1896. godine. Boravak je iskoristio za šetnje po planinama, posjete drugim gradovima, lov i ribolov, kao i igranje tenisa na igralištu iza dvorca kralja Nikole.

Barneski, Renato: *Jelena Savojska*, Beograd, 1988, str. 135.

Da su se mnogi Italijani pitali odakle je njihova princeza. Većina je ime zemlje odakle je Jelena Savojska povezivalo sa

gorkim likerom zvanim „Amaro“ Stanislava Kobjankija. (Kobjanki je bio lični prijatelj kralja Nikole i proizvođač čuvenog pića *Amaro Montenegro*, prim. BB). On je u Crnu Goru dolazio zbog aromatičnih trava, od kojih su crnogorski čobani pravili ljekoviti čaj „karik“, a koji je uvezio kao glavnu sirovinu za ovo alkoholno piće.

Barneski, Renato: *Jelena Savojska*, Beograd, 1988, str. 18.

Da je italijanski kralj i crnogorski zet Vittorio Emanuel III od Savoje svojoj ženi Jeleni poklonio jahtu i dao joj ime „Jela“ (skraćeno ime od Jelena). Istim imenom se zvala i vila Jelene i Vitoria Emanuela u Egiptu, u kojoj su živjeli poslije progonstva iz Italije 1946. godine.

Barneski, Renato: *Jelena Savojska*, Beograd, 1988, str. 157.

Da je R. Barneski u svojoj knjizi o Jeleni Savojskoj, zapisao jednu crnogorsku izreku koja glasi: „Daj mi jednu jedinu vlas tvoje kose i njome ću zašiti oči da ne vidim više nijednu drugu ženu“.

Barneski, Renato: *Jelena Savojska*, Beograd, 1988, str. 114.

Da je kraljica Italije Jelena Petrović Savojska na putu za Bugarsku, đe joj je ćerka Joana bila udata, dobila poziv od „Saše“ Karađorđevića (rođenog sestrića) da ga posjeti u Beogradu. Poziv nije prihvatila nego je čitav sat sjedela u vozu Simplon-Orijent ekspres.

Večernje novosti, 14.03. 1969. godine, str. 20.

Da se knjeginja Zorka upoznala sa Petrom Karađorđevićem prilikom odmora u Višiju (Francuska). Poslije upoznavanja prošlo je neko vrijeme dok je na nagovor kralja Nikole maršal dvora Mišo Popović utanačio njihov ponovni susret na Cetinju.

Večernje novosti, 15.02. 1969. godine, str. 18.

Da je princ Mirko Petrović Njegoš bio sjajan strijelac. On je jednom prilikom „vjernom ađutantu Mrgudu Jovićeвиću sa 15 metara iz pištolja zvanog ‘Gaser’ pucao u cigaretu koju je ovaj držao u usta i napola je prekinuo“.

Andrijašević, Živko: *Nacija s greškom*, Cetinje 2004, str. 261.

Da je prilikom kraljeve posjete Carigradu, vojvoda Gavro Vuković zapisao podatak da su se na jednom skupu poslanici Austrije i Srbije, koji su se nalazili u dvoru na Visokoj Porti, najviše interesovali o kandidaturi knjaza Mirka za makedonskog guvernera.

Zapisi, časopis za nauku i književnost, Cetinje, jul–decembar, 1927, str. 353.

Razno

Da su Petrovići rodom od Hercegovine, od „stara vlastelinska koljena. Dva brata, Jerak i Rajić, prešli su za Ivana Crnojevića u Zetu, kad su Turci ovladali Hercegovinom“.

Dva Petrovića Njegoša, Vladika Danilo i knjaz Nikola I, Beograd, 1896, str. 5.

Da su „Crnogorci ranije bili priključili sebi Kotor i u njemu postavili 70 kuća plemićkih.“ Plemićke porodice su bile Petrovići, Radonjići i Bogdanovići.

Vasilije, Petrović: *Istorija o Crnoj Gori*, Cetinje – Titograd, 1985, str. 41.

Da je Gavriilo (Gajo) Ivov Petrović bio narodni poslanik. Bio je „radno lice u drami Milutina Tomića *Đetić u parlamentu*. (Tomić je djelo objavio pod svojim pseudonimom Nikac od Rovina).

Rudić, Petar: *Kako sam se oženio od Erakovića iz Njeguša*, Bijelo Polje, 1981, str. 4.

Da je Arsenije Čрноjević poveo na put u Jerusalem popa Savu Kaluđerčića (Kaluđerovića – prim. BB), arhiđakona Danila (Petrovića, prim. BB), Visariona (Borilovića, prim. BB) i još nekoliko sveštenika. Tom prilikom posjetili su Hristov grob.

„Dnevnik patrijarha Arsenija Črnojevića o putovanju u Jerusalem 1683. godine“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, Beograd, 1872, str. 185.

Da su crnogorski glavari poslije ratova 1876–1878. dobili velike posjede širom Crne Gore. Tako je vojvoda Božo Petrović dobio Brezovik sa 387 rala zemlje, vojvoda Marko Petrović 220 rala zemlje i četiri mlina, vojvoda Petar Vukotić (kraljev tast) 218 rala, tri mlina i 26 motika vinograda u okolini Podgorice, itd.

Đurović, Mirčeta: *Trgovinski kapital u Crnoj Gori*, tom I, Podgorica 2008. godine, str. 129.

Da je Mihailo Pupin dao prilog društvu „Knjeginja Zorka“, u iznosu od 50.000 din.

Narodna riječ, Cetinje, god. 10, br. 14 (13. april 1928) str. 5

Da je kraljica Milena krstila dijete njemačkog poslanika Ekarta na Cetinju.

Zapisi, časopis za nauku i književnost, knj. III, Cetinje, 1928, str. 77.

Da je Đorđe Petrović bio sinovac Petra I i prvi školovani oficir u Crnoj Gori. Đorđe je bio pretendent na crnogorski „presto“, ne samo za života vladike Rada, već i njegova nasljednika knjaza Danila. Naime, poslije povratka u Crnu Goru 1834. godine poželio je da sjedne na vladičansku stolicu. Negovu želju spriječio je niko drugi nego njegov ugledni otac Savo poljubivši ruku vladike Rada čime ga je priznao za Gospodara.

Zapisi, glasnik cetinjskog istorijskog društva, knj. XVIII, sv. 5–novembar, 1937. str. 334

Da je Labud, sin vojvode Petra Filipova Vujovića (Petar je bio pobratim knjaza Danila i kum kralja Nikole, prim. BB) bio 1874. jedan od prvih telegrafista u Crnoj Gori, a kasnije i direktor te službe. Nakon oslobođenja Nikšića „lično sam u gradu otvorio telegrafsku stanicu“ kaže Labud. Ovim povodom poznati srpski književnik, diplomata i ministar Ljuba Nenadović Labudu je posvetio pjesmu sljedeće sadržine:

„Odleteo Labud ptica
Od Cetinja do Nikšića;
Neka živi Crna Gora
Od istoka pa do mora!
Neka živi Labud tica
I telegraf tanka žica“.

Ratnik, Beograd, god. XLIV, sv. IV. 1928, str. 55.

Da je dr Sadik Strinić bio prvi školovani ljekar muslimanske vjeroispovijesti u Crnoj Gori i stipendista kralja Nikole. Poslije završenih studija radio je kao „fizikus“ na Cetinju i više mjesta u Crnoj Gori. Nosilac je brojnih odlikovanja među kojima i Danilovog ordena IV stepena iz 1910. godine.

Leksikon Bošnjaci/Muslimani (1806–2016), Podgorica, 2016. str. 319.

Da je Risto Rundo, Trebinjac koji je živio na Cetinju, bio veliki poštovalac knjaza Nikole. On je 1909. godine u Beču prekinuo izvođenje operete „Vesela udovica“ zbog toga što je njen sadržaj ružio ugled knaževske familije. O ovom događaju je pisala evropska štampa. Kao predstavnik poznate njemačke firme „Singer“, Risto je bio imućan. Posjedovao je biciklo što je bila prava rijetkost u to vrijeme, pa su mu građani Cetinja ispjevali stihove: „Risto Rundo gazda, na bicilo vazda“.

Kovačević, Jelena: *Zaboravljeni sreski ljekar Petar Rundo, davao je i više nego što je mogao*, Radio Trebinje, url: <https://radiotrebinije.com/vijest/zaboravljeni-sreski-ljekar-petar-rundo-davao-je-i-vise-nego-sto-je-mogao/?lang=lat>

T

7 focus

---

7 Fighting an invisible enemy –
humanity and pandemics
Radenko Šćekić

Z

35 The other side of the war
against the pandemic
Petar Popović

47 globalisation

W

47 The globalisation of Europe (on
the occasion of the 70th anniversary
of the Shuman Declaration)
Bojan Jovanović

T

63 history

Z

63 On certain phenomena of fas-
cination of the Montenegrin
society of the 1990s
Šerbo Rastoder

93 Letters from the headquarters of
Muhtar Pasha's army,
Herzegovina (VIII 1876)
Enes Efović

O

113 Historian Dr Radoje Pajović on
the Montenegrin state and
national identity and sovereignty
Novak Adžić

U

---

127 Three famous women:
Blessed Osanna, Ana Marija
Marović and Vidosava Balević
Božidar Šekularac

---

music 143

Montenegrin and ancient Greek **143**
music – similarities and differences
Slobodan Jerkov

literature 155

The literary work of Stefan Zanović **155**
in the context of the Enlightenment
Stefan Todorović

The Albanians in “Examples of Humanity and Heroism” by Marko Miljanov **175**
Marijan Mašo Miljić

Nikola M. Lopičić – guardian of the Montenegrin tradition **187**
Svetlana Sekulić

A social realist novel about the revolution and the Second World War **193**
Stevan Konstantinović

“Dukljanska zemlja”, the novel: shackled by land **219**
Bojana Pržić

travel book 233

Montenegro in Rebecca West's travel book “Black Lamb and Grey Falcon” **233**
Mirjana Popović-Radović

diaspora 245

Montenegrins in Bulgaria **245**
Miroljub Orlandić, Evgenija Gjoševska, Sara Spasić

SUMMER 2020

T

259 film

---

259 The beginnings of Montenegrin film criticism

Luka I. Milunović

Z

285 archaeology

---

285 Exhibition of the archaeological fund of Risan / Συνέχεια –

Continuum – Trajanje

Dejan Gazivoda

W

297 toponomastics

---

297 Anthroponymy of Šekular

Draško Došljak

T

313 archive

---

313 It has been recorded (4)

Branko Borilović

Z

O

C